

**Regional Academy of Management
European Scientific Foundation Institute of Innovation
Regional Center for European Integration
National Institute of Economic Research
Batumi Navigation Teaching University
Sokhumi State University
Ukrainian Assembly of Doctors of Sciences in Public Administration
East European Institute
International Toktomamatov University in Jalal-Abad
Taraz Innovation and Humanities University**

**"Prospects for the
Development of Modern Science"
Materials of the V International
Scientific-Practical Conference**

**March 11-13, 2020
(Seoul, Korea)**

Volume II

Seoul, 2020

UDC 001.18
LBC 72
P 93

Editorial Board:

Chairman of the Board – Professor S. Midelski (Kazakhstan).

Members of the Board:

D.Sc., Professor S. Baubekov (Kazakhstan), Ph.D., Associated Professor Zh. Duysheev (Kyrgyzstan), Ph.D., Associated Professor B. Gechbaia (Georgia), Ph.D., Colonel (Ret.) E. Janula (Poland), Dr. Prof. Deep Sea Going Captain P. Khvedelidze (Georgia), Ph.D., Professor O. Komarov (Kazakhstan), Associated Professor T. Kolossova (Kazakhstan), Associated Professor I. Makarycheva (Russia), Ph.D., Associated Professor A. Morov (Russia), D.Sc., Professor S. Omurzakov (Kyrgyzstan), D.Sc., Professor L. Qoqiauri (Georgia), D.Sc., Professor E. Romanenko (Ukraine), D.Sc., Professor Ye. Saurykov (Kazakhstan), Ph.D., Professor L. Takalandze (Georgia), D.B.A., Professor T. Trocikowski (Poland), Associated Professor D. Zhelazkova (Bulgaria).

"Prospects for the Development of Modern Science": Materials of the V International Scientific-Practical Conference. In two volumes. Volume II – Seoul, Korea: Regional Academy of Management, 2020. – 306 p.

ISBN 978-601-267-398-2

This is a compilation of the materials of the V International Scientific-Practical Conference "Prospects for the Development of Modern Science", that was held in Seoul, Korea, on March 11-13, 2020.

Submissions cover a wide range of issues, primarily the problem of improving management, sustainable economic development and introduction of innovative technologies, improved training and enhancement of the development of "human capital", interaction between the individual and society, psychological and pedagogical foundations of innovative education.

Materials addressed to all those interested in the actual problems of management, economy and ecology, social sciences and humanities.

UDC 001.18
LBC 72

ISBN 978-601-267-398-2

© Regional Academy of Management, 2020

**Аймақтық Менеджмент Академиясы
Региональная Академия Менеджмента
Regional Academy of Management**

Медаль
«ЛИДЕР КАЗАХСТАНА 2013»

**Leader of Kazakhstan *
Қазақстан Көшбасшысы *
Лидер Казахстана ***

* According to the National Business Rating Kazakhstan:
<http://nbr-kz.com/> / Согласно данным Национального
Бизнес-Рейтинга Казахстана: <http://nbr-kz.com/>

Regional Academy of Management is a public Academy of Sciences, a self-governing community of scholars, teachers and practitioners in the management from the Republic of Kazakhstan, the European Union and the CIS countries, Turkey, India, Ukraine and Georgia. Holds the honorary title "Leader of Kazakhstan" among research organizations.

The Academy operates in accordance with the principles and standards of the Bologna scientific and educational process.

The purpose of the Academy is to promote social and managerial knowledge and technology, as well as the implementation of economic, sociological, socio-psychological and other fundamental and applied research on topical issues of governance.

Academy provides independent certification and assessment of the quality of training of the teaching staff, as well as leaders and practitioners of the highest qualification in the management and social sciences, with the issuance of the relevant qualification documents.

For more information visit: www.regionacadem.org
Inquiries by e-mail: inf.academ@gmail.com

Региональная Академия Менеджмента – академия наук, самоуправляемое сообщество ученых, преподавателей и специалистов-практиков в области менеджмента из Республики Казахстан, стран Европейского Союза и СНГ, Турции, Индии, Украины и Грузии. Обладатель почетного звания «Лидер Казахстана» среди научных организаций.

Академия действует в соответствии с принципами и стандартами Болонского научно-образовательного процесса.

Целью Академии является содействие развитию социально-управленческих знаний и технологий, а также проведение экономических, социологических, социально-психологических и иных фундаментальных и прикладных научных исследований по актуальным проблемам управления.

Академия осуществляет независимую аттестацию и оценку качества подготовки научно-педагогических кадров, а также руководителей и специалистов-практиков высшей квалификации в области менеджмента и других социальных наук с выдачей соответствующих квалификационных документов.

Подробная информация на сайте: www.regionacadem.org
Справки по электронной почте: inf.academ@gmail.com

Compilation of the materials of the international scientific-practical conference "Quality Management: Search and Solutions" (edited by S. Midelski) was awarded the Honorary Diploma and the Gold Medal of the XXVIII Moscow International Book Fair, held at the Exhibition of Economic Achievements (VDNKh, Moscow, Russia) 2-6 September 2015.

XXVIII Moscow International Book Fair - the largest international scale Book Forum in Russia, which became one of the central events of the Year of Literature in the Russian Federation.

Participants of the oldest book fair has become more than 400 Russian and foreign publishing houses from 30 countries, which traditionally provided the best examples of educational, scientific, reference and encyclopedic, fiction, children's literature.

Сборник материалов международной научно-практической конференции «Менеджмент качества: поиск и решения» (под редакцией С.Л. Мидельского) был отмечен Почетным Дипломом и Золотой медалью XXVIII Московской международной книжной выставки-ярмарки, состоявшейся на Выставке Достижений Народного Хозяйства (ВДНХ, г. Москва, РФ) 2-6 сентября 2015 года.

XXVIII Московская международная книжная выставка-ярмарка - крупнейший в России книжный форум международного масштаба, который стал одним из центральных событий Года литературы в Российской Федерации.

Участниками старейшего книжного форума страны стало более 400 российских и зарубежных издательств из 30 стран, которые традиционно представили лучшие образцы учебной, научной, справочно-энциклопедической, художественной, детской литературы.

* * * * *

All collections of scientific papers, published by the Regional Academy of Management, have ISBN, Bibliographic Classification, Universal Decimal Classification (UDC) and all the necessary details.

Все сборники научных трудов, издаваемые Региональной Академией Менеджмента, имеют ISBN, ББК, УДК и все необходимые реквизиты.

Compilation of the materials of the international scientific-practical conference "Quality Management: Search and Solutions" (edited by S. Midelski) was awarded the Honorary Diploma and the Gold Medal of the XXXVI International Paris Book Fair (17-20 March 2016, Paris).

XXXVI International Paris Book Fair was held under the motto "Book in the Spotlight". It was opened by solemn speech of French President Francois Hollande. Among the visitors of the Fair were many French and foreign politicians, scientists and cultural figures, such as France Prime Minister Manuel Valls, the Minister of Culture and Communications Audrey Azoulay, Minister of Higher Education and Scientific Research Najat Vallaud-Belkacem.

Over the 4 days of the Exhibition organized more than 800 meetings devoted to issues of book publishing, distribution and availability of books, copyright issues related to, including educational and scientific publications.

Fair participants were representatives of 45 countries; the number of visitors exceeded 230,000 people.

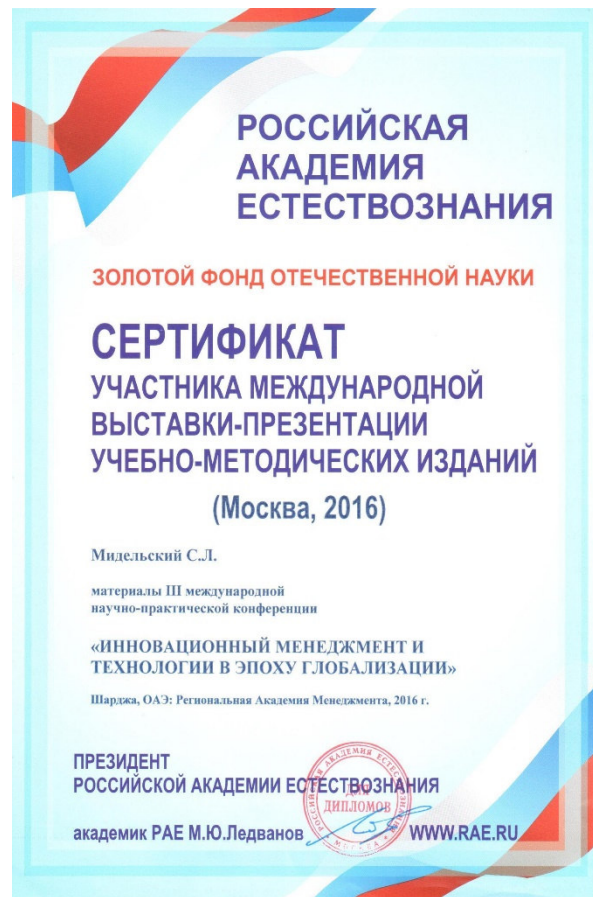

Сборник материалов международной научно-практической конференции «Менеджмент качества: поиск и решения» (под редакцией С.Л. Мидельского) был отмечен Почетным Дипломом и Золотой медалью XXXVI Международного Парижского книжного Салона (17-20 марта 2016, Париж).

XXXVI Международный Парижский книжный Салон прошел под девизом «Книга в центре внимания». Его открыл торжественной речью президент Французской Республики Франсуа Оланд (François Hollande). Среди посетителей Салона были многие французские и иностранные политики, деятели науки и культуры, такие как премьер-министр Франции Мануэль Вальс (Manuel Valls), министр культуры и связи Одри Азулай (Audrey Azoulay), министр высшего образования и научных исследований Наят Валло-Белкасем (Najat Vallaud-Belkacem).

За 4 дня проведения Салона организовано более 800 встреч, посвящённых вопросам книгоиздания, распространения и доступности книжной продукции, вопросам авторских прав, касающихся, в том числе, учебных и научных изданий.

Участниками Салона стали представители 45 стран, число гостей превысило 230 000 человек.

The collection of materials of the III International Scientific and Practical Conference "Innovation Management and Technology in the Era of Globalization" (Sharjah, UAE, January 12-14, 2016, edited by S. Midelski) was presented at the XXIX International Exhibition of Teaching and Scientific Publications.

The exhibition was held from 30 May to 1 June 2016 in the main building of Russian Academy of Sciences (RAS, Moscow, Russia).

The collection was awarded by the Diploma "The Best Teaching Publications in Its Field" and by the Certificate "Golden Fund of National Science".

Regional Academy of Management sincerely thanks our partners and co-organizers of the conference, members of the editorial board and all the authors of articles, which was published in the collection.

* * * * *

Сборник материалов III международной научно-практической конференции «Инновационный менеджмент и технологии в эпоху глобализации» (Шарджа, ОАЭ, 12-14 января 2016 года, редактор С.Л. Мидельский) был представлен на XXIX международной выставке-презентации учебно-методических и научных изданий.

Выставка проходила с 30 мая по 1 июня 2016 г. в главном здании Российской Академии Наук (РАН, Москва, Россия).

Сборник был награжден Дипломом «Лучшее учебно-методическое издание в отрасли» и Сертификатом «Золотой фонд отечественной науки».

Региональная Академия Менеджмента искренне благодарит наших партнёров и со-организаторов конференции, членов редакционной коллегии и всех авторов статей, опубликованных в сборнике.

The collection of materials of the International scientific-practical conference «Prospects for the Development of Modern Science» (edited by S. Midelski) was awarded the Gold Medal of the XXXVI International Book Exhibition *Liber Barcelona - 2018*.

The exhibition was held from 3 to 5 October 2018 in one of the largest exhibition centers in Europe *Fira Barcelona Grand Via* (Barcelona, Spain). The event was held with the official support of the Government of Spain, the Ministry of Education and Training of Spain, the Ministry of Culture and Sports of Spain, the Department of Culture of Catalonia, the City Council of Barcelona.

Сборник материалов международной научно-практической конференции «Перспективы развития современной науки» (под редакцией С.Л. Мидельского) был награжден Золотой медалью XXXVI Международной книжной выставки *Liber Barcelona - 2018*.

Выставка прошла с 3 по 5 октября 2018 года в одном из крупнейших выставочных центров Европы *Fira Barcelona Grand Via* (г. Барселона, Испания). Мероприятие проведено при официальной поддержке Правительства Испании, Министерства образования и профессиональной подготовки Испании, Министерства культуры и спорта Испании, Департамента культуры Каталонии, Городского совета г. Барселона.

ORGANIZERS OF THE CONFERENCE: ОРГАНИЗАТОРЫ КОНФЕРЕНЦИИ:

Regional Academy of Management
(Pavlodar, Kazakhstan)

www.regionacadem.org

Региональная Академия Менеджмента
(Павлодар, Казахстан)

European Scientific Foundation
Institute of Innovation (Wloclawek, Poland)

Europejska Fundacja Naukowa
Instytut Innowacji (Wloclawek, Polska)

Regional Center for European Integration
(Wloclawek, Poland)

<http://rcie.pl>

Regionalne Centrum Integracji Europejskiej
(Wloclawek, Polska)

National Institute of Economic Research
(Batumi, Georgia)

<http://nier.ge>

Национальный институт экономических исследований
(Батуми, Грузия)

Batumi Navigation Teaching University
(Batumi, Georgia)

<http://bntu.edu.ge/>

Батумский Университет Навигации
(Батуми, Грузия)

Sokhumi State University
(Tbilisi, Georgia)

<http://sou.edu.ge>

Сухумский государственный университет
(Тбилиси, Грузия)

Ukrainian Assembly of Doctors of Sciences
in Public Administration (Kyiv, Ukraine)

<http://vadnd.org.ua>

Всеукраїнська Асамблея Докторів Наук
з Державного Управління (Київ, Україна)

East European Institute
(Izhevsk, Russia)

www.mveu.ru

Восточно-Европейский институт
(Ижевск, Россия)

International Toktomamatov University in Jalal-Abad
(Jalal-Abad, Kyrgyzstan)

<http://mnu.kg/>

Международный университет им. К.Ш. Токтомаматова
в Жалал-Абаде (Жалал-Абад, Кыргызстан)

Taraz Innovation and Humanities University
(Taraz, Kazakhstan)

www.tigu.kz

Таразский инновационно-гуманитарный университет
(Тараз, Казахстан)

CONTENTS / СОДЕРЖАНИЕ

Organizers of the Conference / Организаторы конференции...	8
Contents / Содержание.....	9

SECTION 11.00.00 / СЕКЦИЯ 11.00.00

GEOGRAPHICAL SCIENCES / ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ НАУКИ **13**

11.1. А.А. Zhakupova, К.В. Otegen Analysis of Potential of Food Tourism Development in Kazakhstan in Case of Almaty Region.....	13
11.2. А.Ж. Мустафина, С.У. Кузбулова Оценка рекреационных ресурсов озера Индер и возможность их использования в целях лечебно-оздоровительного туризма.....	18
11.3. Н.А. Байбуров К вопросу геоэкологического состояния кедрового сибирского в условиях Казахстанского Алтая.....	24

SECTION 12.00.00 / СЕКЦИЯ 12.00.00

JURISPRUDENCE / ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ **27**

12.1. К.У. Байжанова Сущность принципов уголовного закона РК.....	27
12.2. Е.У. Баяхметов, А.М. Абулкаирова Генезис терроризма в Казахстане.....	33
12.3. Б.Р. Таубаев, А.А. Мусекенова Понятие, социально-правовая сущность правового статуса осужденных, отбывающих наказание в виде лишения свободы.....	36
12.4. Н.А. Бодыбаев Қазақстан Республикасында Интернет желісінде авторлық құқықты қорғаудағы проблемалық мәселелер.....	43
12.5. А.Т. Укибасова, С.С. Дюсебалиева Сравнительный анализ правового статуса лиц, оказывающих квалифицированную юридическую помощь.....	48
12.6. А.Б. Карасаева Адвокаттық қызметтің кепілдіктерін нығайту мәселелері.....	54
12.7. А.А. Жуматаев Некоторые вопросы необходимости ведения видеозаписи при проведении исследований запаховых следов человека.....	59

SECTION 13.00.00 / СЕКЦИЯ 13.00.00

PEDAGOGICAL SCIENCES / ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ 65

13.1. K.M. Yessenamanova Ways of Forming Acmeological Competence of Social Pedagogues.....	65
13.2. K. Ybyraimzhanov, S. Chunkenova Theoretical and Methodological Aspects of a Future Teacher's Personality Education	70
13.3. A.E. Tumanshinova Functional Literacy and International TIMSS Research.....	73
13.4. G.O. Aidarkhan Assessment of the Readiness of Students of Pedagogical Universities for Professional Activities.....	76
13.5. А.Ж. Рахымбеков, Р.А. Садуакасова Профессиональное обучение и его особенности.....	81
13.6. А.Т. Жунисова, А.Ә. Әлайдарова Қашықтықтан білім беруді белсендіру.....	87
13.7. С.Қ. Абильдина. Р.Т. Игенбаева, Ә.М. Өмірзақова Шағын жинақты мектептерде интербелсенді әдістерді тиімді қолдану.....	90
13.8. Н.А. Молдахметова Мүмкіндігі шектеулі жастармен жүргізілетін инновациялық жұмыстар.....	96
13.9. С.Е. Агыбаева, Г.С. Оразаева Особенности оценивания учебных достижений обучающихся с ООП.....	106
13.10. Ж.С. Хайрушева, А. Есмырзаева, Б.А. Скакова Опыт организации инклюзивного образования в Жамбылской области Республики Казахстан.....	112
13.11. Д.А. Абиров Публично-социальный характер создания в Казахстане образовательных учреждений типа лицей и гимназии.....	115
13.12. Г.К. Шолпанқұлова, Д.Ж. Торғауыт Абайдың педагогикалық ой-пікірлерінің болашақ әлеуметтік педагогтарды дарынды балалармен жұмысқа дайындаудағы рөлі.....	123
13.13. У.Ж. Жумабекова, Г.О. Мухаметкалиева, С.Е. Мырзалиева Формирование профессиональной иноязычной коммуникативной компетентности студентов неязыкового вуза.....	128
13.14. Ж.Ж. Смаилова, Д.Б. Жауынтаева Педагогтың ақпараттық құзыреттілігін дамыту.....	134
13.15. М.Т. Рахметова, З.Ж. Жанузакова, А.Н. Кубашева, А.А. Тумышева Жаратылыстану пәндерін ағылшын тілінде оқыудың тиімді әдіс-тәсілдері.....	137

13.16. Н.Н. Әбдіқожа Тілдік құзіреттілікті диагностикалау.....	144
13.17. Қ.Б. Зайнуллина Шет тілінен қарым-қатынас құзыретін бағалау.....	148
13.18. А.М. Исабай Мектепалды балаларының рухани-адамгершілік құндылықтарын «Өзін-өзі» тану пәнін арқылы қалыптастыру.....	151
13.19. А.Б. Медешова, Г.Р. Коцанова Оқу-танымдық әрекетті қалыптастыру.....	155
13.20. Б.Ж. Айдаров, Ю.Н. Камалов, Н.П. Танкиш, А.З. Алипбек, К.Е. Койшиев Профессионально-педагогическая мобильность как педагогическая категория.....	162
13.21. Г.Г. Жубангалиева, Ж.К. Салыкбаева Әлеуметтік педагог маманының қоғамдағы орны.....	169
13.22. Ж.Ж. Смаилова, А.А. Пайзулда Педагогтың инновациялық қызметке дайындығы.....	173
13.23. А.Т. Арзиева Ментальная карта как средство формирования читательского интереса.....	178
13.24. А.М. Бостанова, А.Ж. Нұрсафина ЖОББМ жаратылыстану пәнінде PBL технологиясын қолданудың тиімділігі.....	183
13.25. Г. Баялиева, Т.Н. Жундыбаева Проблема девиантного поведения в обществе.....	190

SECTION 17.00.00 / СЕКЦИЯ 17.00.00

ARTS / ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ 196

17.1. Р.Б. Оразалиева Искусства и технологии древних мастеров Великой степи.....	196
17.2. М.А. Сагындык, Ф.Н. Мийманбаева Осмысление материальных и духовных ценностей народов Центральной Азии и их отражение в советском изобразительном искусстве.....	202
17.3. Д.С. Большисбаев, Б.П. Төребаев, К.О. Ханазарова, А.Н. Кенжебаева Салқын батик және оның басқа түрлері.....	209
17.4. Қ.Б. Қасенова Қазақтың кілем тоқу өнері - тарихи-мәдени феномен ретінде.....	212
17.5. А.Т. Оспанова Жаңартылған білім беруді жаңғырту жағдайында бейнелеу өнерін оқыту әдістемесі.....	218
17.6. А.А. Куантаева Бейнелеу өнері сабағында ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану.....	223

17.7. Г.Е. Тасимова Өнер мектебінде бейнелеу өнері пәнін оқытудың заманауи әдістері..... 228

17.8. С.Ж. Накисбекова Современные методы преподавания на уроках изобразительного искусства..... 232

SECTION 22.00.00 / СЕКЦИЯ 22.00.00

SOCIAL SCIENCES / СОЦИОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ 239

22.1. А.Т. Temirtayeva Artificial Intelligence. Blind Hiring is a Trend for the Next Few Years..... 239

22.2. К.А. Абенова Қазақстан Республикасының әлеуметтік-демографиялық үдерістерінің қазіргі жағдайын талдау..... 243

22.3. Т.Б. Кудайбергенова Казахстанские СМИ как фактор формирования доверия общества..... 249

22.4. Г.Е. Амирбекова, Г.О. Абдикерова PAC балаларының әлеуметтік жіктелімі..... 257

SECTION 25.00.00 / СЕКЦИЯ 25.00.00

EARTH SCIENCES / НАУКИ О ЗЕМЛЕ 267

25.1. В.Н. Aliyev, Z.H. Aliyev, K.M. Babayeva Solving the Problem of Desertification by Modeling..... 267

25.2. Z.H. Aliyev Methods of Identification Models of Soil Humidity 271

25.3. В.Н. Aliyev, Z.H. Aliyev Scientific Validity of Approaches to Solving a Number of Agricultural Problems in Azerbaijan..... 276

25.4. Z.H. Aliyev Comprehensive Approach of the Decision Existing Problems of Protection and Stabilization of Water and Soil Resources in Azerbaijan..... 285

25.5. Z.H. Aliyev Scientific Rationale for the Development of Low-Intensity Irrigation Systems in Azerbaijan..... 290

All materials are published in author's edition.

The authors are responsible for the content of articles and for possible spelling and punctuation errors.

Все материалы опубликованы в авторской редакции.

Ответственность за содержание статей и за возможные орфографические и пунктуационные ошибки несут авторы.

SECTION 11.00.00 / СЕКЦИЯ 11.00.00

GEOGRAPHICAL SCIENCES / ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ НАУКИ

11.1. Analysis of Potential of Food Tourism Development in Kazakhstan in Case of Almaty Region

Aiman A. Zhakupova

Candidate of Geographic Sciences, Senior Lecturer of Department of Recreational Geography and Tourism at Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)

Kanagat B. Otegen

Master student at Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)

According to World Food Travel Organization, food tourism is act of travelling for a taste of place in order to get a sense of place. The study "Food Travel Monitor" conducted by World Food Travel Association in 2016 proves that a very large proportion (93%) of travelers can now be considered food travelers. "Food travelers" mean the travelers who have participated in a food or beverage experience other than dining out, at some time, in the past 12 months. Such experiences can be a visit to a cooking school, participation in the food tour, or shopping in a local grocery or gourmet store [1].

Highlighting the food tourism as a separate type of tourism has been started quite recently. Naturally, it is closely related to many species' tourism, because every time coming to a new country tourist wants try the culinary delights of this country. A country's cuisine accurately reflects the nature of the inhabitants of this country; it contains all color of the country. Food can tell about the spirit of the people much more than other works of architecture and painting.

In recent years, gastronomy has become an integral part of learning about the culture and lifestyle of the visiting region. Gastronomy integrates all the traditional values associated with new trends in tourism: respect for culture and traditions, a healthy lifestyle, authenticity, sustainability, experience. Likewise, gastronomy provides an opportunity to revive and expand tourism, promotes local economic development, involves different professional sectors (manufacturers, chefs, markets etc.), and brings new uses to the primary sector. The central role of gastronomy in choosing destination and tourism consumption has contributed to the growth of culinary offerings based on high-quality local products and the consolidation a separate market for food tourism.

One of the most frequently used definitions of food tourism in the literature is the one proposed by C. Hall. Author defines food tourism as an actual trip to a food zone for recreational or entertainment purposes, which combines visiting primary and secondary food producers, culinary festivals,

food fairs, events, farmers' markets, cooking shows and demonstrations, quality food tastings or any tourist activities related to food. In addition, this journey is associated with a particular lifestyle that incorporates experimentation, learning from different cultures, acquiring knowledge and recognising the attributes or peculiarities of tourism products, along with food specialties produced in that region by means of their consumption. Thus, the experience of food tourism is considered as such, upon the condition that all of the aforesaid constitutes the main incentive or at least one of the major reasons for visitors to travel to a specific destination [2].

Due to its location, at the junction of two continents, Kazakhstan was exposed to a variety of cultures, and the need for existence at the crossroads of civilizations in Europe and Asia led to formation of a unique national mentality.

Kazakhstan's unique culture is a reason why many tourists travel to Kazakhstan. In almost every corner of the republic, a visitor interested in the lives of genuine Kazakh people – their traditions, their rituals, their art, and their culture – will find much of interest. This can include museum complexes, ethno villages depicting the traditional lifestyle of Kazakh people, historical sites of medieval cities, and much more [3]. Kazakhstan has a lot of potential for the development of this type of tourism. The long ethnic and cultural history of the Kazakh people is reflected in the distinctive choice of food products available, their processing methods, dish types and their cooking recipes, in the tradition of eating preferences and foods that are restricted or prohibited. The way of organizing meals, the rituals and etiquette involved, and the material and spiritual culture aspects of eating are interesting and unusual too. The development of national Kazakh cuisine has been strongly influenced by the country's natural-geographic conditions. Indeed, many of the legends, rituals, ceremonies and customs surrounding meals are directly related to the nomadic lifestyle of Kazakhs in ancient times.

Today Kazakhstan is one of the most multinational countries world. According to the Committee of Statistics of the Republic of Kazakhstan at the end of 2018, the population of Kazakhstan was 18 395 567 people. In 2018 the population of Kazakhstan increased by approximately 283 842 people. According to the data at the beginning of 2019, the Kazakh ethnic group is the majority of the population (67.98 %), the following, Russians (19.32 %), Uzbeks (3.21 %), Ukrainians (1.47 %), Uighurs (1.47 %), Tatars (1.10 %) and others [4].

Since ancient times, Kazakh national cuisine has been based on the products of cattle breeding: meat and milk. Later, with the development of agriculture, Kazakhs started to use flour products. Later, fruit and vegetables appeared regularly on tables. This seems to be the result of the Kazakh people's transition to a settled way of life as well as the influence of other Food cultures. Like every sphere of human action, Kazakh food culture is changing, moving and improving. However, it has not lost its identity, and at a higher level, it connects the new with the old. Kazakh people highly

appreciated the food. At the same time, along with the preparation of various types of food, Kazakh women found ways and means of preserving it both in winter and in summer. These principles have been passed down from generation to generation by women and taught to their followers. For example, they have brought the indigenous people's methods and techniques for storing meat, keeping the kymyz in the summer, taking care of fat without mold and storing other products without destruction, especially in rural areas.

Development of food tourism in our country it should take an important position among the priority areas tourist sphere. In Kazakhstan, this is a relatively new type of tourism, which it is rapidly developing and gaining popularity. National cuisine is an important factor in attracting foreigners to the country since the gastronomy arts reflect the national peculiarities and traditions of the people. Undoubtedly, tourists that come to Kazakhstan want to taste the country's traditional dishes. Therefore, one of the most important aspects of the tourism industry in the country is to familiarize visitors with the national peculiarities of the Kazakh people's traditional cuisine.

Almaty region is a famous part of Kazakhstan, which has previously been called Zhetysu – the Land of seven rivers. Almaty region borders with the following regions of Kazakhstan: Zhambyl region in the west, Karaganda region in the northwest (water border passes across the lake of Balkhash), and East Kazakhstan region in the northeast. In the east, the region borders with the Peoples Republic of China and in the south, with the republic of Kyrgyzstan: Chuy and Issyk kul regions. The region has difficult geographical characteristics. The northern part is a semi desert plain, lopsided to Balkhash Lake and split by the ancient channels of the Ile River, the most considerable of which is Bakanas. There are two separate massifs — in the south and the east — along which stretch mountain ridges: Ile Ala Tau and Zhungar Ala Tau (a range Tien Shan) [5]

According to the results of the first quarter of 2019, 734 tourist reception facilities are functioning in the region, the growth with the level of 2018 by 7.0 % (2018 - 686 units), they served 13.5 million people, an increase of 8.2% (2018 - 12.5 million people), including for inbound tourism (non-residents), the growth amounted to 21.8%. The volume of paid tourist and health services increased by 44.5% and amounted to 1874.0 million tenge [4].

The department of tourism has developed a Road map of tourism development in Almaty region for 2018-2020, taking into account the priority development of domestic and inbound tourism. Particular attention is paid to the construction of infrastructure tourism facilities, including the creation of service points (namely, flush toilets) along the routes, ethnographic villages near the city of Almaty, and tourist complexes in national parks. In order to advertise the tourism potential and opportunities of Almaty region at international fairs, events, to create a positive image and promote The Zhetusy Travel brand.

Almaty region has the great tourist recreational potential giving an opportunity for development of food tourism. The region also has considerable resources for mountain tourism and rock-climbing development. In the region, there are Almaty reserve and two national parks: Ile-Alatau and Altyn Emel. Almaty region belongs to the regions of agrarian orientation. An important factor is the proximity to location of the cultural and financial center of Kazakhstan - Almaty. Almaty is the largest city of Kazakhstan, located in the center of the Eurasian continent, in the South-Eastern part of the Republic of Kazakhstan, at 77° East longitude and 43° North latitude, at the foot of the mountains of Ile Alatau — the northernmost ridge of Tien Shan at an altitude of 600 to 1650 meters above sea level. The name of the city means "rich in apples" or "father of apples" [6].

According to the data from Committee on Statistics of the Republic of Kazakhstan, the population of the city is 1 865 555 people. The city is divided into 8 districts: Alatau district, Almaty district, Medeu district, Bostandyk district, Nauryzбай district, Zhetysu district, Auezov district, Turksib district [3].

Groups of factors influence the choice of the place of travel of tourists in food tourism: the presence and specificity of cuisine, the state of tourist infrastructure, the degree of popularity of the place, the price and the degree of awareness of tourists about the tourist area [4]. The main factors influencing the development of food tourism in Almaty are favorable geographical location, favorable natural and climatic conditions, and the abundance of natural, historical, and cultural monuments, the presence of tourist infrastructure and, of course, the presence of a unique cuisine – all this contributes to the constantly high interest of tourists to Almaty city. This paper considers the food establishments of Almaty by the type of cuisines, which provided in restaurants, thus, this paper reviews 1017 units of food establishments, their location by districts and analyzes the average check in the institution. This work examines the restaurants of Korean, Pan-Asian, Eastern, Italian, Russian, Caucasian cuisine and coffee houses in Almaty. Since coffee houses in Almaty and in the world are popular, it was decided to analyze them separately.

Analysis of restaurants in Almaty showed that the largest number of restaurants is located in the Almaty district, as this district is recognized as the most developed in terms of business activity and employment. Here located 26% of food establishments of Almaty city. The second district of the city of Almaty by the number of food establishments is Bostandyk district; here is located 25% of the food institutions of the city. The third district by the number of restaurants is Medeu district, 23% of the catering establishment is here. The main part of the large enterprises offering traditionally standard, more protected forms of employment is located in these districts. The same districts provide the highest average wage in the central districts. In the list of districts by the number of restaurants, the last one is Nauryzбай district, only 2% of food institutions is here. This is because

the infrastructure of the district is still in the process of development and the district itself was formed only 5 years ago. Differences between districts can be explained by factors such as high self-employment, informal and temporary employment, unpaid employment in the private household, and shadow employment. Such forms of employment are characterized by insufficient development of conditions for employment in the territory of business activity [7].

In this work also considered determining the average price in food establishments of Almaty city. The analysis showed that the average check varies in the range of 2600-3000 Kazakh Tenge. The average check is a digital indicator used by cafes and restaurants to orient guests by the price segment of the institution. In addition, the average check can be calculated per guest: the number of guests divides the amount of revenue. The average check is a complex indicator that depends on many factors: the target audience, the positioning of the institution, guest satisfaction with the range and, most importantly, the quality of the staff. The difference of the average check, obviously, should be compensated by the number of visitors. This compensation is necessary because the costs of both fast food and expensive restaurant can be quite comparable. Average check in food institutions in addition to the dish is influenced by other factors. This is interior, additional services (karaoke, live music), the availability of parking and a summer area for banquets. In addition, when choosing a suitable institution, it is recommended to immediately find out whether the institution charge for service. In many modern establishments, the alert is added 10% for the waiter service.

We can say that it would be good to combine gastronomic tours with some events. For example, the celebration of Nauryz (new year in Turkic culture) is very well suited for this: along with the celebration of the New Year and the onset of spring, tourists will have the opportunity to try the famous Nauryz kozhe and other dishes of Kazakh cuisine. In addition, food tours can be carried out during sogym - harvesting meat for the winter. In the nomadic way of life of the Kazakhs, there were no technologies for storing food and meat. Food tours to Kazakhstan in late autumn - early winter would be a good help in the low season. However, in this case it would be more correct to develop this type of tourism in not only the direction of Kazakh cuisine, but also the national cuisine of the peoples living in Kazakhstan.

Summing up, it should be emphasized that the food tourism component allows increasing the attractiveness of the tourist product of the territory and the demand for it. Obviously, in Kazakhstan now food tourism is practically not used as a tool to increase the attractiveness of tourist services and the territory as a whole, despite the fact that there are many unique places in the country. Also it can be noticed that a food tourism in the future can become a popular journey, as today people prefer an unusual and memorable vacation, and a deep knowledge of the visited region is impossible without penetration into the features of national culture,

manifested, including through national cuisine. This type of tourism contributes to the socio-economic development of the regions, including the creation of additional jobs, the preservation or opening of production of individual products, as well as their implementation, helps to brand the regions, attract tourist flows.

References list:

1. World Food Travel Association // What Is Food Tourism? [Electronic resource]. URL: <https://www.worldfoodtravel.org/cpages/what-is-food-tourism> (accessed date March 02, 2020).
2. Hall C. Food Tourism Around the World: Development, Management and Markets, 2003, Amsterdam: Butterworth-Heinemann, pp.60-65.
3. Second Global Report on Food Tourism (2017) Affiliate Members Reports: Volume Sixteen: Madrid, Spain: World Tourism Organization (UNWTO).
4. Statistical Data. Ministry of National Economy of the Republic of Kazakhstan: Statistics committee, 2019, Almaty.
5. Brillat-Savarin J. The physiology of taste, or, Transcendental gastronomy. - Charleston, SC.: Biblio Bazaar, 2014.
6. Shakirova S. Country images of Kazakhstan: from stereotypes and critique to positive national branding. 2015.
7. Reference data. 2GIS Databases. [Electronic resource]. URL: <https://content.2gis.ru>. (accessed date March 02, 2020).

11.2. Оценка рекреационных ресурсов озера Индер и возможность их использования в целях лечебно-оздоровительного туризма

Асемгуль Жанибековна Мустафина

Магистр, ст. преподаватель, Атырауский государственный университет им. Х. Досмухамедова (г. Атырау, Казахстан)

Сактагуль Урынбасаровна Кузбулова

Магистр, ст. преподаватель, Атырауский государственный университет им. Х. Досмухамедова (г. Атырау, Казахстан)

Соленое озеро Индер – особенное природное образование. С XVIII века академик Паллас, экспедиция майора Сози, позднее ученые Всесоюзного научно-исследовательского центра г. Ленинграда, Горнодобывающего института г. Москвы занимались его исследованием. Ученые предполагали, что озеро появилось в юрский период, в составе его воды есть такие элементы, как бром, калий, йод, натрий хлорид, а также, минералы – индерит, сатимуллит, не встречающиеся больше нигде в мире. В свое время Институт курортологии Советского

Союза в Кавказских Минеральных водах сделал следующее заключение: вода и грязь Соленого озера Индера богаты ферментами и витаминами. Помимо этого, водный запас озера пополняется родниками из подземных пещер с вечными ледниками, а состав обогащается пылью более ста видов полыни, которая растет на склонах Индерских гор. Соленое озеро особенно востребовано летом, сюда приезжает много людей в поисках исцеления своих недугов. Вода, грязь и пар озера помогают при лечении болезней суставов, астмы, бронхита, гинекологических заболеваний и в заживлении разного рода ран.

Индер (также Индерское озеро) — довольно крупное самосадочное, бессточное, соляное озеро в северной части Атырауской области Казахстана. Располагается в северной части Прикаспийской низменности, в 10 км к востоку от реки Урал. Площадь зеркала — около 110 км². Площадь водосбора — 425 км².

Форма озера округлая, слегка вытянутая с северо-запада на юго-восток. Диаметр озера — от 10 до 13,5 км. Реки в озеро не впадают, питание в основном подземное: солёные источники, приуроченные к отложениям глин, которых много у берегов; также талые и дождевые воды весной.

Климат Индерского района Атырауской области — резко континентальный и крайне засушлив с продолжительным жарким и сухим летом, короткой с частыми оттепелями, малоснежной и ветреной зимой, с небольшим и неустойчивым количеством осадков.

По классификации климатов, основанной на зависимости между географической зональностью и метеорологическими элементами, и в которой для характеристики такой зависимости использованы суммы температур подстилающей поверхности и индексы сухости, Индерский район находится в пределах климатической зоны с очень сухим, умеренно жарким климатом с теплым летом, в климатической области с умеренно мягкой зимой. Средняя температура холодного месяца (января) составляет -11,2°C, жаркого (июля) +25,8°C.

Озеро Индер — одно из крупнейших озер Казахстана, уникальное творение природы, и как не странно, человека. Человек на протяжении многих лет добывавший тут сперва соль, а потом и различные минералы (индерборит, инионит, колеманит, улуксит, ссайбелиит) внес весьма значительный вклад в формирование сложившегося на данный момент пейзажа.

Воды озера содержат соли высокого качества с содержанием калия, брома и бора. Ведётся добыча соли. Толщина соляного пласта в отдельных местах достигает 10—15 м (по данным КНЭ, до 56 м). Ещё в XIX веке российские геологи проявляли к изучению озера и его окрестностей повышенный интерес. Ближайший к озеру населённый пункт — посёлок городского типа Индерборский, центр Индерского района Атырауской области, расположен в 10 км к северо-западу.

В год в озере осаждаются до 1,5 млн тонн солей (в основном пищевой соли). Глины озера используются в лечебных целях [1].

Основу пресмыкающихся в регионе составляет пустынный комплекс, представленный 12 видами (среднеазиатская черепаха, пискливый, серый и каспийский гекконы, такырная, ушастая и круглоголовка-вертихвостка, степная агама, быстрая ящурка, песчаный и восточный удавчики и стрела-змея).

Пресмыкающиеся в арало-каспийских пустынях занимают ведущее место в биоценозах и характеризуются высокой степенью зависимости от окружающей среды. В пределах исследуемой территории встречается наиболее редкий представитель пресмыкающихся - четырёхполосый полоз, занесенный в Красную книгу Республики Казахстан.

У озера Индер в Прикаспийской низменности в XIX веке российскими исследователями впервые было обнаружено растение эремурус индерский. Индерский лук, несмотря на своё название, у озера не произрастает.

В карстовых впадинах произрастает также своеобразная для данного ландшафтного района лугово-степная растительность с обилием кустарников (спирея, крушина слабительная, жимолость татарская, дикая яблоня, шиповник, астрагалы).

Озеро относится к бессточным водоемам, оно самосадочное, то есть концентрация солей в его водах настолько велика, что возможна их кристаллизация и выпадение в осадок на дно. Вода в таких озёрах именуется рапой.

Присутствие сероводорода в воде и особый черный ил по берегам источника, славящегося среди населения своими целебными свойствами, говорит за то, что эта грязь аналогична бальнеологической точки зрения известным Танакским грязям (Астраханская область РФ).

Индерский горнорудный район (Атырауская область) является уникальным по запасам химического сырья. Особое место среди них занимают залежи боратов, ангидридов, бурого угля, самородной серы для производства минеральных красок. Здесь же находятся большие запасы каменной, самосадочной поваренной и калийной солей [2].

Туризм и рекреация являются одной из крупнейших, высокодоходных и наиболее динамичных отраслей современного мирового хозяйства. В отличие от тех стран, где туризм является одной из ведущих и наиболее динамично развивающихся отраслей экономики, вклад туризма в развитие экономики Казахстана остается пока несущественным.

Под туристско-рекреационными ресурсами можно понимать природно-климатические, историко-культурные и социально-экономические объекты и явления, являющиеся предпосылками для разных видов туристско-рекреационной деятельности и способные удовлетворять возникающие при этом потребности.

Ресурсы минеральных вод и грязей озера Индер слабо используются в санитарно-курортных целях.

Целебные свойства минеральных источников побережья Индера были известны с давних времен. Вот как описывает А.Н. Седельников (1903) родник Туздыбулак: «...прекрасный минеральный (сернистый) источник в живописных гипсовых провалах северного берега Индерского озера. Только тряпки, в изобилии развешанные по окрестным жалким кустикам благодарными киргизами, говорят о многочисленных исцелениях». Вокруг озера расположено множество родников, которые берут свое начало в пещерах, где круглый год лежит, не тая, снег. Особенным является родник «Кыз аулие», что в переводе означает «Святая девушка», окутанный легендами. Существует поверье, что если женщина переночует у этого родника, то после многих лет неудачных попыток забеременеть, непременно обретет радость материнства. Весной целебное озеро наполняется подпочвенными водами от пробивающихся сквозь глиняные пласты родников, к лету мелеет. В составе озёрной воды обнаружены бром, калий, магний, в незначительном количестве йод и поваренная соль.

Целебные свойства протекающих по побережью озера Индер (Туздыколь) минеральных источников были известны с давних времён. Исследования индерской соли начались ещё во времена Российской империи - в 1778 году в окрестностях озера побывала экспедиция под руководством академика Палласа.

В 1938 году в книге «Большая Эмба» были опубликованы результаты исследований учёных, издание не было растиражировано, а распространялось в узком кругу специалистов.

В целях изучения лечебных свойств грязи Туздыколя в 1979 году в институт курортологии в г. Минеральные Воды были отправлены её пробы, и в 1980 году оттуда пришёл официальный ответ, что «грязь богата ферментами и витаминами».

В ЗКО прошла международная экспедиция «Индер - перспективный геопарк Приуралья».

Лечебные грязи – это разные по генезису природные образования, которые применяют для лечения в виде ванн и аппликаций. К природным лечебным грязям относятся отложения болот, озер, лиманов и морских заливов, которые состоят из воды, минеральных и органических веществ и представляют собой однородную тонкодисперсную пластическую массу с определенными тепловыми и другими физико-химическими свойствами.

Одним из возможных путей рекреационно-оздоровительного использования потенциала озера Индер является соляная шахта. Находящаяся на глубине 300 метров, соляная шахта помогла бы в лечении людей с больными лёгкими и с бронхиальной астмой (рис. 1).

Рисунок 1 – Соляная шахта Индерского озера

В шахте не может жить ни один болезнетворный микроб. Во время проведённых бактериологических исследований выяснилось, что воздух в шахте на порядок чище воздуха в операционном блоке [3].

Также на исследуемой территории имеются хорошие условия, особенно в летнее время, для производства кумыса и шубата, лечения с использованием степных пастбищ для выпаса лошадей и верблюдов. На Индерском соляно-купольном поднятии на озере Индер образовались минерализованные грязи. Грязь на побережье озера – незаменимое средство при различных заболеваниях. Это озеро характеризуются массовой посещаемостью. Чтобы окунуться в солёное озеро, попринимать грязевые ванны, сюда приезжают не только со всех уголков Казахстана, но и из дальнего зарубежья.

Однако не каждый человек знает, при каких конкретных заболеваниях помогает соленая вода и грязи. В водах Индера люди получают частичное или полное исцеление при остеохондрозах, полиартрите, ревматизме, кожных заболеваниях, неврозах и ряде других болезней. Купаться в озере Индер могут те, кто страдает ревматизмом, остеохондрозом, полиартритом, кожными заболеваниями, неврозами, болезнями поджелудочной железы, женщины, страдающие бесплодием. Крайне опасно пребывание на озере для тех, у кого высокое давление, кто перенёс инсульт, инфаркт, страдает заболеваниями почек, печени. Прежде чем собраться на озеро Индер, рекомендуется пройти медицинское обследование и проконсультироваться у врачей. Наиболее благоприятным периодом приема грязелечения на Индере считается самое жаркое время года: июль – начало августа. Лучше всего посещать озеро Индер до 11.00 дня и после 17.00. Нельзя проводить длительное время в грязи, максимум после 15-20 минут пребывания в ней следует искупаться в озере.

Солевые горные образования Индербора содержат в себе 16 элементов таблицы Менделеева. Северная часть Туздыколя защищена горой Индер, а южная, более пологая, переходит в равнину. Запасы соли составляют примерно 647 млн тонн.

Целебные свойства воды и грязи Туздыколя известны с давних времён. По рассказам стариков, в поисках исцеления люди приезжали сюда издалека. Не иссяк людской поток и в наши дни, но обладающий уникальными целебными свойствами природный водоём всё ещё не освоен полностью.

Лечебные грязи озера Индер Атырауской области представляют собой черную грязь, плотной консистенции и неоднородной структуры, хорошо мажется и пристает к телу, имеет запах мокрого битума.

Человеческий организм в случае необходимости может впитывать через кожу недостающие ему микроэлементы, ионы и минералы. Грязь на побережье соленого озера образовалась ещё в доисторическую эпоху. В своей книге «Индерский борат», написанной в 1938 году, Павел Татаринев относит время её возникновения к юрскому периоду.

Чёрная грязь наряду с минералами чрезвычайно богата гумусом, ферментами, которые очень полезны для здоровья человека. В её составе присутствуют гормональные вещества, образованные как продукт разложения растений, насекомых и даже птиц (биологически активный гумус).

Уникальный химический состав лечебных грязей в сочетании с рапными ваннами делает озеро Индер привлекательным для рекреации граждан Казахстана и отдыхающих из других стран[4].

Состав исследованных сульфидно-иловых пелоидов озера Индер в соответствии с классификацией лечебных грязей

Минерализация грязевого раствора, г/дм ³	FeS, % от естеств. вещества	H ₂ S, в вес. %	pH	Eh, мВ	Br, мг/дм ³	J, мг/дм ³	Теплоёмкость, кал/г.град	Класс, подкласс	Название аналогов
326	0,55	0,30	7,01	263	40,8	1,89	0,76	Сильно-сульфидный соленасыщенный	Эльтонский

Рисунок 2 – Состав воды Индерского озера

У Индерского района Атырауской области большой потенциал в туризме – прежде всего, это озеро Туздыколь. Туда уже начали строить дорогу и на сегодня построено 7 км. Один из крупных местных инвесторов принял решение строить на берегу озера Туздыколь лечебный профилакторий. [5].

Список литературы:

1. <https://azh.kz/ru/news/view/38682>.

2. Ахмеденов К.М., Петрищев В.П., Головачев И.В., Бакиев А.Г., Горелов Р.А., Калмыкова О.Г., Майканов Н.С. Индерский солянокупольный ландшафт – заповедная жемчужина Западного Казахстана. Алматы, 2010 г.

3. <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%98%D0%BD%D0%B4%D0%B5%D1%80>.

4. Павел Татаринов «Индерский борат». 1938 г.

5. <http://info.geology.gov.kz>.

11.3. К вопросу геоэкологического состояния кедрового сибирского в условиях Казахстанского Алтая

Нуржан Ауелканович Байбууров

магистр естественных наук, Назарбаев Интеллектуальная школа химико-биологического направления (г. Усть-Каменогорск, Казахстан)

Лесной фонд Республики Казахстан составляет 20,8 млн. га или 3% от всей площади. Из этого лесного фонда лесом покрыто 11,4 млн. га или 46%, остальная площадь безлесна. Проблема лесоразведения, сохранения и защиты лесных ресурсов РК является одной из первоочередных государственных задач. Особое место в этой проблеме занимает сосна кедровая сибирская – балқарағай (кедр сибирский - *Pinus sibirika*), которая распространена на северо-востоке Европейской части России, в Сибири, на Алтае, в Северной Монголии. Наиболее серьезные научные исследования сосны кедровой сибирской проводились советскими учеными во второй половине XX века.

Кедр сибирский очень крупное дерево. По сведениям Ф. К. Арнольда (1898) в XIX веке в Предуралье встречались кедровые деревья диаметром до 178 см. Таких деревьев давно уже нет. В Иркутской области высота старых кедров редко превышает 35 м, а диаметр 1,5 м. Средняя высота кедровых древостоев здесь обычно не более 25 м при диаметре отдельных кедров до 1 м и среднем диаметре наиболее старых поколений 56-60 см.

Принято считать, что кедр сибирский доживает до 800 лет. В Иркутской области очень мало кедров старше 600 лет и почти нет кедров старше 700 лет. Но возраст 400 лет довольно обычен для старых кедровников, хотя больше распространены кедровники в возрасте 200-250 лет. Предельный возраст кедров установить трудно, так как очень старые его деревья обычно поражены сердцевинной гнилью, вызываемой еловой губкой [1].

На территории Республики Казахстан сосна кедровая сибирская - балқарағай произрастает только в горах Восточно-Казахстанской области. Нами уточнены конкретные места произрастания кедров и составлена карта его географического распространения на

Казахстанском Алтае. На Казахстанском Алтае кедр сибирский произрастает на склонах горных хребтов: Тигирецкого, Коксуйского, Холзуна, Листвяга, Катуньского, Ивановского, Курчумского, Нарымского, Сарымсакты, Тарбагатайского, на северо - западе Кабинского, Южно-Алтайского, на высотах от 1500 м и до верхних границ леса. Здесь на «белках» он произрастает преимущественно с лиственницей. Чистые рощи сосны кедровой сибирской встречаются редко, на более влажных склонах. Исследователями установлено, что в смешанных хвойно-лиственных лесах участие кедра не превышает как правило 0,1-0,2%, что сосна кедровая сибирская теневынослива, не особенно требовательна к почве, но предпочитает богатые, суглинистые и влажные почвы, очень требовательна к увлажнению и влажности воздуха. Развитая корневая система позволяет ей произрастать на каменистых и скалистых участках. Кедр - дерево однодомное с разнополыми "соцветиями". Кедр декоративен овальной кроной и темно-зеленой хвоей. Возмужалости достигает не ранее 25-50 лет. По исследованиям Вехова Н.К (1949) на лесостепной опытной станции Липецкой области сибирский кедр начинает давать хорошие приросты с 15-летнего возраста. По наблюдениям садоводов в городских условиях кедры достигают возмужалости быстрее, чем на свободе.

Исследователями установлено, что сосна кедровая сибирская – балқарағай (*Pinus sibirika*) обладает высокой фитонцидной активностью. Среди 81 вида растений по степени воздействия на бактерии кедр занимает 5 место после черемухи, пихты, лиственницы и сосны. Наибольшей фитонцидной активностью обладает хвоя и наименьшей - шишки и ветви. В среднем наибольшая фитонцидная активность для хвои наблюдается в июле-августе, с возрастом растений изменения фитонцидной активности хвои не происходит [2].

В пределах Маркакольского государственного лесхоза сосна кедровая произрастает, начиная с 1500 м до 2300 м высоты на хребте Южный Алтай, на Курчумском хребте в местечках Жетикезен, Торкуыс, Такыр, Музбел, Акшарбак, вдоль по долине р. Арасан и в других местах. На хребте Листвяга кедр произрастает в местностях Букпа, Кокжота, в верхней части долины р. Тополевки, на Теснинском белке; на Тарбагатайском хребте, на хребте Сарымсакты, Южном Алтае, вдоль по долинам р. Белая Берель, Бухтармы; на Катуньском хребте. В этих местах кедровая сосна встречается в виде куртинок или одиночных деревьев. По нашим наблюдениям на 1 га леса приходится 5-10 экземпляров. Хвойные поднимаются в горы до высоты 2300 м., а кедр – еще выше, кора имеет светло-зеленую окраску, толщиной в 3-4 см, на которой выделяется очень липкая смола. Проведенные нами исследования кедра сибирского в Маркакольском лесхозе показали, что обхват древесины на уровне груди составил 200-210 см, а более зрелые деревья достигли в обхвате 250-300 см. Такие гиганты обычно

произрастают в труднодоступных для человека местах (в густых чащобах, в верхних частях крутых склонов). Молодая поросль произрастает самосевом на расстоянии 7-8 м. от материнского дерева на выравненной территории, а на крутых скалистых склонах кедровые шишки скатываются вниз и прорастают там, где задерживаются. До образования первой мутовки кедр имеет возраст 2-3 года, а затем ежегодно дает по одной мутовке, учитывая эти особенности можно определить возраст растения. В возрасте 3-4 лет кедр достигает в лучшем случае 10 см роста. Обильные урожаи повторяются через 4 года, а средние - через 1-2 года. С одного дерева в урожайный год можно собрать 1,5 кг орешков [3, 4].

Итак, кедровая сосна сибирская на Казахском Алтае произрастает небольшими ареалами, крупное дерево, по размерам уступает только лиственнице, долгоживущее растение (до 800 лет) с красивой древесиной, живое дерево обладает высокой фитонцидностью, мощной и полиморфной корневой системой, обуславливающей его противостоянию ветропалу, по теневыносливости уступает только пихте сибирской. Слабыми местами кедра являются его требовательность к высокой относительной влажности воздуха, особенно в зимний период, что ограничивает его расселение в другие зоны. Крупные, тяжелые, лишённые крылышек семена кедра не разносятся ветром, тем более что шишки на дереве не раскрываются. Тонкая кора кедра делает его чувствительным к механическим повреждениям, облегчающим проникновение в ствол грибковых инфекций, а также к лесным пожарам, особенно с подростом и вторым ярусом пихты.

В результате исследования нами составлена карта географического распространения кедра сибирского на Казахском Алтае. В целях изучения в условиях РК современного состояния кедра и сосны, как ландшафтных растений, прогнозирования перспективы их развития, изыскания возможности их искусственного возобновления нами составлена программа исследования.

Список литературы:

1. Таланцев Н.К. Кедровые леса. Москва: Лесная промышленность, 1978. - 176 с.
2. Крылов Г.В., Таланцев Н.К. Кедр. Москва: Лесная промышленность, 1983. - 216 с.
3. Михайлов В.Ф. Маркаколь. – Алма-Ата: Кайнар, 1983. – 168 с.
4. Иващенко А.А. Қазақстанның қорықтары мен ұлттық бақтары. – Алматы: Алматыкітап, 2006. - 284 б.

SECTION 12.00.00 / СЕКЦИЯ 12.00.00

JURISPRUDENCE / ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ

12.1. Сущность принципов уголовного закона РК

Кызгалдак Утепбергеновна Байжанова

Кандидат юридических наук, ассоциированный профессор
(Алматы, Казахстан)

Принципы уголовного права – основные начала, руководящие идеи, которые определяют содержание и направленность уголовного права, закреплены в уголовно-правовых нормах и обязательны для законодателя, правоприменительных органов и граждан в сфере борьбы с преступностью.

УК РК содержит пять принципов: принцип законности, принцип равенства граждан перед законом, принцип вины, принцип справедливости, принцип гуманизма.

1. Основное содержание принципа **законности** раскрывается в Уголовном Кодексе РК. Преступность деяния, а также его наказуемость и иные уголовно-правовые последствия определяются только Уголовным Кодексом.

Принцип законности означает следующее.

Во-первых, преступлением признается только такое деяние, признаки которого предусмотрены уголовным законом, что по-латыни формулируется так: «*nullum crimen sine lege*» (нет преступления без указания закона). В РК таким законом является единственный нормативный акт – Уголовный кодекс РК, конкретные преступления предусмотрены в Особенной части кодекса.

Привлечение к уголовной ответственности лица за совершение деяния, прямо не предусмотренного Уголовным кодексом, недопустимо.

Во-вторых, наказуемость деяния определяется только уголовным законом («*nullum poena sine lege*» - нет наказания без указания закона). Признавая то или иное деяние преступным, законодатель в санкции статьи определяет и конкретные виды наказаний, которые может назначить суд за данное преступление.

В-третьих, меры уголовно-правового характера, равно как и основания, условия и последствия их применения, должны быть регламентированы только в уголовном законе. Иные меры уголовно-правового характера должны быть предусмотрены в законе. К иным мерам уголовно-правового характера относятся принудительные меры медицинского характера, конфискация имущества и принудительные меры воспитательного воздействия, которые могут быть применены к несовершеннолетним.

В-четвертых, основания применения наказания должны быть установлены только в УК РК.

В-пятых, уголовный закон провозглашается единственным источником уголовного права РК.

В-шестых, преступность и наказуемость деяния определяется законом, действовавшим во время совершения этого деяния.

Применение уголовного закона по аналогии не допускается.

Применение аналогии допускалось ч. 3 ст. 3 Основных начал уголовного законодательства Союза ССР и союзных республик 1924 г. и ст. 16 УК 1926 г., но было запрещено Основами уголовного законодательства Союза ССР и союзных республик 1958 г. Данная мера являлась вынужденным дополнением молодого советского уголовного права и носила временный характер.

Различают аналогию закона и аналогию права. Под аналогией закона понимают восполнение пробела в праве, когда закон применяется к случаям, прямо им не предусмотренным, но аналогичным тем, которые непосредственно регулируются этим законом. Под аналогией права понимается применение к неурегулированным отношениям общих начал и смысла правовой отрасли. Таким образом, аналогия права и аналогия закона возникают при наличии пробелов в праве. Под пробелом в уголовном праве следует считать отсутствие или неполноту правовых норм по вопросам, возникающим при применении действующих норм уголовного права и по своему характеру нуждающимся в правовом регулировании.

Вместе с тем другие отрасли права РК допускают применение закона по аналогии. В частности, ГК РК разрешает применение гражданского законодательства по аналогии к отношениям, прямо не урегулированным гражданским законодательством или соглашением сторон, а также, если отсутствует применимый к ним обычай делового оборота.

Принцип законности пронизывает все уголовно-правовые нормы. В некоторых из них он обозначен более конкретно. Так, в УК РК раскрывается понятие преступления как виновно совершенное общественно опасное деяние, запрещенное Уголовным Кодексом под угрозой наказания. В уголовном законе закреплено, что уголовной ответственности подлежит только вменяемое физическое лицо, достигшее возраста, установленного Уголовным Кодексом. Только УК РК определяет основные институты и понятия уголовного права, конкретные составы преступления. В каждой статье Особенной части УК РК описываются признаки данного вида преступления, которые необходимы и достаточны для наличия его состава, указываются санкции, где установлены соразмерные этому преступлению вид и объем уголовно-правовых последствий, могущих наступить в случае его совершения.

2. Принцип **равенства** заключается в том, что все лица, совершившие преступления, независимо от характеристик, указанных в УК РК (пол, раса, национальность, язык, происхождение, имущественное и должностное положение, место жительства, отношение к религии, убеждение, принадлежность к общественным объединениям и другие обстоятельства) равны перед законом и равным образом подлежат уголовной ответственности.

Равенство граждан – важнейший конституционный принцип. В соответствии с ней все равны перед законом и судом.

Сущность принципа равенства перед законом состоит в том, что все люди, которые совершили преступление, обязаны предстать перед законом и судом; в отношении их может быть возбуждено уголовное преследование, вынесен обвинительный приговор и назначено наказание. Единственным основанием привлечения к уголовной ответственности является совершение деяния, содержащего все признаки состава, предусмотренного в УК РК.

Вместе с тем он не означает равную меру уголовной ответственности и идентичное наказание даже за одно и то же преступление для разных лиц. УК содержит развернутый перечень обстоятельств, являющихся основанием освобождения от уголовной ответственности и наказания, перечень смягчающих и отягчающих наказание обстоятельств и прочие обстоятельства, влияющие на меры воздействия и наказания. Даже деяния, содержащие признаки одного и того же состава преступления, совершаются по различным мотивам, в разных обстоятельствах, при различном поведении потерпевших. Поэтому равенство граждан перед законом не означает одинаковую меру наказания. Более того, уравнивание наказания людям разного пола, возраста, семейного положения будет несправедливым и противозаконным; не будет способствовать уважению закона и права.

Так, например, к несовершеннолетним применяются не все наказания, предусмотренные для взрослых лиц. Сроки и размеры применяемых наказаний в два и более раза меньше, чем для взрослых лиц. Совершение преступления лицом с использованием своего служебного положения может влечь повышенное наказание.

Вместе с тем есть ряд условий для привлечения к уголовной ответственности определенных категорий граждан РК и иностранных граждан. Речь идет об институте иммунитетов, которые предусмотрены законодательством РК и международным правом. Суть иммунитета заключается в предоставлении дополнительных гарантий лицам, занимающим ответственные государственные должности, являющимся публичными должностными лицами, чья профессиональная деятельность связана с повышенной ответственностью.

Иностранные граждане могут обладать дипломатическим, консульским или представительским иммунитетом, который

заключается в невозможности уголовного преследования и осуждения судом страны места пребывания.

3. **Вина** – важнейшая уголовно-правовая категория, отражающая психическое отношение лица к своему деянию и его общественно опасным последствиям. Вина имеет две формы – умысел и неосторожность. Возможно преступление с двумя формами вины.

Принцип **вины** определяет, что лицо подлежит уголовной ответственности только за те общественно опасные действия (бездействие) и наступившие общественно опасные последствия, в отношении которых установлена его вина.

Это означает, что для наступления уголовной ответственности необходима вина, т.е. психическое отношение лица к совершенному им общественно опасному деянию и его последствиям, выраженное в форме умысла или неосторожности. Форма вины влияет на ответственность и наказание. Отсутствие вины исключает уголовную ответственность.

Исключается уголовная ответственность и при невиновном причинении вреда психически здоровым лицом. Уголовным законом не допускается вменение в вину невиновного деяния вне зависимости от того, какой бы тяжкий вред не был причинен.

Объективное вменение, то есть уголовная ответственность за невиновное причинение вреда, не допускается.

Запрет объективного вменения, т.е. наказания лица, действовавшего без вины, имеет большое значение для отечественного права, так как в нашей стране имело место вменение деяния без вины, что было прямо закреплено в законодательстве страны. Это печально известное определение "ЧСИР" – член семьи изменника Родины, которое получили родственники лица, обвиненного в политическом преступлении (большой частью необоснованно) в ходе сталинских репрессий. В соответствии с действующим законодательством, в частности с принципом вины, не могут привлекаться к уголовной ответственности и нести наказание близкие родственники или супруги виновного, даже при наличии их воли на это. Уголовная ответственность строго индивидуализирована и направлена на лиц, в чьих деяниях содержатся признаки преступления, одним из важнейших выступает вина.

4. Принцип **справедливости** выражается, прежде всего, в соответствии наказания и иных мер уголовно-правового характера совершенному преступлению. При этом во внимание принимаются: характер и степень общественной опасности совершенного преступления; обстоятельства совершения преступления; личность виновного.

Характер общественной опасности преступления зависит от объекта посягательства, формы вины и отнесения УК РК преступного деяния к соответствующей категории преступлений, а степень

общественной опасности преступления определяется обстоятельствами содеянного (например, степенью осуществления преступного намерения, способом совершения преступления, размером вреда или тяжестью наступивших последствий, ролью виновного при совершении преступления в соучастии).

Обстоятельства совершения преступления: время, место, способ, мотив, цель и др. учитываются при назначении наказания, что делает наказание справедливым. Так, впервые совершение преступления небольшой тяжести вследствие случайного стечения обстоятельств или совершение преступления в силу стечения тяжелых жизненных обстоятельств либо по мотиву сострадания, признаются обстоятельствами, смягчающими наказание.

Личность виновного также имеет большое значение для определения справедливого наказания. Лицо, совершившее преступление впервые или в несовершеннолетнем возрасте, при прочих равных условиях понесет менее строгое наказание по сравнению с лицом, ранее судимым.

Положение УК РК о том, что никто не может нести уголовную ответственность дважды за одно и то же преступление, исключает повторное осуждение и наказание лица за одно и то же преступление, квалификацию одного и того же преступного события по нескольким статьям уголовного закона, если содержащиеся в них нормы соотносятся между собой как общая и специальная или как целое и часть, а также двойной учет одного и того же обстоятельства одновременно при квалификации преступления и при определении вида и меры ответственности.

Запрет двойной ответственности за одно и то же преступление является важной правовой гарантией соблюдения прав и свобод человека, отсутствия злоупотреблений со стороны государства. Особенно важно соблюдение этого запрета в случае совершения гражданином РК либо лицом без гражданства, постоянно проживающим на территории РК, преступления за рубежом. В этом случае оно может быть осуждено на территории РК и по УК РК только в том случае, если ранее в иностранном государстве по данному делу не был вынесен приговор суда.

Справедливость уголовного наказания находит свое непосредственное воплощение в тексте УК РК, в частности в нормах о целях, системе и видах наказания и т.д., ей должны соответствовать нормы некоторых важнейших сфер уголовного законодательства (касающиеся вопросов привлечения к уголовной ответственности и освобождения от нее, а также назначения наказания и освобождения от него).

5. Принцип **гуманизма** принято рассматривать в двух аспектах: гуманизм по отношению к обществу, защищаемым и охраняемым

интересам, в том числе интересам потерпевшего, и гуманизм по отношению к лицу, совершившему преступление.

Уголовное законодательство РК обеспечивает безопасность человека, т.е. охрану его жизни, здоровья, достоинства потерпевшего, его прав и свобод, его собственности от преступления.

Принцип гуманизма в уголовном законодательстве находит свое отражение не только в структуре Особенной части УК, где определяется приоритет ценностей для государства, но и в том факте, что за преступления против человека предусматриваются достаточно суровые наказания. Самое репрессивное из них – смертная казнь, а вслед за ней и пожизненное лишение свободы могут быть назначены только за умышленные преступления, результатом которых является смерть человека.

Принцип гуманизма по отношению к человеку в уголовном праве тесно связан с правами потерпевшего в уголовном процессе.

Второй составляющей принципа гуманизма является человеколюбие по отношению к виновному в преступлении лицу.

Наказание и иные меры уголовно-правового характера, применяемые к лицу, совершившему преступление, не могут иметь своей целью причинение физических страданий или унижение человеческого достоинства. Эта сторона гуманизма проявляется в отрицании жестоких, мучительных и позорящих наказаний. Строгие меры наказания, применяемые к опасным преступникам (например, длительные сроки лишения свободы), сочетаются как с применением наказаний, не связанных с изоляцией от общества, так и с развитием института условного осуждения, институтов освобождения от уголовной ответственности и наказания, применяемых к лицам, совершившим менее опасные преступления.

Список использованной литературы:

1. Лукашева Е.А. Право, мораль, личность. М.: Наука, 2004. – 447 с.
2. Спасов Б. Закон и его толкование. М.: Наука, 2005. – 273 с.
3. Фаткуллин Ф.Н. Проблемы теории государства и права. Казань: изд-во КГУ, 2001. – 520 с.
4. Конституция РК.
5. Гражданский Кодекс РК.
6. Трудовой Кодекс РК.
7. Уголовный Кодекс РК.
8. Уголовно-процессуальный Кодекс РК.

12.2. Генезис терроризма в Казахстане

Ермек Умирбекович Баяхметов

магистрант 2 курса специальности «Юриспруденция».
Казахстанский университет инновационных и
телекоммуникационных систем (г. Уральск, Казахстан)

Алия Муксиновна Абулкаирова

преподаватель кафедры «Юриспруденция».
Казахстанский университет инновационных и
телекоммуникационных систем (г. Уральск, Казахстан)

Терроризм - явление не новое, однако, в конце 60-х годов прошлого столетия он приобрел действительно угрожающие масштабы. Так, в период с 1970 по 1985 год в Западной Европе было совершено около 3 тыс. террористических актов. В Латинской Америке – 1573, на Ближнем Востоке - 1330, в Северной Америке - 488. Ежегодно в мире совершается свыше 900 террористических актов, к тому же деятельность террористов имеет стойкую тенденцию к усилению и расширению географии. Только в последнее время человеческие и материальные потери от террористических акций зафиксированы в Северной Ирландии, США, России, Кении, Танзании, Японии, Аргентине, Израиле, Индии, Пакистане, Турции, Египте и других странах. После террористических актов в Вашингтоне и Нью-Йорке 11 сентября 2001 г., повлекших гибель около 4 тыс. лиц, мировое сообщество практически убедилось, что из всей системы угроз человечеству, обществу и государству, терроризм превратился в одну из самых опаснейших и реальных угроз [1, с. 221].

Обеспокоенность человечества ростом террористической активности обусловлена большим количеством жертв террористов и огромными материальными убытками от их действий.

За последние 20 лет практика терроризма характеризуется прогрессирующей эскалацией. Среди них можно выделить: увеличение посягательств на жизнь и здоровье людей при уменьшении количества посягательств на материальные объекты; рост масштабности, которой характерны большие человеческие жертвы; усиление жестокости действий террористов, что делает эту проблему особенно актуальной.

Это обусловлено тем, что, во-первых, терроризм представляет собой культ насилия и содействует его развитию, предоставляя таким образом преимущества перед социальными, политическими и правовыми методами решения конфликтов в социуме; во-вторых, терроризм формирует и усиливает в обществе чувства страха, как и любое другое деяние, направленное на причинение смерти, обесценивает человеческую жизнь; в-третьих, терроризм способен привести и, как показывает жизнь, реально приводит к минимизации государственных гарантий и свобод личности, поскольку может

вызывать со стороны государства контрмеры, которые не всегда согласовываются с нормами правового демократического государства и в-четвертых, терроризм это нетрадиционное для нашей республики преступление, а экспортированное из других государств, и необходимо принимать меры к лицам, которые прикрываясь различными идеями, в том числе и религиозными, оказывают влияние на окружающих лиц посредством различных бесед и специальной литературы, что может породить своих собственных террористов [2, с. 152].

Учитывая растущую опасность, терроризм в последнее время достаточно серьезно беспокоит общественное сознание почти всех государств, а в начале 90-х годов, после распада СССР, терроризм распространил свои корни во вновь образованные страны СНГ.

Неблагоприятные тенденции начали проявляться и в Казахстане. Лишь в 2006 году сотрудниками правоохранительных органов Республики Казахстан было раскрыто 57 преступлений террористической направленности, 18 из них - на стадии подготовки к их совершению. Установлено 75 злоумышленников, возбуждено 18 уголовных дел, 12 лиц были привлечены к разным видам ответственности. На протяжении 2006 года зафиксировано 19 проявлений, поступившее в форме устных или анонимных письменных угроз и насильственных действий.

Вместе с этим, необходимо отметить, что в нашей стране «террористического бума» пока нет, но сегодня в Казахстане имеются факторы, существование которых могут обеспечить возникновение разных по масштабам и систематичности террористических проявлений [3, с. 134].

После распада СССР в Казахстане, как и в большинстве стран-членов СНГ, произошел процесс распада бюрократической системы государства, который сопровождался нарушением принципов социальной справедливости, нивелировкой моральных ценностей. Экономические неурядицы, имущественная и социальная дифференциация населения, коррупция, низкий экономический уровень страны, рост цен, задержка заработной платы, безработица, отсутствие средств к существованию порождали в Казахстане состояние противостояния в обществе.

Динамика этих процессов содействовала интенсивному развитию теневой экономики и организованной преступности.

Сегодня терроризм — это не только и не столько фанаты-одиночки, похитители самолетов, убийцы-камикадзе. Современный терроризм — это мощные высоко-оснащенные структуры. Важной особенностью современного терроризма является его высоко структурированный и организованный характер. Террористические организации создают руководящие органы, систему планирования и управления. Террористическая деятельность в современных условиях характеризуется широким размахом, отсутствием четко выраженных

государственных границ, наличием связи и взаимодействием с международными террористическими центрами и организациями; строгой организационной структурой, состоящей из руководящего и оперативного звеньев, подразделов разведки и контрразведки, материально-технического обеспечения, боевых групп и групп прикрытия; жесткой конспирацией (что приводит к высокой латентности этой деятельности), плотным отбором кадров; наличием агентуры в правоохранительных и других государственных органах; мощным техническим оснащением, которое конкурирует, а то и превосходит обеспечение специальных подразделений правоохранительных органов; наличием разветвленной сети конспиративных помещений, учебных баз и полигонов.

С целью защиты личности, общества и государства от терроризма, выявления и устранения причин и условий, способствующих осуществлению террористической деятельности принят Закон Республики Казахстан от 13 июля 1999 года «О борьбе с терроризмом».

Для эффективного противодействия организованному терроризму уголовно-правовыми средствами в УК Республики Казахстан согласно Закону Республики Казахстан от 19 февраля 2002 года № 295-II «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам борьбы с терроризмом» внесены соответствующие новеллы, позволившие криминализировать деяния, отразившиеся в введении следующих составов преступлений: ст. 233-1 «пропаганда терроризма или публичные призывы к совершению акта терроризма», ст. 233-2. «Создание, руководство террористической группой и участие в ее деятельности», ст. 233-3 «Финансирование экстремизма или террористической деятельности».

Геополитическое положение Казахстана способствует тому, что члены иностранных и международных террористических организаций пытаются использовать его территорию для собственной деятельности, учитывая наличие определенной «прозрачности» наших государственных границ и активной террористической деятельности в ближайших государствах, в том числе в России, Узбекистане, Кыргызстане

Интегрируясь в общемировой процесс, Казахстан, бесспорно, присоединяется и к международным усилиям в борьбе с терроризмом.

Акты терроризма, по сути, являются преступлениями международного характера, ибо, где бы они не совершались, пострадавшими могут оказаться граждане разных государств, а общественный резонанс всегда будет международным, нанося непоправимый вред международному правопорядку в целом. Международный терроризм представляет собой совокупность общественно опасных в международном масштабе деяний, влекущих

бессмысленную гибель людей, нарушающих нормальную дипломатическую деятельность государств и их представителей и затрудняющих осуществление международных контрактов и встреч, а также транспортных связей между государствами [4, с. 98].

Современное международное право произвело целый ряд международных конвенций универсального и регионального характера, которые на основании четких критериев устанавливают, как предмет своей правовой регуляции, взаимное сотрудничество государств в борьбе с международным терроризмом.

Список использованной литературы:

1. Михайленко А.Н., Келехсаев В.И. Противодействие терроризму: международный опыт. - М.: Фонд им. М.Ю. Лермонтова, 2008. - 284 с.
2. Закон РК «О внесении изменения и дополнении УК РК» от 01.08.2008 г.
3. Шанхайская конвенция о борьбе с терроризмом, сепаратизмом и экстремизмом (г. Шанхай, 15 июня 2001 г.) // Интернет ресурс.
4. Уразбаев А.З. К вопросу противодействия глобальным угрозам безопасности в Центральной Азии // Центральная Азия в условиях геополитической трансформации и мирового экономического кризиса: материалы VII Ежегодной Алматинской конференции (г. Алматы, 9 июня 2009 г.). - Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2009.

12.3. Понятие, социально-правовая сущность правового статуса осужденных, отбывающих наказание в виде лишения свободы

Бауржан Рыспекович Таубаев

доктор философии PhD, ассоциированный профессор кафедры уголовно-правовых дисциплин, факультет права и экономики. Жетысуский государственный университет им. И. Жансугурова (г. Талдыкорган, Казахстан)

Айжан Айдыновна Мусекенова

м.ю.н., докторант кафедры уголовно-правовых дисциплин, факультет права и экономики. Жетысуский государственный университет им. И. Жансугурова (г. Талдыкорган, Казахстан)

Возможность иметь доступ к правосудию является неотъемлемым правом каждого гражданина и обязанностью государства обеспечивать право человека на доступ к эффективным и справедливым услугам в сфере правосудия.

Права обращаться в суд за защитой своих законных прав и интересов на законодательном уровне недостаточно. Необходимо создать такие условия и предусмотреть средства, которые бы позволяли гражданам осуществлять эти права во всех случаях, когда

появляется необходимость обращения за защитой своих конституционных прав и законных интересов.

Каждый человек, живущий в любой точке мира, в какой бы сфере общественных отношений, регулируемых правом, он ни находился, имеет определенное правовое положение, то есть, правовой статус. Всеобщая декларация прав человека, принятая Генеральной Ассамблеей ООН 10 декабря 1948 года, в статье 6 определяет, что каждый человек, где бы он ни находился, имеет право на признание его правосубъектности [1]. Нормы этой статьи имеют прямое отношение к сфере общественных отношений, возникающих при исполнении уголовных наказаний, в том числе наказания в виде лишения свободы.

Большинство ученых полагают, что обобщающее понятие «правосубъектность» базируется на категориях «правоспособность» и «дееспособность», и которые в свою очередь, являются основой правообладания, возникновения и существования правосубъектности в любом правоотношении.

Республика Казахстан, гарантируя правосубъектность любого лица, в основном законе страны, закрепляет, что права и свободы человека и гражданина могут быть ограничены только законом и лишь в той мере, в какой это необходимо в целях защиты конституционного строя, охраны общественного порядка, здоровья и нравственности населения, и только в законном порядке (статьи 13, 39) [2].

Наиболее наглядно ограничение отдельных прав отражается на лицах, в отношении которых применено уголовное наказание в виде лишения свободы, поскольку данное наказание предполагает определенный режим, ограничивающий в определенных элементах. При этом правовой статус человека и гражданина, в общей теории права определяется как совокупность социально – значимых черт и социальных отношений данного общества, и представляет собой систему признанных и закрепленных государством в законодательном порядке прав, свобод и обязанностей, а также законных интересов личности как субъекта права [3].

При этом необходимо согласиться с мнением тех ученых, которые отмечают тождественность категорий «правовое положение» и «правовой статус». И как справедливо отмечает З.С. Токубаев «понятия «правовое положение» и «правовой статус» личности, являются определяющими по отношению друг к другу».

Понятие правового положения (статуса) человека и гражданина, находящегося в сфере правового регулирования, многообразно как в общей теории права, так и в отраслевых юридических дисциплинах. По существу оно охватывает всю жизнедеятельность человека, ставшего участником реальных общественных отношений, урегулированных правовыми нормами, то есть правосубъектным лицом [3].

В юридической науке мы выделяем три вида правовых статусов личности:

- а) общий правовой статус человека и гражданина;
- б) специальный правовой статус какой-либо категории граждан;
- в) индивидуальный правовой статус конкретного человека.

Общий правовой статус человека и гражданина, касается всех лиц, находящихся на территории определенного государства, специальный правовой статус какой-либо категории граждан – отдельных категорий лиц, выделяемых по какому-либо установленному в законе критерию (государственных служащих, пенсионеров, вынужденных переселенцев и т.д.), и соответственно, индивидуальный правовой статус конкретного человека – индивидуально-определенного лица.

В основе любого статуса человека лежит общий статус, который присваивается каждому человеку от рождения.

Кроме того, его регулированию посвящен ряд международных документов в области прав человека. Общепризнанные международно-правовые принципы и нормы, если даже они непосредственно не инкорпорированы в национальное законодательство Республики Казахстан, воздействуют на юридическую идеологию и практику. На основании вышеизложенного, мы можем согласиться с М.М. Поповичем, что механизм правового регулирования статуса осужденных к лишению свободы имеет системный, многоотраслевой характер, основу которого составляют Конституция и международные стандарты прав и свобод человека.

Социально-правовая природа правового статуса осужденных определяется тем, что лица, попадающие в сферу регулирования отношений, возникающих при исполнении наказания, приобретают определенное правовое положение, поскольку исполнение любого наказания представляет собой форму государственного принуждения, применяемого судом за совершенное преступление, и не может не оказывать большего или меньшего влияния на их правовой статус, поскольку они отбывают наказание – кару, которая выражается в правоограничениях [3].

Но при всём этом, лица отбывающие наказания в виде лишения свободы, остаются гражданами Республики Казахстан, поскольку применение любого из предусмотренных, уголовным законодательством Республики Казахстан наказания, по духу и букве закона не влечет за собой лишения гражданства Республики Казахстан, в соответствии со статьей 10 Конституции Республики Казахстан [2]. То есть, лица, отбывающие лишение свободы, как граждане государства обладают правами и свободами человека и гражданина. Но как было отмечено выше, с юридической точки зрения наказание представляет собой определенный комплекс правоограничений. При этом обычные права человека и гражданина ограничиваются или видоизменяются.

Сущность института правового статуса осужденных к лишению свободы, также проявляется в готовности Республики Казахстана,

являющего участником многочисленных международных договоров, резолюций и решений международных организаций, в первую очередь ООН, выполнять взятые на себя международные обязательства по вопросам соблюдения их прав.

Так в ст. 1 Уголовно-исполнительного кодекса Республики Казахстан установлено, что он основывается на Конституции Республики Казахстан и общепризнанных принципах и нормах международного права. При этом международные договоры, ратифицированные Республикой Казахстан, имеют приоритет перед положениями УИК РК и применяются непосредственно, кроме случаев, когда из международного договора следует, что для его применения требуется издание закона [4].

Правовой статус осужденных к лишению свободы в уголовно-исполнительном законодательстве формулируется, исходя из общих принципов положения человека и гражданина в обществе и государстве, в качестве приоритетной задачи здесь выступает его защита со стороны государства, при этом учитываются требования международных стандартов обращения с осужденными. Таким образом, в основу определения правового положения осужденных закладываются следующие фундаментальные положения:

- права человека и гражданина, закрепленные в Конституции Республики Казахстан и других конституционных и иных законах;
- права и ограничения, содержащиеся в уголовно-исполнительном законодательстве и иных нормативных правовых актах, касающихся исполнения уголовных наказаний;
- права и правила обращения с осужденными, содержащиеся в международных стандартах [3].

При этом в ч. 1 ст. 9 УИК РК определено, что Республика Казахстан уважает и охраняет права, свободы и законные интересы осужденных, обеспечивает законность применения средств исправления, а также правовую защиту и личную безопасность. Указанный принцип, служит основой для двух важнейших положений.

Во-первых, осужденные к лишению свободы, несмотря на совершенные ими преступления, нередко против государственных интересов, находятся под правовой, социальной и иной защитой государства. Государство применяет наказание и, как следствие, должно обеспечивать надлежащее назначение и исполнение наказания. Однако это не исключает защиту их прав, свобод и законных интересов с помощью общественных объединений.

Во-вторых, Республика Казахстан берет на себя обязанность уважать и охранять права, свободы и законные интересы осужденных, обеспечивать их социальную, правовую и иную защищенность наравне с другими гражданами и лицами, находящимися под юрисдикцией государства. Другими словами, общество посредством норм права

предоставляет возможность лицам совершившим преступление исправиться и создает ему для этого все необходимые условия.

При исполнении наказаний осужденным гарантируются права и свободы граждан Республики Казахстан с изъятиями и ограничениями, установленными уголовным, уголовно-исполнительным и иным законодательством Республики Казахстан (ч. 4 ст. 9 УИК РК). При этом осужденные к лишению свободы не могут быть освобождены от исполнения своих гражданских обязанностей [4].

Таким образом, правовой статус осужденных к лишению свободы – это результат своеобразного наложения на общегражданский статус человека и гражданина изъятий и ограничений, установленных уголовным, уголовно-исполнительным и иным законодательством Республики Казахстан. При этом как справедливо отмечает В.А. Уткин: «Подобные ограничения могут носить весьма узкий характер (например, при исполнении наказания в виде штрафа, лишения права занимать определенные должности или заниматься определенной деятельностью), но способны охватывать и практически весь образ жизни осужденного (при исполнении наказания в виде лишения свободы)».

Отличительной чертой специального правового статуса осужденных к лишению свободы, как уже было отмечено выше, является то, что он базируется на общем правовом статусе граждан Республики Казахстан. Сохранение гражданства означает то, что осужденный к лишению свободы пользуется общегражданскими правами, а также несет обязанности, возложенные на граждан Республики Казахстан.

Так, они пользуются без каких-либо существенных ограничений правами в сфере наследственных, брачно-семейных, трудовых и иных отношений. Вместе с тем осужденные к лишению свободы не в полной мере привлекаются к выполнению своих общегражданских обязанностей.

В частности, к такой можно отнести воинскую службу, предусмотренную ст. 36 Конституции Республики Казахстан. Это вытекает из положений п. 6 ст. 36 Закона Республики Казахстан «О воинской службе и статусе военнослужащих» от 16 февраля 2012 года, согласно которому: «Призыву на воинскую службу в мирное время не подлежат граждане, имеющие судимость» [5].

Осужденные к лишению свободы являются субъектами как общих, гражданских, так и специальных, присущих только условиям отбывания данного наказания, правовых отношений. В результате этого возникают специальные права, законные интересы и обязанности осужденных. Механизм их появления обусловлен назначением осужденному уголовного наказания в виде лишения свободы.

В правовой форме государственное принуждение выражается в виде ограничений прав и свобод человека и гражданина. Например, для

них устанавливаются ограничения в свободе передвижения, выборе места жительства и места пребывания (ст. 46 УК РК).

Особенность применяемого к осужденным к лишению свободы государственного принуждения заключается в том, что оно нередко выходит за рамки наказания, порядка и условий его исполнения, а также применения исправительного воздействия. В нормах гражданского, трудового, брачно-семейного и других отраслей права имеются положения, ограничивающие для осужденных права и свободы граждан Республики Казахстан, регулируемые указанными отраслями законодательства [6].

В условиях отбывания наказания происходит ограничение общих прав граждан, их конкретизация или дополнение. Конкретизация выражается как в уточнении

правовой статус осужденного к лишению свободы может меняться в ходе отбывания наказания в зависимости от его поведения, результатов карательно-воспитательного воздействия. При этом осужденный своим поведением, может улучшать или ухудшать его.

Помимо того, что это происходит путем применения разовых мер поощрения или дисциплинарных мер взыскания, направленных в сторону улучшения или ухудшения положения осужденного, есть и постоянно действующие факторы. Например, в соответствии со ст. 103 УИК РК в учреждениях уголовно-исполнительной системы всех уровней безопасности предусмотрено отбывание осужденными наказания на нескольких уровнях условий содержания.

Так, в пределах одного учреждения средней, максимальной или чрезвычайной безопасности, а также в учреждении средней безопасности для содержания несовершеннолетних осужденные могут находиться в обычных, строгих, облегченных и льготных условиях отбывания наказания. В свою очередь в учреждениях полной и минимальной безопасности осужденные могут находиться в обычных, строгих и облегченных условиях отбывания наказания.

Кроме того, осужденные, положительно зарекомендовавшие себя, по решению суда, может быть переведен из учреждения средней или максимальной безопасности в учреждение минимальной безопасности. В свою очередь осужденные, нарушители режима отбывания наказания, по решению суда, могут например, быть переведен из учреждений средней, максимальной и чрезвычайной безопасности – в учреждение полной безопасности, режим отбывание лишения свободы в котором предусматривает наибольший объем ограничений в правовом положении осужденных (ст. 96 УИК РК) [4].

Существенные изменения произошли и в пенитенциарной системе благодаря изданию по поручению первого президента – лидера нации Н.А. Назарбаева закона о внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам совершенствования уголовного, уголовно-процессуаль-

ного законодательств и деятельности правоохранительных и специальных государственных органов 12 июля 2018 года.

«Согласно этому акту изменились размеры ущербов значительного, крупного и особо крупного размеров, в связи, с чем отдельные составы имущественных, коррупционных и иных уголовных правонарушений, предъявленных осужденным, были перекалифицированы на более мягкие части статей указанных составов, что позволило сократить назначенные сроки наказаний, как подсудственным, так и осужденным».

Одно из нововведений в уголовном законодательстве по гуманизации прав осужденных - то, что в случае отказа судом об удовлетворении ходатайства на условно-досрочное освобождение либо замене наказания в виде лишения свободы на более мягкое наказание, повторное внесение ходатайства по этим основаниям может иметь место по истечению шести месяцев со дня вынесения постановления об отказе.

При этом отказ суда о замене, не отбытой части наказания более мягким видом наказания не препятствует внесению до 6-месячного срока ходатайства об условно-досрочном освобождении – о замене, не отбытой части наказания более мягким наказанием.

Государственная политика в сфере обеспечения надлежащих прав осужденных значительно изменила и гуманизировала действующее уголовно-исполнительное законодательство и расширила возможности подсудственных и осужденных, при наличии позитивных изменений в их поведении, в реализации своих прав на замену режима и условий содержания - на условно-досрочное освобождение либо замену меры лишения свободы на более мягкие виды наказания» [7].

Таким образом, осужденные, отбывающие лишение свободы, несмотря на совершенные ими преступления, находятся под защитой, прежде всего, государства. Республика Казахстан берет на себя обязанность уважать и охранять права, свободы и законные интересы осужденных наравне с другими гражданами.

Список использованной литературы:

1. Всеобщая декларация прав человека, принятая Генеральной Ассамблеей ООН 10 декабря 1948 года: <https://www.un.org/ru/documents>.

2. Конституция Республики Казахстан от 30 августа 1995 года: <http://www.akorda.kz>.

3. Курс лекций по вопросам отбывания наказания в виде лишения свободы в Республике Казахстан: Учебное пособие. – Костанай: Костанайская академия МВД РК имени Ш. Кабылбаева, 2017. – 248 с.

4. Уголовно-исполнительный кодекс Республики Казахстан от 5 июля 2014 года № 234-V: <https://online.zakon.kz>.

5. Закон Республики Казахстан «О воинской службе и статусе военнослужащих» от 16 февраля 2012 года № 561-IV: <https://online.zakon.kz>.

6. Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года № 226-V: <https://online.zakon.kz>.

7. <https://patrul.kz/novost/v-rk-osuzhdennym-sokrashcheny-naznachennye-sroki-nakazaniy>.

12.4. Қазақстан Республикасында Интернет желісінде авторлық құқықты қорғаудағы проблемалық мәселелер

Нуржан Айтбаевич Бодыбаев

Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясының магистранты (Нұр-Сұлтан қ, Қазақстан)

Аңдатпа

Бұл мақалада Интернет желісіндегі авторлық құқықты қорғаудағы маңызды проблемалық мәселелер қарастырылады. Яғни, азаматтардың авторлық құқық саласында білімінің аздығы, Ұлттық заңнаманың заман талабына сай келмеуі және сот жүйесіндегі проблемалық мәселелер секілді елеулі олқылықтарға көңіл бөлінеді. Зерттеу нәтижесінде шет елдердің тәжірибесін ескере отырып, ұлттық заңнаманы жетілдіру қажеттігі туралы қорытынды жасалады.

Түйінді сөздер: Авторлық құқық, Интернет, заңнама, сот жүйесі, провайдер

Авторлық құқықты қорғау - авторлық және сабақтас құқықтарды қалпына келтіруге немесе тануға және оларды бұзған немесе даулаған кезде олардың иегерлерінің мүдделерін қорғауға бағытталған шаралар жиынтығы ретінде айқындалады. Авторлық құқықты қорғау саласындағы заңнаманы жетілдіру мәселесі — қазіргі таңда тек, Қазақстан Республикасының емес бүкіл әлем елдері заңнамаларының алдында тұрған өзекті мәселелердің бірі. Себебі, ақпараттық және коммуникациялық технологиялардың, соның ішінде Интернет желісінің күннен-күнге қарқынды дамуы, ондағы авторлық құқық объектілері ретінде саналатын шығармашылық еңбектің нәтижелері, яғни әдебиет, ғылым және өнер туындыларын теріс пиғылды пайдаланушылардың автордың келісімінсіз көшіру, өзгерту, тарату мүмкіндігінде болып отыр.

Бұған қоса, Интернет - әлем елдерінде авторлық және сабақтас құқықтарды қорғауда бірыңғай реттеу механизмі мен тәсілдерін таппаған кеңістік. Яғни, бұл Интернет желісінде бір елде рұқсат етілген әрекет басқа елде заңсыз болуы мүмкін екендігін білдіреді. Бұл өз кезегінде Интернет желісінде авторлық құқықты бұзумен байланысты дауларды шешуде қиыншылықтарды тудыратыны сөзсіз. Әрине, қатал бәсекелестік жағдайында бөтен зияткерлік меншікті ұрлау және өзі

құрудан гөрі өзге адамның еңбегін көшіре салу жылдам әрі оңай. Алайда, әрбір құқық бұзушылықтың артында жауапкершілік болатынын ұмытпағанымыз жөн.

Қазақстан Республикасында авторлық құқықты бұзғаны үшін жауапкершілік күшейтілген. Яғни, 2015 жылдың қаңтар айынан бастап авторлық құқықты бұзғаны үшін әкімшілік емес, қылмыстық жауапкершілік көзделген. (Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 198-бабы).

Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2001 жылғы 26 қыркүйектегі №1249 қаулысымен мақұлданған «Санаткерлік меншік құқықтарын қорғау тұжырымдамасына» сәйкес: «Жиырма бірінші ғасыр санаткерлік экономика заманына айналады деп айтуға барлық негізі бар, шығармашылық қызмет және оны құқықтық қорғаудың сенімді жүйесі оның дамуында шешуші роль атқаратын болады. Қазақстан Республикасы халықаралық мәдени және ғылыми-техникалық алмасудың толық құқықты қатысушысы ретінде Дүниежүзілік Санаткерлік Меншік Ұйымының (ДСМҰ) мүшесі бола отырып, қазақстандық, сондай-ақ шетелдік құқық иелерінің де қабылданған әлемдік стандарттарға жауап беретін деңгейдегі санаткерлік меншікке құқықтарының сақталуын қамтамасыз етуі тиіс» делінген.[1]

Алайда, Қазақстан Республикасында зияткерлік меншік құқықтарын қорғауда әлемнің көптеген басқа еліндегі сияқты, реттеудің проблемалары бар. Әсіресе бұл Интернет желісінде өз еңбегін қорғау мәселесінде айқын сезіледі.

Бірінші кезекте бұл - азаматтардың авторлық құқық саласында білімінің аздығы мәселесі. Кейбір адамдар Интернет желісінде орналастырылған әр түрлі көздерден ақпаратты көшіреді, нәтижесінде авторға сілтеме көрсетпейді, болмаса тіпті атын өзгертіп жатқан жағдайлар көптеп кездеседі.

Сонымен қатар, кей адамдар Интернет кеңістігіндегі ақпараттар мен мәліметтер оның кез келген көрінісінде қорғалмайды және жалпыға бірдей қолжетімді болуы тиіс, Интернет желісін құқықтық реттеу жалпы орынсыз деген пікірде. Алайда, бұл құқықтық нормаларды өрескел бұзу болып саналады.[2, 155 б.] Бұған қоса, авторлар өз еңбегінің қорғалуының барлық мүмкіндіктерін қолдана бермейді. Бұл өз кезегінде сотта авторлықты дәлелдеуде қиыншылықтар тудырады.

Аталған мәселелерді шешу үшін мемлекетіміздің зияткерлік меншік саласындағы уәкілетті органы авторлық құқық мәселесі бойынша құқықтық насихат жұмыстарын жандандыру қажет. Бұл тұрғыда Интернеттің мол мүмкіншіліктерін, яғни қазіргі таңдағы әлеуметтік желілердің жоғары танымалдығы пайдаланып, ақпараттар тарату тиімді нәтиже әкелуі мүмкін.

Авторлық құқықты қорғаудағы басты проблеманың бірі – оны дәлелдеу болып табылады. Жалпы авторлық еңбекті қорғаудың ең тиімді жолы – оны тіркеу. Қазақстанда авторлық құқықты тіркеу заң

жүзінде міндеттелмеген, алайда бұл сот органдарында дауласқан кезде таптырмас дәлелдеме болып табылады.

Сонымен қатар, еңбекті нотариалды куәландырып, куәландырылған көшірмелерді нотариалдық сақтауға беруге болады. Әрбір нотариус осындай қызметті ұсынады. Бұл жағдайда сот процессі кезінде нотариустан алынған құжаттар авторлық құқықтың салмақты дәлелі болады.[3, 95 б.]

Бұған қоса, өзінің айрықша мүліктік құқықтары туралы хабарлау мақсатында автор және (немесе) құқық иеленуші авторлық құқықты қорғау белгісін пайдалануына болады, яғни ол туындының әрбір данасына орналастырылған үш элементтен тұрады: латын әрпі «С»; айрықша құқық иеленушінің аты мен туындының бірінші жарияланған жылы.[5, 99 б.] Бұл Интернет желісін пайдаланушылар үшін жақсы ақпарат болып табылады.

Екіншіден, құқықтық мәселесіне тоқталар болсақ, Қазақстан Республикасында авторлық құқық Азаматтық кодексі нормаларымен және 1996 жылдан бері қолданыстағы «Авторлық құқық және сабақтас құқықтар туралы» Заңымен реттеледі. Алайда, біздің ұлттық заңнамамызда Интернет желісінде авторлық құқықты қорғау мәселесі қарастырылмаған. Яғни, негізгі проблема – Интернет желісінің қарқынды дамуы кезінде, біздің ұлттық заңнамамыз заманауи талаптарға сай келмеуінде.

Мысалы, ұлттық заңнамада ұғымдық ақпарат толықтай қамтылмаған. Интернет желісіндегі сайттарда туындыларды орналастыру арқылы авторлық құқықты бұзумен байланысты көптеген істер, сайт иелерінің талаптарымен қойылады. Бұл ретте, заңнамада «сайт иесі», «провайдер» секілді терминдердің анықтамалары жоқ. Яғни, «Авторлық құқық және сабақтас құқықтар туралы» Заңның 2-бабында заңнама нормаларын дұрыс қолдану үшін түсіндіруді талап ететін терминдердің барлығы қамтылмаған. Осының салдарынан сұрақтар саны күн сайын артуда, ал құзырлы органдар оларға нақты жауаптар бермейді. Бұған қоса, соттардың дұрыс шешім қабылдау мүмкіндігін де шектейді.

Жалпы провайдерлерге келетін болсақ, «Бір жағынан, Қазақстан Республикасы мен екінші жағынан, Еуропалық Одақтың және оған мүше мемлекеттердің арасындағы кеңейтілген әріптестік пен ынтымақтастық туралы келісімде» [4] провайдер - соңғы тұтынушыға интернет арқылы түпнұсқалық ақпаратты жеткізетін және белгілі бір шарттар сақталған жағдайда, тұтынушының осы ақпаратты қандай да бір басқа пайдалануы үшін жауап бермейтін тұлға ретінде бекітілген.

Бұл келісімде провайдерді жауапкершіліктен босатудың мынадай шарттары тіркелген:

- 1) ақпаратты беруге бастамашылық жасамайды (бастаманы әрдайым соңғы пайдаланушы көрсетеді);
- 2) тұтынушыны таңдамайды;

- 3) берілген ақпаратты таңдамайды немесе өзгертпейді;
- 4) ақпаратқа қол жеткізу шарттарын сақтайды;
- 5) ақпаратты жаңарту ережелерін сақтайды;
- 6) жалпыға танылған технологияларды заңды пайдалануға кедергі келтірмейді;
- 7) контрафакт туралы хабарлама алғаннан кейін ақпаратты дереу жояды (оған кіруді тоқтатады).

Көптеген жағдайларда Қазақстан Республикасының Жоғарғы Соты авторлық (сабақтас) құқықтарды қорғау туралы талап-арыздар бойынша жауапкершіліктен босатудың осы шарттарын растайды.[5] Алайда, бұл норма әлі күнге дейін «Авторлық құқық және сабақтас құқықтар туралы» Заңнамамызда көрсетілмеген.

Жалпы цифрлық технологиялар Қазақстан қоғамында жақында ғана қолданылып келе жатырған ұғым екенін ескерсек, тиімді құқықтық реттеу үшін шет елдердің бай тәжірибесін де қарастырған жөн. Еуропалық Одақта 2001/29/ЕС (European Union Copyright Directive 2001/29/ ЕС) директивасы, АҚШ-та «Сандық дәуірдегі авторлық құқық туралы» (Digital Millenium Copyright Act) Заңы жұмыс істейді. Осы заңнамалар «қайталама жауапкершілік» тұжырымдамасын бейнелейді және ақпараттық делдалдар үшін (провайдер) «қауіпсіздік аймағын» құрады. Мәселен, АҚШ-тың Заңнамасына сәйкес, ақпараттық делдал құқық бұзушының желіде орналастырған материал үшін мынандай жағдайларда жауап бермейді:

- біріншіден, егер ол контенттің үшінші тұлғалардың құқықтары мен мүдделерін бұзатынын білмесе;

- екіншіден, егер ол үшінші тұлғалардың құқықтарын бұзатын қызмет туралы куәландыратын фактілер немесе жағдайлар туралы білмесе және мұндай ақпаратты алу кезінде контентті жою немесе тоқтату үшін барлық қажетті әрекеттер жасаса;

- үшіншіден, егер ол құқықты бұзатын қызметке байланысты ешқандай қаржылық пайда таппаса және «кәштеу», яғни ол пайдаланушылардың файлға жедел қол жеткізуін қамтамасыз ету мақсатында, оның көшірмесін уақытша дайындау кезінде босатылады.[6, 156 б.]

XXI ғасыр – цифрлық заман дәуірінде біздің елімізге қолданыстағы заңнамамызға тиісті өзгертулер енгізгеніміз жөн.

Сонымен қатар, авторлық құқық объектілерін тексеруге қатысты да қиыншылықтар бар. Құқық иесі әрдайым сапалы, бірегейлікке, заңдылыққа сай, тексеруден өткен контент жасай бермейтіні анық. Бұл тұрғыда, авторлық құқықты қорғауды қамтамасыз ететін уәкілетті органның құзыреттілігінің маңыздылығы зор.

Интернет желісінде авторлық құқықты қорғауда АҚШ-тың саясаты үлкен нәтижелер көрсетіп отыр. АҚШ-та арнайы орган – зияткерлік меншік құқығын қорғау орталығы жұмыс жасайды. Қазақстанда осы тектес орган Әділет министрлігінің жанында бар, алайда АҚШ

орталығының мүмкіндіктері орасан зор. Онда нақты істерді тергеу бойынша жұмыс істейтін қызметкерлер бар, біздің орманда бұндай құзыреттілік жоқ. Қазақстанда бұл тәжірибенің енгізу мүмкіндігі қарастырылуда. [7] Жалпы бұл бастама өз нәтижесін беретініне сенемін.

Үшінші кезектегі мәселе – сот жүйесі. Қазақстан Республикасының қазіргі таңдағы сот жүйесі авторлық құқықтарды бұзған тұлғаларды жауапкершілікке тарту бойынша тәжірибенің көптігімен мақтана алмайды. Алайда, авторлық құқықты қорғау саласындағы даулар жылдан-жылға артып келеді.

Басты проблема - зияткерлік меншік құқығы объектілеріне байланысты істерді қарайтын соттардың тиімділігі мен құзыреттілігінде. Зияткерлік меншік құқығы саласы шығармашылық, ғылыми және техникалық мәселелерге негізделгендіктен, соттардың арнайы білімі мен тәжірибесі болуы керек. Көптеген елдерде зияткерлік меншік саласындағы дауларды шешудегі мәселесіні, сот ісін жүргізуді мамандандырумен шешеді, оның негізгі аспектілерінің бірі тиісті ғылыми-техникалық білімі бар соттар болып табылады. [3, 93 б.] Мысалы, АҚШ-та арнайы IP-соты бар. Интернет желісін пайдаланушылар санының көбеюі, іскерлік қызметтің дамуы және азаматтардың шығармашылық белсенділігінің артуына байланысты болашақта Қазақстанда осы тектес арнайы соттың құрылуы әбден мүмкін.

Қорыта келе, қазіргі заман талаптарын ескере отырып, Интернет желісінде авторлық құқықты қорғаудағы жоғарыда аталған проблемалық мәселелерді шешуді кейінге қалдырмағанымыз жөн. Осыған орай, шет елдердің тәжірибесін ескеріп, автордың құқығын қорғайтын, сонымен қатар, қоғамның ақпараттық қажеттіліктерін қанағаттандыратын қолайлы құқықтық реттеу жолдарын белгілеуіміз керек.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Санаткерлік меншік құқықтарын қорғау тұжырымдамасын мақұлдау туралы // ҚР Үкіметінің қаулысы – 26.09.2001 - № 1249 / <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P010001249//>.

2. Горина, Н.В. Актуальные проблемы гражданско-правовой защиты интеллектуальной собственности в Сети Интернет // Вестник Полоцкого государственного университета. – 2017. – № 5. – с. 154–159;

3. Омаров О.Б. Авторское право и Интернет // Қазақ өркениеті / Казахская цивилизация. - 2017. - № 4 - 90-97 б.

4. Бір жағынан, Қазақстан Республикасы мен екінші жағынан, Еуропалық Одақтың және оған мүше мемлекеттердің арасындағы кеңейтілген әріптестік пен ынтымақтастық туралы келісімді ратификациялау туралы // ҚР Заңы - 25.03.2016. /<http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1600000475>.

5. ҚР Жоғарғы Сотының Бюллетені - 2017. № 9. - 103 – 108 б;
6. Серго А.Г. Интернет и право // Учебник. - 2003. - 272 с.
7. Тулеубекова А. Казахстан рассматривает опыт США в вопросе защиты авторских прав в интернете // <https://www.zakon.kz/4990572-kazahstan-rassmatrivaet-opyt-ssha-v.html>.

12.5. Сравнительный анализ правового статуса лиц, оказывающих квалифицированную юридическую помощь

Акбота Талгатовна Укибасова

магистрант, Атырауский государственный университет
им. Х. Досмухамедова (г. Атырау, Казахстан)

Соледат Сагиновна Дюсебалиева

кандидат юридических наук. Атырауский государственный
университет им. Х. Досмухамедова (г. Атырау, Казахстан)

В 90-х были заключены дипломатические отношения между Казахстаном и Россией, с этого момента эти страны объединяет мирные и добрососедские отношения. Они всегда старались поддерживать бесконфликтный контакт. Сотрудничество между этими странами осуществляется благодаря внешнеторговым оборотам, образованию и культуре. В отличие от этого отношения между странами-партнерами Россией и Белоруссией как в экономических, торговых, военных, так и в политических и культурных сферах, в последние годы претерпевает кризисные отношения. Значительную роль на эти отношения оказывают не только нефтегазовый конфликт, но и запрет на экспорт продовольственных товаров. Однако, хотя и существует такая различные отношения между странами организаторами Таможенного союза, мы решили провести анализ в области конституционной нормы, то есть, как оказывается бесплатная юридическая помощь на территории трех государств. Каждое государство имеет свою Конституцию, где закреплена норма о праве на квалифицированную юридическую помощь. В конституции РФ указана в п. 1 ст. 48 [1], Республики Казахстан в п. 3 ст. 13 [2], Республики Беларусь в ст. 62 [3]. Вместе с тем, в этих статьях говорится и о праве пользования в любой момент помощью адвокатов и других своих представителей в суде, иных государственных органах, органах местного управления, на предприятиях, в учреждениях, организациях, общественных объединениях и в отношениях с должностными лицами и гражданами.

Следовательно, мы видим, что в конституции каждой страны отведена огромная роль норме, которая предоставляет и гарантирует право на доступ к правосудию. Так, например, составители Белорусской Конституции более четко определили предмет оказания

юридической помощи с уточнением конкретных субъектов. В Республике Казахстан, законодательным органом закреплены конституционные нормы о праве на доступ к правосудию в статье 18 ГПК РК. Закон Республики Беларусь от 30.12.2011 «Об адвокатуре и адвокатской деятельности в Республике Беларусь» определяет категории дел, по которым помощь юристов оказывается бесплатно. К ним относятся: истцы, дела которых связаны с трудовыми правоотношениями, со взысканием алиментов; ветераны Великой Отечественной войны, для оказания устной консультации по вопросам, не связанным с предпринимательской деятельностью; – граждане — при составлении заявлений о назначении пенсий и пособий; – инвалиды I и II группы — при даче устной консультации, не требующей ознакомления с документами; – несовершеннолетние — в их интересах, их родителям— в интересах детей; – иным категориям граждан — по решению коллегии адвокатов [4].

Следовательно, адвокаты предоставляют бесплатные услуги после предъявления соответствующих документов, которые подтверждают его статус. Вместе с тем, в Законе указаны случаи, когда юридическая помощь оплачивается из бюджета республики. К ним относятся вопросы социальной защиты и реабилитации жертвам торговли людьми, и в случае не достижения ими четырнадцатилетнего возраста — их законным представителям, лицам, которые пострадали в результате акта терроризма. Бесплатная юридическая помощь оказывается подозреваемому или обвиняемому при участии адвоката в дознании, при предварительном следствии и судебном разбирательстве по назначению через территориальную коллегию адвокатов по требованию органа, ведущего уголовный процесс. В большинстве случаев бесплатная юридическая помощь оплачивается коллегией адвокатов. Сравнивая это положение, мы задались вопросом: почему адвокаты должны оплачивать за свой счет бесплатную юридическую помощь тем лицам, которых государство освободило от этой обязанности? Например, в России составители закона возложили финансирование мероприятий, по оказанию бесплатной юридической помощи, на органы государственной власти РФ и подведомственные им учреждения, органы государственной власти субъектов РФ и подведомственные им учреждения. Финансирование расходов осуществляется соответствующими субъектами самостоятельно. Так в РК финансирование оказания бесплатной юридической помощи осуществляется за счет бюджетных средств. В Республике Беларусь закон действует в интересах лиц, которые нуждаются в помощи, но не лицам, которые оказывают эту помощь, потому что может повлиять на качество их работы. Помимо адвокатов в РБ есть очень много субъектов, которые оказывают правовое просвещение граждан и оказывают различные виды юридической помощи: – адвокаты; – нотариусы; – судьи и работники

общих судов; – работники юридических служб республиканских органов государственного управления, государственных организаций, подчиненных Правительству Республики Беларусь, и иных государственных организаций, местных исполнительных и распорядительных органов; – работники организаций, имеющих лицензии, индивидуальные предприниматели, имеющие лицензии с указанием составляющей лицензируемый вид деятельности услуги — юридические услуги; – члены общественных объединений, которые в соответствии с законодательством и уставами осуществляют деятельность, относящуюся к бесплатной юридической помощи; – лица, ведущие прием граждан в юридических клиниках, создаваемых на базе учреждений образования; – иные лица, осуществляющие в соответствии с их компетенцией, предусмотренной законодательством, деятельность по правовому просвещению граждан. [5] Не мало важным является, что в РБ установлена законом монополия в некоторых видах дел, так например, профессиональная защита прав и интересов клиентов по уголовным, гражданским делам, делам, возникающим из хозяйственных (экономических) споров, и делам об административных правонарушениях в общих и хозяйственных судах, органах, ведущих уголовный или административный процесс, осуществляется только адвокатами. В законе Республики Казахстан «Об адвокатской деятельности» также говорится, что профессиональной защитой могут заниматься только адвокаты. [10]. А в нормативно-правовых актах Российской Федерации не устанавливается ограничения. В Республике Беларусь субъектами бесплатной юридической помощи считаются юридические клиники, главной целью которых являются обучение и помощь. Целью обучения является обучить студентов практическим навыкам. Целью помощи является оказать бесплатную юридическую помощь: безработным, малоимущим, членам многодетных семей, пенсионерам, студентам. Из вышесказанного мы можем сделать вывод, что в Республике Беларусь правовая база по оказанию бесплатной юридической помощи очень маленькая, соответственно отсутствуют механизмы по ее реализации. Основная нагрузка по оказанию бесплатной юридической помощи падает на адвокатов. Причиной этого мы считаем, отсутствие закона «Об оказании бесплатной юридической помощи». При наличии такого закона можно бы регулировать порядок, условия получения и оказания бесплатной юридической помощи. В Республике Казахстан существует «Закон о гарантированной государством юридической помощи» [8], который регулирует общественные отношения, возникающие в сфере оказания гарантированной государством юридической помощи. Вместе с тем, данный закон определяет правовые механизмы реализации прав и обязанностей физических и юридических лиц при оказании им гарантированной юридической помощи. Таким образом, мы видим, что в Казахстане, в отличие от других республик перечень субъектов,

которые оказывают бесплатную юридическую помощь намного меньше. В Российской Федерации, субъекты, которые оказывают бесплатную юридическую помощь, поделены на две системы: государственную и негосударственную.

К государственной относятся:

- федеральные органы исполнительной власти и подведомственные им учреждения;
- органы исполнительной власти субъектов РФ и подведомственные им учреждения;
- органы управления государственных внебюджетных фондов;
- государственные юридические бюро.

К негосударственной системе относятся: юридические клиники и негосударственные центры бесплатной юридической помощи. Из вышесказанного следует, что в России огромное число субъектов, которые занимаются оказанием бесплатной юридической помощи, и они разделены на две системы. Вместе с тем, это относится и к категориям лиц, которым оказывается бесплатная юридическая помощь. В ФЗ «О бесплатной юридической помощи в РФ» четко обозначены точные списки нуждающихся в юридической помощи. К ним относятся: 1) граждане, среднедушевой доход семей которых ниже величины прожиточного минимума, установленного в субъекте РФ 2) инвалиды I и II группы; 3) ветераны Великой Отечественной войны, Герои РФ, Герои Советского Союза, Герои Социалистического Труда, Герои Труда РФ; 4) дети-инвалиды, дети-сироты, дети, оставшиеся без попечения родителей, лица из числа детей-сирот и детей: 4.1) лица, желающие принять на воспитание в свою семью ребенка, оставшегося без попечения родителей, если они обращаются за оказанием бесплатной юридической помощи по вопросам, связанным с устройством ребенка на воспитание в семью; 4.2) усыновители, если они обращаются за оказанием бесплатной юридической помощи по вопросам, связанным с обеспечением и защитой прав и законных интересов усыновленных детей; 5) граждане пожилого возраста и инвалиды, проживающие в организациях социального обслуживания, предоставляющих социальные услуги в стационарной форме; 6) несовершеннолетние, содержащиеся в учреждениях системы профилактики безнадзорности и правонарушений несовершеннолетних, и несовершеннолетние, отбывающие наказание в местах лишения свободы, а также их законные представители и представители; 7) граждане, имеющие право на бесплатную юридическую помощь в соответствии с Законом РФ № 3185–1 О психиатрической помощи и гарантиях прав граждан при ее оказании; [9] 8) граждане, признанные судом недееспособными, а также их законные представители, если они обращаются за оказанием бесплатной юридической помощи по вопросам, связанным с обеспечением и защитой прав и законных интересов таких граждан; 8.1) граждане, пострадавшие в результате

чрезвычайной ситуации: 9) граждане, которым право на получение бесплатной юридической помощи в рамках государственной системы бесплатной юридической помощи предоставлено в соответствии с иными федеральными законами и законами субъектов РФ [11]. В Законе РК «О гарантированной государством юридической помощи» и Законе РК «Об адвокатской деятельности» [7], в отличие от российских законов, определены не такой обширный перечень граждан.

Так, в Республике Казахстан, помощь оказывается:

- истцам при рассмотрении судами дел о возмещении вреда, причиненного смертью кормильца, увечьем или иным повреждением здоровья, связанным с работой;
- истцам и ответчикам, являющимся участниками Великой Отечественной войны и лицами, приравненными к ним;
- военнослужащими срочной службы, – инвалидами I и II групп,
- пенсионерами по возрасту, если рассматриваемый судом спор не связан с предпринимательской деятельностью;
- физическим лицам по вопросам взыскания алиментов, назначения пенсии и пособий,
- вопросам реабилитации;
- получения статуса беженца или оралмана;
- несовершеннолетним, оставшимся без попечения родителей, в случаях необходимости составляют письменные документы правового характера.

В законе «Об адвокатуре и адвокатской деятельности в Республике Беларусь» перечень лиц, которые нуждаются в оказании бесплатной юридической помощи, по сравнению с Казахстаном, еще меньше.

Из вышесказанного следует, что каждая страна имеет указания в своих законах, на перечень граждан, которые имеют право на получение бесплатной юридической помощи. Однако, эти перечни не учитывают в полной мере всех категорий, которым могла бы еще представиться возможность бесплатно получить необходимую помощь. По сравнению с другими странами, оказание гарантированных государством юридической помощи в РК, очень демократично, потому что включает такие виды как:

- 1) правовое информирование;
- 2) правовое консультирование;
- 3) защиты и представительства интересов физических лиц в судах, органах уголовного преследования, иных государственных органах и негосударственных организациях;
- 4) принятие принудительных мер по исполнению исполнительных документов частными судебными исполнителями о взыскании алиментов и заработной платы. Демократичность данного закона заключается в том, что право на получение гарантированной государством юридической помощи бесплатно в виде правового

информирования имеют абсолютно все (физические и юридические лица). В РФ и РБ любой гражданин может получить бесплатную консультацию только в негосударственной системе БЮП.

Таким образом, право на бесплатную правовую помощь относится к конституционным правам человека, что в свою очередь предполагает гарантии со стороны государства. Поэтому, все, кому необходимо обратиться за бесплатной квалифицированной юридической помощью сможет обязательно её получить. В большинстве стран право человека на доступ к правосудию закреплено в Конституциях, а возможность его реализации в законах и подзаконных актах государства. Каждая из стран стремится реализовать право на доступ, к правосудию учитывая особенности своей местности, религии, вероисповедания, национальности граждан, проживающих на территории страны; берутся во внимания все особенности формирования этого института для развития его во блага граждан.

Список литературы:

1. Конституция Российской Федерации: федеральный конституционный закон от 12 декабря 1993 г. № 6-ФКЗ по сост. на 21 июля 2014 г. // Российская газета. — 1993. — № 237.

2. Конституция Республики Казахстан 30 августа 1995 года по сост. на 10 март 2017 г.) // Ведомости Парламента Республики Казахстан. 1996 г. № 4. ст. 217

3. Конституция Республики Беларусь 24 ноября 1996 // Национальный реестр правовых актов Республики Беларусь. 1999 года. № 1.

4. Об адвокатской деятельности: Закон Республики Казахстан от 5 декабря 1997 года № 195-І по сост. на 8 апреля 2016 г. // Ведомости Парламента Республики Казахстан, 1997 г. № 22. ст. 328

5. О бесплатной юридической помощи в Российской Федерации: федеральный закон от 21 ноября 2011 года г. № 324–ФЗ: по сост. на 28 ноября 2015 г. // Собрание законодательства Российской Федерации. — 2011. — № 48. — Ст. 6725

6. О гарантированной государством юридической помощи: Закон Республики Казахстан от 3 июля 2013 года № 122-V по сост. на 16 ноябрь 2015 г. // Казахстанская правда. 2013 г. № 226.

12.6. Адвокаттық қызметтің кепілдіктерін нығайту мәселелері

Адия Бағдатқызы Карасаева

з.ғ.м, «құқық және экономика» факультетінің докторанты.

I. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті
(Талдықорған қ. Қазақстан)

Аннотация

В статье исследуются вопросы независимости адвокатов при осуществлении ими профессиональной адвокатской деятельности, рассмотрены формы и методы укрепления адвокатских гарантий.

Ключевые слова: *адвокатура, адвокатская деятельность, Европейская конвенция по защите прав и основных свобод человека, Конституция Республики Казахстан, гарантии адвокатской деятельности, деятельность адвокатуры.*

Аңдатпа

Мақалада адвокаттардың олар кәсіби қызметтерін жүзеге асыру барысындағы тәуелсіздігі мәселелері зерттеліп, адвокаттық кепілдіктерді нығайтудың нәсандары мен әдістері қарастырылған.

Негізгі сөздер: *адвокатура, адвокаттың қызметі, Адамның құқықтарын және негізгі бостандықтарын қорғау туралы Еуропалық конвенция, Қазақстан Республикасының Конституциясы, Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы, «Адвокаттық қызмет және заң көмегі туралы» Заңы, адвокат қызметінің кепілдіктері, адвокатураның қызметі.*

Қазақстан Республикасының Конституциясының 1-бабына сәйкес «Қазақстан Республикасының ең қымбат қазынасы - адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары», яғни адамның құқықтарын қорғау құқық тық мемлекеттің маңызды міндеті болып табылады. Сонымен қатар, «әркімнің құқық субъектісі ретінде танылуына құқығы бар және өзінің құқық тары мен бостандықтарын, қажетті қорғанысты қоса алғанда, заңға қайшы келмейтін барлық тәсілдермен қорғауға хақылы. Әркімнің өз құқықтары мен бостандықтарының сот арқылы қорғалуына құқығы бар» (13-бап) [1].

Кез келген мемлекетте құқықтық институт болып табылатын адвокатура заңдармен кепілдік берілген құқықтар мен бостандықтардың құқықтық тұрғыдан қорғалуының нығайтылуына ықпал етеді. Адвокатура институтының ең басты міндеті – білікті заң көмегін көрсету.

1950 жылғы 04 қарашада қабылданған Адамның құқықтарын және негізгі бостандықтарын қорғау туралы Еуропалық конвенция әрбір адамның азаматтық құқықтары мен міндеттерін белгілеген кезде істі заң негізінде құрылған тәуелсіз және әділ, бейтарап сотта қисынды мерзімде көпшілік сипатында, әділ негізде қарату құқығын бекітеді (Конвенцияның 6-бабының 1-тармағы) [2].

ҚР Конституциясының 13-бабының 2-тармағына сәйкес әркімге оның құқықтары мен еркіндіктерін сот жүзінде қорғауға кепілдік беріледі [1]. Осы ереже мемлекет әркімге сот тарапынан қорғау құқығын (соның

ішінде жіберілген сот қателіктерінен де) толық көлемде қамтамасыз етуі тиіс екендігін білдіреді. Сот жүзінде көрсетілетін қорғау шаралары әділ, білікті және тиімді болуы тиіс. Осы міндет сондай-ақ, халықаралық құқықтың жалпыға танылған қағидаттары мен нормаларына да, атап айтқанда, Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясының [3] 8-ші және 29-баптарына және Азаматтық, саяси құқықтар туралы халықаралық пактінің [4] 2-бабында бекітілген ережелерге, сондай-ақ, Адамның құқықтары мен негізгі еркіндіктерін қорғау туралы конвенцияға да негізделеді.

Қазіргі кезде адвокатура адвокаттардың кәсіби қауымдастығы болып табылады және азаматтық қоғамның институты ретінде мемлекеттік билік және жергілікті өзін-өзі басқару органдарының жүйесіне кірмейді. Адвокатура заңдылық, тәуелсіздік, өзін-өзі басқару, корпоративтілік және адвокаттардың тең құқықтығы қағидаттарының негізінде қызмет етеді ал мемлекет адвокатура институтының тәуелсіздігінің кепілдіктерін қамтамасыз ету болып табылады [5].

Адвокаттар тәуелсіздігінің 3 түрі болады:

- 1) кәсіби кепілдіктер;
- 2) процестік кепілдіктер (адвокаттық қызметпен байланысты);
- 3) жеке қауіпсіздік кепілдіктері.

Өкініштісі, «Адвокаттық қызмет және заң көмегі туралы» Заңында адвокаттық қызметтің кепілдіктерін орындау мақсатында жүзеге асырылатын нақты іс-әрекеттер қандай болуы тиіс екендігі туралы айтылмаған. Қазіргі уақытта адвокаттарда олардың кәсіби қызметтерін жүзеге асыру барысында көптеген көкейкесті мәселелер туындайды. Осындайда адвокаттар өз өкілеттіктерін жүзеге асыру барысындағы қиыншылықтар туралы айта кеткен орынды болар. Мысалы, заңнамамен ұсынылған адвокат қызметінің өкілдіктері мен кепілдіктерін тиімді пайдалану мәселелері, соның ішінде адвокаттардың заң көмегін көрсету үшін қажетті мәліметтерді жинау құқығын іс жүзінде жүзеге асыру мәселесі де бар [6].

Қазақстан Республикасының адвокаттық қызмет туралы заңының 3-бабында адвокатураның қызметі мен ұйымдастырылуы өзгелермен бірге адвокаттардың өз қызметін жүзеге асырудағы тәуелсіздігі мен адвокаттардың қызметіне прокуратура, сот, анықтама және алдын ала тергеу органдары және өзге мемлекеттік органдар, заңда көрсетілгеннен басқа ұйымдар мен лауазымды тұлғалардың араласпауы принципіне негізделеді делінген, өкінішке орай, адвокаттардың құқықтары бұзылатын жағдайлар да кездесіп жатады.

Қазіргі қазақстандық қоғамда адвокатураның жауапкершілігі мен ролін арттыру мәселесі құқық қорғау органдарының лауазымды тұлғаларының кәсіби құқықтық саласының осы институтқа қатынасына байланысты деп ойлаймын.

Демократия принципін жүзеге асыру мемлекет қоғам үшін өмір сүретінін білдіретін болса, демократиялық мемлекет үшін адвокаттың

қызметі – бұл оны жоюға емес, керісінше, оны дамытып гүлдендіруге бағытталған қызмет. Сондықтан адвокатураның дамуының кезекті сатысы бұрынғылардан бөлек болуы қажет, мемлекет адвокатураның ұйымдастырылуы мен оның өзін өзі басқару органдарының қызметіне араласпауы, адвокаттар арасындағы өзара және адвокат пен клиент арасындағы қарым-қатынасқа өзіндік ережелерін қоймауы тиіс, т.б. Мемлекет азаматтық, қылмыстық, әкімшілік сот ісін жүргізуді заңмен белгіленген шекте ғана реттей алады, өйткені мемлекет азаматтардың білікті заң көмегін алу құқығының кепілі болып табылады [6].

Бүгінгі күні адвокаттар құқықтарының бұзылу фактілерінің күрт өсіп кетуі туралы да айтуға болады. Адвокаттарға қысым көрсету мысалдары әртүрлі: адвокаттарға қатысты жедел-іздістіру шараларын өткізу, адвокаттарды іске өкіл ретінде қатысудан шеттету және т.б.

Адвокаттық іс жүргізу және онымен байланысты кез келген материалдар мен құжаттар, сондай-ақ, адвокаттың мүлкі, соның ішінде ұялы байланыс құралдары, аудиоаппаратура, компьютерная техника Қазақстан Республикасының заңдарында көзделген жағдайларды қоспағанда қарауға жатпайды.

Адвокатқа заңда көзделген тәртіпте ол адвокаттық қызметті жүзеге асыру барысында жеке бас қауіпсіздігін қамтамасыз ету құқығына кепілдік беріледі.

Мемлекеттік органдар, жергілікті өзін-өзі басқару органдары және заңды тұлғалар адвокаттың ол көрсететін заңды көмекпен байланысты сауалына он күннің ішінде жазбаша түрде жауап беруге міндетті.

Осындайда адвокаттардың құқықтары ешқандай тетіктермен шектелмейді, оған тек кепілдіктер ғана беріледі деген ұғым қате болып табылады. Адвокаттарға олар қызметті жүзеге асыру барысында қызметіне кепілдіктердің берілуімен қатар шектеулер мен бақылау шаралары да белгіленген, оларды адвокаттық қызметтің дұрыс жүзеге асырылуын кепілдіктері деп атауға болады.

Мысалы, 2018 жылдың аяғында Республикалық адвокаттар алқасы адвокаттық қызметтің сапасына кепілдік беретін бірнеше маңызды құжаттар қабылдады. Атап айтқанда олар: адвокаттар біліктілігін арттыру стандарттары, Заң көмегін көрсету сапасының өлшемдері және адвокатураның тәртіптік комиссиясы туралы ереже. Аталған құжаттар адвокаттар көрсететін қызмет түрінің сапалы болуына кепілдік беретін құжаттар.

Мысалы, адвокаттардың біліктілігін арттыру стандарттары «Адвокаттық қызмет және заң көмегі туралы» Қазақстан Республикасының Заңына (онан әрі - Заң) сәйкес әзірленген [7].

Адвокаттар біліктілігін арттырудың негізі – Қазақстан Республикасының Конституциясында кепілдік берілген әркімнің білікті заң қызметін алу құқығын тиісті түрде қамтамасыз ету болып табылады. Заңның 12-бабына сәйкес Заң көмегін көрсету стандарттары Қазақстан Республикасының заңнамасы негізінде заң көмегін көрсету сапасының

үздік практикаларын ендіру арқылы қамтамасыз етіледі. Заң көмегінің сапасын қамтамасыз ету мақсатында оны жүзеге асыруға тиісті кәсіптік даярлығы бар және өз біліктілігін кезең-кезеңімен арттырып отыратын адамдар жіберіледі.

Заңның 33-бабының 7-тармағының 13-тармақшасына сәйкес өзінің біліктілігін ұдайы арттырып отыруға міндетті.

Заңның 43-бабының 3-тармағының 3-тармақшасына сәйкес адвокаттық қызметпен айналысу лицензиясының қолданысы бұзушылық орын алған жағдайда біліктілікті арттырудан өту мерзімін күнтізбелік отыз күннен астам уақыт дәлелсіз себеппен бұзғанда не оны өтуден бас тартқанда – бұзушылық жойылғанға дейін, бірақ үш айдан аспайтын мерзімге тоқтатылады.

Адвокаттардың біліктілігін арттырудың мақсаты – заманауи талаптарға сәйкес теориялық білімді және тәжірибелік дағдыларды жаңарту, сондай-ақ, осыған дейін алынған білімдер мен дағдыларды онан әрі жетілдіру болып табылады. Сондай-ақ, адвокаттардың біліктілігін арттыру кем дегенде үш жылда бір рет жүзеге асырылатындығы туралы айтып өткен де орынды болар. Адвокаттың біліктілігі адвокаттың таңдауы бойынша кәсіби, жоғарғы және жоғарғы оқу орыннан кейінгі білім беру бағдарламаларын, қосымша білім беру жөніндегі оқу бағдарламаларын жүзеге асыратын білім беру ұйымдарымен, академиялармен, ғылыми ұйымдармен, біліктілікті арттыру институттармен, меншік нысанына және ұйымдастыру-құқықтық нысанға байланыссыз заңды тұлғалармен, заңды тұлғалардың филиалдарымен, сондай-ақ, заңды тұлғаны құрмай әрекет ететін жеке кәсіпкерлермен, аумақтық адвокаттар алқаларының және Республикалық адвокаттар алқасының жанындағы біліктілікті арттыру орталықтармен, бір немесе бірнеше біліктілікті арттыру бағдарламаларын жүзеге асыратын адвокаттар мен, аумақтық адвокаттар алқасында немесе Республикалық адвокаттар алқасында аккредиттелген біліктілікті арттыратын өзге де ұйымдарда жүзеге асырылады [8].

Қазақстан Республикасының заңнамасының талаптарына сәйкес адвокаттардың біліктілігін арттыруды жүзеге асыру барысында жазбаша шарт жасалады. Адвокаттардың біліктілігін арттыру адвокат өзі таңдап алған біліктілікті арттыру бағдарламасына сәйкес жүзеге асырылады. Және бағдарламаның мәніне байланысты, қажеттіліктер мен мүмкіндіктерді есепке ала отырып адвокаттардың біліктілігін арттыру Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес кез келген нысанда жүзеге асырылады.

«Адвокаттық қызмет және заң көмегі туралы» Қазақстан Республикасының Заңымен және Қазақстан Республикасының өзге де заңдарында белгіленген тәртіпте және жағдайларда адвокаттар жеке және заңды тұлғалардың мүдделерін соттарда, өзге де мемлекеттік және мемлекеттік емес ұйымдарда қорғау және оларға өкілдік етеді,

клиентпен орын алған немесе келешекте орын алуы мүмкін құқықтық қатынастарға қатысушылар болып табылатын кез келген тұлғалар мен өзара әрекеттесе отырып клиенттің заңды мүдделерін қорғау мақсатында өзге де құқықтық іс-әрекеттерді жүзеге асырады.

Адвокатура мәртебесінің осы уақытқа дейін нақтыланбауының себебі осыған дейін қоғамдық ұйымның құрылу тәртібі мен қызметін анықтайтын заңнаманың болмауы.

Қазақстан Республикасының Конституциясын, оның ішінде қоғамдық ұйым құру мен қызметіне құқық беретін 5-бабының қабылдануымен және «Қоғамдық ұйымдар туралы» Заңының шығуымен, адвокатураның ұйымдық-құқықтық нысаны анықталып, ол қоғамдық ұйым емес, тәуелсіз, мамандандырылған және өзін-өзі қаржыландыратын адвокаттар ұйымы» делінген. Аталған анықтаманы негізді деп тануға әбден болады, себебі ереже өмір талабына сәйкес жазылған.

Адвокатура білікті құқықтар мен заңды мүдделерді құқықтық тұрғыдан қамтамасыз ететін және заңда көзделген өзге де қызметтерді жүзеге асыратын заңды тұлға. Адвокаттар алқасының қоғамдық ұйымдардан айырмашылығы ретінде адвокат-өкілдердің қызметіне қойылатын талаптарды қоғамдық ұйымның қызметімен сәйкестендіретін баптардың болуы [10].

Адвокаттар көрсететін қызметке, оның сапасына кепілдік беретін орган - Адвокатураның тәртіптік комиссиясы (онан әрі мәтін бойынша – Республикалық комиссия, Комиссия). Ол Республикалық адвокаттар алқасының (онан әрі мәтін бойынша – Республикалық алқа) Конференция сайлайтын және оған есеп беретін тәуелсіз органы болып табылады.

Тәртіптік комиссия өз қызметін тәртіптік істерді, адвокаттардың тәртіптік комиссиясының шешімдеріне түсірілген шағымдарды қарау үшін қажеттілік бойынша шақыртылатын отырыс түрінде жүзеге асырады. Комиссияның отырысы егер оған комиссия мүшелерінің жартысынан астамы қатысқан жағдайда құқылы болып табылады. Тәртіптік комиссияның отырысы басталғанға дейін төраға шешімдерді қабылдау үшін қажетті болып табылатын отырыс жиналымының толықтығын анықтайды. Тәртіптік комиссия өз қызметінде заңдылық, тәуелсіздік, алқалылық, объективтілік қағидаттарын басшылыққа алады.

Адвокатураның тәртіптік комиссиясы адвокаттар алқаларының басқару органдарының мүшелеріне қатысты тәртіптік жазаның ескерту, сөгіс, қатаң сөгіс сынды түрлерін қолдануға құқылы.

Егер де істі қарау нәтижелері бойынша Тәртіптік комиссия жауапкершілікке тартылатын тұлғаны адвокаттар алқасынан шығаруға негіздердің бар екендігін анықтаса ол тиісті адвокаттар алқасына адвокаттың алқадағы мүшелігін тоқтату туралы мәселені қарауды тапсырады. Адвокаттар алқасының мүшесін алқадан шығару туралы

шешіміне адвокатқа адвокаттар алқасы төралқасы қаулысының көшірмесі тапсырылған күннен бастап бір айдың ішінде сотқа шағым арыз беруге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы // 1995 жылғы 30 тамызда қабылданған. <http://online.zakon.kz/>.
2. 1950 жылғы 04 қарашада қабылданған Адамның құқықтарын және негізгі бостандықтарын қорғау туралы Еуропалық конвенциясы.
3. Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы. Декларация Біріккен Ұлттар Ұйымы Бас Ассамблеясының резолюциясымен 1948 жылғы 10 желтоқсанда № 217 А (III) қабылданған
4. Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактіні ратификациялау туралы Қазақстан Республикасының 2005 жылғы 28 қарашадағы N 91 Заңы.
5. Вилут М.А., Зайцев И.М. Гражданский процесс России: Учебник. М.: Юристъ, 2017. С. 122.
6. Тугел А. «Адвокатура – демократия кепілдігі». Егемен Қазақстан 28 сәуір 2017 жыл. Қазақстан адвокаттары одағының сайтының материалдары бойынша.
7. Адвокаттық қызмет және заң көмегі туралы Қазақстан Республикасының Заңы 2018 жылғы 5 шілдедегі № 176-VI ҚРЗ.
8. Нұрмағанбет Е.Т., Смайлов Э. Адвокаттық қызметтің заңнамалық қайнар көздері. ҚазҰУ жаршысы, Заң сериясы, № 2 (78), 2016 ж.
9. Тыныбеков С. Қазақстан Республикасындағы адвокатура және адвокаттық қызмет: оқулық. – Алматы: Дәнекер, 2016 ж. – 317 б.

12.7. Некоторые вопросы необходимости ведения видеозаписи при проведении исследований запаховых следов человека

Арман Алибекович Жуматаев

докторант Алматинской академии министерства внутренних дел Республики Казахстан им. М. Есбулотова (г. Алматы, Казахстан)

В настоящее время в Республике Казахстан и во всем мире с каждым годом все шире и чаще используются видеокамеры во многих сферах жизни, в том числе и правоохранительными органами. Мы считаем, что данное средство научно-технического процесса, как и любое другое, которое помогает облегчить жизнь обществу и людям в целом, можно и нужно применять, однако не всегда это целесообразно.

В настоящее время в Республике Казахстан процесс одорологической выборки проводится с обязательной видеофиксацией всего хода исследования. Привлекается специалист-криминалист со штатной

видеокамерой. В справке о проведении одорологической выборки специалист-одоролог указывает фамилию и инициалы лица, проводящего видеофиксацию выборки, его должность, место работы и звание. Также указывается марка и модель видеокамеры, на которую ведется запись процесса выборки. При проведении всего процесса выборки специалист-одоролог сопровождает комментариями каждое свое действие, действие специалиста-кинолога и поведение применяемых биодетекторов. Крупным планом снимаются таблички исследуемых объектов и поясняется в какой из пронумерованных и прикрепленных к полу контейнеров помещается исследуемый образец и образцы запаха лиц, заведомо не имеющих отношения к расследуемому делу. Кроме того, по окончании выборки на камеру, в некоторых случаях, специалистом-одорологом делается предварительный вывод.

Все это специалист-одоролог делает одновременно с заполнением справки о проведении выборки. Где обязательно указываются место, время, участники проводимой выборки. Описываются действия специалиста-кинолога. Биодетекторы примененные в выборке. Их реакции и сигнальное поведение на тот или иной исследуемый объект заносятся в этограммы. Этограмма – последовательная регистрация всей последовательности поведенческих актов и поз животного, осуществляемая в течение определенного отрезка времени [1]. Указываются в какие из пронумерованных контейнеров сравнительного ряда, помещаются образцы запаха, а в какие искомый объект с запаховым следом.

Встает вопрос о том, чему уделяется большее внимание при проведении выборки, проведению исследования с фиксацией его хода в соответствующем документе или демонстрацией хода выборки «невидимому», сомневающемуся в самой сути данного исследования наблюдателю?

По-видимому, сама видеофиксация данного исследования была обязательной еще с тех времен когда она проводилась еще в качестве эксперимента. Для сбора эмпирической базы с последующей оценкой всей массы исследований с целью доказать возможность использования исследования запаховых следов в уголовном процессе в качестве доказательства.

Но в Российской Федерации эта критическая масса экспериментов с исследованием запаховых следов человека переросла в экспертизу запаховых следов человека, а в Республике Казахстан до сих пор собираются видеозаписи выборки запаховых следов человека, видимо «по привычке», хотя она кроме оперативно-розыскного значения в раскрытии преступлений, не несет дополнительной нагрузки.

При предложении проведения криминалистического исследования запаховых следов человека встал вопрос о необходимости

видеофиксации его хода. В случае внесения исследований запаховых следов человека в перечень криминалистических исследований ведение видеозаписи хода исследования не является обязательным, исходя из аналогии проведения других исследований. Так как не возникает вопроса применения видеофиксации при проведении других криминалистических исследований и тем более при проведении экспертных исследований.

Р.Ю. Трубицина говорит о возможности видеофиксации при проведении экспертного исследования «Вполне возможно применение видеозаписи и при производстве экспертиз, главным образом, для фиксации наиболее динамичной стадии исследования -- экспертного эксперимента. Весьма ценным приложением к заключению эксперта будут, например, видеоматериалы, на которых запечатлен процесс проверки упругости и твердости клинка в ходе исследования холодного оружия, процесс самовозгорания различных материалов, эксперименты, проводимые в ходе дорожно-транспортных экспертиз и т.д. При этом эксперт сам озвучивает отснятый материал» [2].

Однако в данном случае видеофиксация экспертного эксперимента нужна самому эксперту для более детального исследования происходящих процессов, с возможностью повторного либо замедленного просмотра данного процесса. Но никак не с целью последующего доказательства корректности его действий. Действия эксперта, в нашем случае специалиста, априори должны расцениваться как корректные. Тем более, согласно ч.3 ст.117 уголовно-процессуального закона Республики Казахстан, специалист при проведении исследования уведомляется об уголовной ответственности за дачу заведомо ложного заключения [3].

Видеофиксация процесса исследования в УПК Республики Казахстан представляется как возможная, но не обязательная мера применения технических средств. В криминалистических исследованиях, наряду с другими принципами при формулировании выводов, используется принцип достаточности, который позволяет приходиться к определенному выводу на основании достаточных исходных данных. Если не руководствоваться данным принципом, то можно неограниченно долго собирать информацию, лишь подтверждающую вывод, к которому пришли ранее, но эти действия будут не оптимальны, так будут только потреблять временные, финансовые и другие ресурсы для проведения исследования.

Сторонники фиксации хода экспертного исследования цифровыми средствами мотивируют применение в том числе и видеосъемки непонятностью процесса исследования для лиц не имеющих специальных знаний в области проводимого исследования «Для неспециалиста ход экспертного исследования не всегда понятен. Поэтому очень важно сделать экспертное исследование более наглядным» [4]. Однако демонстрация процесса исследования, в

нашем случае криминалистического, для несведущих лиц, коими будут являться все, кроме узкого круга специалистов, обладающих соответствующими знаниями, не устранил, а скорее прибавит вопросов о ходе проводимого исследования.

Такая видеофиксация может, помочь лишь выявить возможные нарушения методики проведения исследования запаховых следов человека, другим специалистом, обладающим специальными знаниями в этой области. Однако такая проверка возможна лишь при сомнениях в правильности проведенного криминалистического исследования. И не может быть регулярной. Кроме того, в случае возникших сомнений в правильности проведенного исследования, будет назначено повторное исследование. Благо, что данное исследование не приводит к полному или частичному уничтожению исследуемых объектов.

Так что, если сомнений в результатах исследования нет, то оно будет рассмотрено судом как доказательство, если же у одной из сторон появятся сомнения в результатах исследования, то она будет ходатайствовать не о просмотре видеозаписи хода исследования, а о проведении повторного исследования.

Ни в экспертной практике, ни в практике проведения криминалистических исследований нет обязательства применения видеофиксации хода исследования.

Кроме того, хочется отметить, что при следственных действиях наиболее часто используют видеозапись при осмотре места происшествия, но не как возможность в последующем уличить следователя или криминалиста в скрытии или подмене вещной обстановки места происшествия, а в качестве технического средства которое может помочь в дальнейшем тому же следователю или специалисту-криминалисту обратить внимание на те предметы вещной обстановки которые были упущены из виду. Так как они оба прибывают на место происшествия каждый раз впервые. А при проведении исследования запаховых следов человека специалист-одоролог работает в сертифицированных лабораторных условиях, при этом варианты поведения и сигналы биодетекторов немногочисленны, алгоритмизированы, а значит и контролируемы.

При идентификационном исследовании запаховых следов человека различное сигнальное поведение биодетектора может быть расценено специалистом в 3 вариантах. Основной из них, категорически положительный, когда биодетектор указывает сигнальным поведением на эталонную пробу и на исследуемый объект. При этом, если каждый из последующих примененных биодетекторов указывает аналогичным образом, то специалист в заключении указывает о том, что следы запаха, представленные для исследования и образцы запаховых следов, изъятых у определенного лица идентичны.

Это - основной факт, который необходимо выяснить и который может быть использован в суде в качестве доказательства того, что лицо, образцы запаха которого были изъяты для исследования, оставило свои запаховые следы на месте изъятия запаховых объектов, применяемых для данного исследования.

Все остальные варианты заключения специалиста, не отвечают конкретно на идентификационный вопрос, поставленный перед специалистом. И соответственно в суде не несут никакого доказательственного значения.

В случае невозможности дачи заключения специалиста в силу определенных причин, вообще не делается ответ на поставленный перед специалистом вопрос.

А при вероятностном заключении специалиста о возможной идентичности запаха подозреваемого лица с запахом в исследуемых объектах вступает в силу принцип презумпции невиновности. То есть все сомнения толкуются в пользу подозреваемого или обвиняемого.

Однако, алгоритмизацию исследования не следует воспринимать как упрощение методики, алгоритмизация используется для упрощения контроля за правильным и логическим проведением криминалистического исследования. Данные об одном из ожидаемых вариантов поведения биодетектора (ветке алгоритма) документируются и на основании, этих данных делается соответствующий вывод.

Так что весь процесс криминалистического исследования, несмотря на его сложность понимания несведущими лицами, прост для контроля, что исключает возможность формулирования ошибочного вывода. В связи с этим нет необходимости для помощи средств видеофиксации. Если это предлагается действительно как помощь для исследования, но не как средство контроля за специалистом, проводящим криминалистическое исследование.

Ни в одной из методик экспертных и криминалистических исследований мы не нашли прямого указания на необходимость видеофиксации хода исследований. Однако отсутствие обязательства в применении данных технических средств в процессе исследования, не означает невозможность их применения.

По мнению Т.В. Аверьяновой, экспертная методика - это прежде всего система предписаний, то есть система указаний, которые могут носить категорический или рекомендательный, альтернативный характер, что зависит от возможности выбора рекомендуемых методов, средств и последовательности их применения. Категорические предписания образуют жесткую систему действий, альтернативные предоставляют возможность выбора из нескольких программ. [5]

Исходя из разного характера предписаний мы предполагаем, что возможность применения средств видеофиксации хода исследования может носить альтернативный характер. Мы не против возможного

применения видеофиксации хода исследования запаховых следов человека, мы против обязательного ее использования.

Использованная литература:

1. [Электронный ресурс]. – URL: https://studme.org/68723/psihologiya/osnovnye_metody_izucheniya_povedeniya_zhivotnyh_prirode (дата обращения 20 января 2020 года).
2. Р.Ю. Трубицына. Криминалистическая видеозапись: Учебное пособие (курс лекций) / Под общей ред. канд. юрид. наук Р.Ю. Трубицына и канд. юрид. наук О.А. Щеглова. - М.: Издательство «Щит-М», 2004. - 208 с.
3. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан (с изменениями и дополнениями по состоянию на 11.01.2020 г.) [Электронный ресурс]. – URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=31575852.
4. Возможности фиксации хода и результатов экспертного исследования цифровыми средствами К.В. Бугаев, Д.В. Муленков, Омск, 2008. Сайт журнала "Юрист онлайн" [Электронный ресурс]. – URL: <http://www.shkolny.com/vozmozhnosti-fiksatsii-hoda-i-rezultatov-eksper tnogo-issledovaniya-tsifrovymi-sredstvami/>.
5. Аверьянова Т.В. Судебная экспертиза: Курс общей теории. М.: Норма, 2006. С. 291.

SECTION 13.00.00 / СЕКЦИЯ 13.00.00

PEDAGOGICAL SCIENCES / ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

13.1. Ways of Forming Acmeological Competence of Social Pedagogues

Karlygash M. Yessenamanova

1st year PhD student. Pedagogy and education department,
Faculty of philosophy and political sciences, Al-Farabi KazNU
(Almaty, Kazakhstan)

Abstract

As part of the modernization of the vocational education system, there must be a transition to the use of modern teaching methods and technologies aimed at the continuous development and further improvement of creative thinking, skills and motivation, identifying and posing problems, creating new knowledge aimed at solving them, searching and processing information. In this regard, it seems relevant to implement the acmeological approach in order to ensure pedagogical conditions for the effective formation of professional and creative skills and adaptation of the education system for the formation of a continuing educational system. The social need for scientific support for the continuity of education - both general cultural and professional - creates the prerequisites for the introduction of acmeology, which studies the professionalism and creativity of a mature person.

This article deals with above mentioned issues and widely cover ways of forming acmeological competencies of future specialists in the sphere of education, especially future social teachers.

Key words: social teachers, acmeology, competence, education, implementation.

The ideal image of a modern teacher, demanded in the first half of the XXI century, characterized as a bright, distinctive creative a person with a high level of personal and professional intelligence, able to feel the contradictions of life, ready to choose strategies transforming yourself into a profession through modeling processes of awareness own motives, goals, values of professionalization. Focus on teacher's new quality presents new requirements for the training of teachers, and to the fore questions of professionalism, the ability to be the subject of one's professional development, determine the prospects for their self-development, independently find solutions socially and professionally significant problems, readiness for conscious personal and professional growth in conditions of choice and personal responsibility. Problems of management development of professionalism of a new type of teacher during his continuing education requires climbing to the level of individualization in training personnel and creation of conditions for the continuous growth of their level of professional competence and personal and business qualities.

In acmeology, the emphasis in the consideration of competence is on the fact that it is associated with the processes of self-development, self-actualization, self-realization of a person. In this regard, it seems necessary

to study in more detail such a component of professional competence as acmeological competence, which is directly responsible for knowing the criteria and factors for moving to the heights of professionalism and creating acmeological programs to achieve the heights of professional activity. Educational standards of the third generation determine the list of competencies that a university graduate needs to master. These standards do not always fully take into account the importance of the processes of self-development, self-improvement throughout life, which form the basis of acmeological competence. All of the above emphasizes the relevance of the study of acmeological competence of students, and also requires the development of special programs and educational and methodological support for the development of acmeological competence of future specialists [1].

Emotional-value relationships form the basis for the development of acmeological competence and professional as a whole. However, if value relationships are given significant attention in acmeological and psychological literature, then emotional value relationships are considered much less frequently. This emphasizes the novelty and relevance of their study in relation to acmeological competence. If we are talking about the professions of a teacher or psychologist, then training, education and psychological work with other people require a harmonious personality of the teacher and psychologist, which suggests a high level of development of his emotional-value relationships. The educational system at the university is mainly focused on intellectual development. The actualization and development of emotional-value relations of young people and, on their basis, acmeological competence is one of the tasks of training and education. This suggests the need to organize such types of student activities that would facilitate such development.

The basis of professional competence of a specialist is an active interest in the artistic field of knowledge: knowledge of the laws and characteristics of the nature of fine, musical and theatrical art, the principles of artistic didactics, philosophy of art education, and most importantly, effective knowledge of the laws of development of the personality of a specialist at different age stages and the specificity of his acmeological formation [3].

Acmeology (from the Greek. – «top», «teaching») - a science that arose at the intersection of natural, social, humanitarian and technical disciplines. Acmeology studies the phenomenology, patterns and mechanisms of human development, provides the opportunity to achieve a high degree (acme) of individual development, especially when a person reaches the highest level in the process of self-development.

Education, in acmeology firstly has been regarded as a self-regulated system of a human's spiritual value. It is specified by realization of natural potential through a new supply of cultural values [2].

The perspectives for pedagogical acmeology are determined by various subjective priorities in education process, namely, to equip young people with the theories and techniques that develop creative potential of each individual in his future trade. «Pedagogical acmeology» — a professionally oriented course has been implemented in preparing students in higher pedagogical educational establishments.

An acme phenomenon is a new area of scientific knowledge which studies patterns and mechanisms of adults and younger people's development in recurrent education. This reveals its specific nature.

Acmeologic approach is the generalizing key notion, acting as a body of principles, methods and techniques that allow solving acmeologic problems. A human's self-development in achieving optimal results in terms of a specially organized education process.

The acmeologic approach is defined as the ideas of improving education and a basis for contemporary ideology of upbringing.

The acmeologic approach enables to...

- renew steadily professional competence and needs of specialists
- ensure creative self-development
- direct to higher achievements in the trade.

The acmeologic approach to education is determined as a system of theoretical and methodological approach to maximum personal disclosure of human potentialities. The acmeologic approach is specified in predicting the following issues:

- it studies younger people and adults in education process as a subject of activity, as a personality with his inner qualities;
- it works out pedagogical principles on having a professional motivation, nurtures the needs to self-development for achieving best results in their
- it is specified in organizing creative approach in learning process as the diversity of education
- it estimates the knowledge quality and personal orientation to self-development as learners as educators in the system of synergetic education: as the ultimate development of human creative potentialities; the well-being as the integrated criteria for power to live; the ultimate independence in personal creative activity; the integrated criteria for the unity of education and upbringing in human development in every maturity milestones; the competency as ultimate level of human power in his occupational activity; spiritual features as well.

Acmeologic education as the area of self-regulation in social and cultural development and creative activity in fully planned acmeologic conception develops productive models of education system based on acmeologic approach [2].

The process of personal and professional formation is unique and inimitable, since in the course of it integrated structures of psychological components of professional self-affirmation of the personality are formed.

Accordingly, in the process of training future specialists, it seems necessary to create conditions for identifying areas of personal responsibility for the development of their individuality by means of professional self-affirmation. Dissatisfaction with the realization of their professional claims and the limited social space for self-affirmation affect the functioning of the value-semantic and motivational sphere, thereby determining the specific content of the process of professional self-affirmation and its orientation. Knowing the psychological characteristics of professional self-affirmation allows you to predict this process, model it and manage it, thereby ensuring a more effective professional and personal formation of a person, including in high school education.

Considering the fact that future specialists at the university mainly solve the class not so much professional tasks as tasks designed to ensure the full functioning of their educational and cognitive activities, the leading reserve of personal and professional development is the reassignment by the student of initially valuable educational and cognitive tasks to the strategic goal of mastering the future professional activity. In this case, the orientation toward the achievement of educational and cognitive effectiveness ceases to be an end in itself but becomes one of the aspects of personal and professional formation. The student masters the technology of turning knowledge into a means of solving substantive-technological, subject-realization, and personal-professional problems [4].

Reliance on the basic ideas of acmeology of education allows us to discuss the possibility of forming an acmeological position among students in the process of their education at a university. The very concept of "acmeological position" in pedagogy is quite new. The conceptual field of the category "acmeological position" is not sufficiently developed, and therefore, in understanding the essence and content of the acmeological position by different authors, certainty and unity in judgments are not always observed.

The acmeological position can act as a special, biased, subjectively significant attitude to certain life values, to activity, to the future profession, to cognition, which will be stable regulators of his life and behavior.

The acmeological position of the student is largely due to personality traits and is unthinkable outside of society. In this regard, the student's acmeological position has two qualitative manifestations. On the one hand, this is a social position, determined by its position in the system of relations for a number of specific signs, and regulating the style of its behavior. On the other hand, it is characterized by the views, perceptions, personality attitudes regarding the conditions of one's own life, realized and upheld by it in reference groups at the stage of university education.

The student's position should also be considered as the unity of the subjective and objective in the personality, which is born in joint educational activity in the process of learning at a university.

In the formation of the acmeological position of the student, it is necessary to take into account his attitude to real values that affect goal

setting, the nature of activity, the choice of ways and means of their implementation. Indeed, in each situation of the educational process, the student needs a free and independent choice, the inevitability of taking responsibility for his actions in the process of mastering the future profession. It is in the choice that the activity, personality of the personality is most fully manifested. But at the same time, the choice of means and actions is determined not only by goals, but also by circumstances, objective conditions.

A student must affirm himself in the educational process as a person, choose and defend his own position, and it is important that he is constantly prepared for such a choice and action as a condition for his future professional success.

In our opinion, the acmeological position acts as the key to determining the student's ability to carry out activities to master the future profession at a qualitative level in a quality and responsible manner. The acmeological position as the pursuit of achievement determines the role and place of the student (activity / passivity) in the university educational process, involves the «cultivation» of a valuable and responsible attitude to any activity, including future professional.

Thus, the acmeological position integrates in itself such essential characteristics as the attitude towards free and independent choice, an active attitude to such values as success, achievement, activity, professional and personal growth. Consequently, the student's acmeological position is his readiness in each specific educational situation for the act of self-determination, aimed at achievements in the educational, personal and social spheres, which in the future will determine his activity and desire for achievements in future professional activities.

So, the education system, and vocational education in particular, is inextricably linked with the socio-economic formation within which it exists. In order to eliminate, overcome, and close this gap, new teaching methods that use the achievements of science — psychology, pedagogy — must be intensively introduced.

References:

1. <https://science-pedagogy.ru/ru/article/view?id=1532> (searched on 20.01.2020).
2. <https://articlekz.com/en/article/14618> (searched on 20.02.2020).
3. <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D0%BA%D0%BC%D0%B5%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D0%B8%D1%8F> (searched on 20.02.2020).
4. <http://www.dslib.net/psixologia-razvitja/razvitie-akmeologicheskoy-kompetencii-prepodavatelja-professionalnogo-kolledzha.html> (searched on 27.02.2020).

13.2. Theoretical and Methodological Aspects of a Future Teacher's Personality Education

Kalibek T. Ybyraimzhanov

Doctor of Pedagogical Sciences, Professor Zhetysu State University
named after I. Zhansugurov (Taldykorgan, Kazakhstan)

Symbat S. Chunkenova

PhD Student of the 3rd year, Zhetysu State University
named after I. Zhansugurov (Taldykorgan, Kazakhstan)

This article considers the problems of a future teacher's professional training within the educational process in higher educational institutions for the purposes of developing competencies and personal potential; establishing principles of development competencies of a future teacher based on person-centered, axiological and activity approaches.

From the theoretical and practical perspective of professional training, the process of professional and personal development is learned in the following terms: "specialist personality formation", "professional development", "professional education". In our research, the dominant of professional and pedagogical training is education that provides axiological, person-oriented, activity direction in the educational process of a future teacher training. Implementation of the research objectives required clarification of the concept of "education" in respect of conditions of higher pedagogical school.

Professional education of a future teacher within the educational process in higher educational institutions implies assimilation by students of prevailing ideas and values of teaching profession and directs towards transformation of pedagogical reality using personal potential. According to the logic of the research problem, personal potential is an essential characteristic that includes competencies that guarantee consistently high productivity of students' educational and cognitive activities and create a favorable basis for efficient professional behaviour in real educational practice. In the scientific literature, personal potential is defined as generalized characteristic of individual and psychological qualities that allow a person to make decisions and regulate behaviour, proceeding from his/her personal views and principles [1]. According to A.A. Derkach, personal potential includes not only potential (natural qualities and abilities), but also a set of renewable resources that can be activated and used in order to achieve a specific goal. That facilitates to personal and professional development. Personal potential of a human being is manifested in his/her awareness of needs and self-knowledge, in rational attitude to personal resources, in ability to actively and responsibly act based on goal setting and reflection. Thus, the concept of personal potential includes a number of features: cognitive, existential-value, activity-creative and contains such components as health, degree of activity, level of acquired culture,

combination of knowledge, skills, professional and everyday nature, a set of personal qualities and the level of spiritual and moral development of a person. Defining property of the personal potential, according to scientists, is its continuous change under the influence of internal and external factors. Personal potential of students, realized in educational and cognitive activity, reflects abilities, as well as personal and professional qualities [2].

This article considers the following approaches as methodological foundations of development of personal potential and the competencies of a future teacher: person-centered (Ye.V. Bondarevskaya, I.A. Zimnyaya, V.V. Serikov, M.I. Shilova, I.S. Yakimanskaya and others), activity (P.Ya. Galperin, S.L. Rubinshtein and others), axiological (A.V. Kiryakova, Z.I. Ravkin, V.A. Slastepin, G.I. Chizhakova and others).

Yu.P. Sokolnikov believes that in order to achieve best possible results any activity should be logical and characterized by expediency, rationality, achievement of target results at minimum efforts. That is the logic of choosing the tasks of activity, their promotion and solution. Considering the logic of pedagogical activity, he emphasized the importance of fulfilling the following tasks:

1. Organizational: implies providing material and organizational-pedagogical conditions necessary for pedagogical systems functioning;

2. Informational: regular transfer of diverse knowledge abilities, skills to students, in order to form their worldview, thinking and cognitive abilities on the basis of the received knowledge. Most *successfully this* task is carried out during the teaching process, although it can also be implemented during extracurricular activities;

3. Managerial: management (pedagogical guidance) of students activities. Implementation of this task suggests provision of tactful assistance to students in cognitive and practical tasks formulation, in distribution of responsibilities, instructions, pedagogical control, etc;

4. Diagnostic: constant study of students and their environment within the framework of their development, constant results verification. This task serves as a form feedback;

5. Constructive and prognostic: designing students' development, planning teachers and students activities;

6. Pedagogical self-improvement: teachers shall constantly enrich their knowledge and skills, mastering systemic understanding of reality and science-based logic of their activities [3].

One of the most important components of pedagogical activity is motivation. Motives as hidden internal inspiration for certain actions, relationships and teacher behaviour, are driven by accumulated experience and knowledge. Different teachers have different degrees of awareness. Developing from a lower quality level, they go further into high-level motives dictated by a belief system, sense of duty and responsibility. Motivation forms holistic behaviour, increases labour activity, significantly affects the processes of setting and achieving goals. Political,

legal, moral, religious, scientific and other beliefs give a certain colour to professional beliefs, main of which is understanding of their own functions.

L.M. Mitina, studying teacher's activity, presents it in the form of multidimensional space consisting of three interconnected spaces: teacher's personality, pedagogical activity and pedagogical communication with the prevailing role of personality [4].

A.K. Markova identifies five aspects in teacher's activity: pedagogical activity, pedagogical communication, teacher's personality, which are related to the labour process; level of training and education, which are the result of teacher's labour [5].

Pedagogical support of reflexive activity of the future teacher allowed not only to detect the lack of existing knowledge, skills and qualities, but also to implement the available resources, which allows to improve the quality of educational activities and enrich the ways of personal self-improvement. It should be noted that the process of self-analysis and self-evaluation occurs at all stages of educational activity and finds its expression in the identification and formulation of personally significant goals, in determining the volume and complexity of upcoming educational activities, in understanding the proximity to a given standard and emotional States when implementing the planned. In our study, a questionnaire is a means of establishing reflexive activity. it allows us to evaluate the values and meanings of the educational process of the University, and the attitude to oneself in a certain social role. A questionnaire of this type was compiled by us and tested among students. The questionnaire assumes free answers of the subjects to the indicated questions. Question "What is important and significant for You in the educational process of a pedagogical University?" allows you to identify the value-semantic reflection of the individual. Question "What is Your attitude to yourself as a student?" it allows you to study the readiness to interact with your own potential. Reflexive activity is evaluated by the number of responses and the number of words in the response. Question, "What training situations allow you to show the best qualities?" it is aimed at updating the process of self-analysis in educational situations that have personal significance. When analyzing the answers to a question, the named educational situations and the degree of difficulty in formulating the answer are taken into account.

Another effective method is the regular conduct of pedagogical information "News from school". Since contacts with real participants in the educational process are very limited in the process of studying at the University, it is proposed to fill this gap by studying and analyzing school practice, which is richly represented in periodicals.

The pedagogical experiment confirmed that systematic implementation of basic principles, methods and forms of organizing independent educational and cognitive activities of students ensures simultaneous development of competencies. In this context, it is significant that development of character-building qualities and proactive behaviour of

personality, which determine willingness and ability to control behaviour in educational and cognitive activities, leads to improvement competencies and moral qualities that are manifested in relations to social environment. Over the course of the experimental work, we were able to identify positive dynamics in development of such qualities of a future teacher as friendliness, philanthropy, and sensitivity, which manifested in an increasing number of students participating in various educational events. Development of a future teacher competencies was also monitored by us during teaching practice in educational institutions. To do that, we used diagnostic maps developed by us, which make it possible to evaluate, in real educational practice, manifestation of the selected competencies in specific types of pedagogical activity.

List of references:

1. Vedernikova L.V. Pedagogical practice as an environment for professional self - determination of students. Siberian pedagogical journal. - 2006. - No. 2.
2. Derkach A.A. Acmeological basis of development of a professional. - Moscow-Voronezh, 2004.
3. Sokolnikov P. Theory and logic of pedagogical activity. Academy of pedagogical and social Sciences. - M. – Belgorod, 2000.
4. Mitina L.M. Psychology of professional development of personality: theoretical and methodological problems. Russian scientific journal. 2010. No. 1 (2).
5. Markova, A.K. Psychology of teacher's work. A.K. Markova. - Moscow, 1993.

13.3. Functional Literacy and International TIMSS Research

Aizada E. Tumanshinova

«6M012400 – Educational Measurement»,
Kazakh National Women's Pedagogical University
(Almaty, Kazakhstan)

In accordance with the requirements of the international standard in the modern world educational space, the Central personality of the educational process is determined by the subject being trained, and the final result of the acquired knowledge of its subject, as a competence, increases the relevance of the formation of "functional literacy" in the education system.

In the Address of the President of the Republic of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev to the People of Kazakhstan "Strategy" Kazakhstan-2050 ": new political course of the established state": "In order to be a competitively developed state, we need to become a highly literate country." [1]. In the modern world, simply speaking, mass literacy is not

enough, and the Head of State sets the task "to increase functional literacy". To accomplish this task, a five-year National Action Plan has been developed to improve students' functional literacy. Its purpose is to adapt to effective activities through the development of industry literacy of students. [2]. In this regard, it can be seen that in order to form functional literacy of students, it is necessary to involve them in international research, improve knowledge and improve the quality of education.

Functional literacy is the active participation of an individual in the social, cultural, political, and economic spheres and the creation of a Foundation for lifelong education that can follow the flow of time, use the acquired knowledge in everyday life, and be ready for life.

Functional literacy considers the level of cognitive abilities of students and the indicator of productive work of students as the level of knowledge. This level is based on the use of the content of school education in solving problems in various spheres of life and the assimilation of knowledge by students. Therefore, in the process of teaching students should be formed basic and subject competencies for mastering the skills of life and practical activities in society and social experience [2].

Adaptation to functional literacy, the beginning of its formation begins with primary school. Currently, the content of textbooks on the subjects they study often begins with the first literacy, develops and systematizes.

In General, forms of learning: getting knowledge in the classroom, experiments or practical work, solving problems, performing exercises, etc. functional literacy that can unite everyone, think systemically, make the right decisions, since real knowledge is consciously perceived, understood and used locally [3].

The methodological basis of the international TIMSS study is a conceptual model for evaluating students' educational achievements, developed by K. Travers and A. Westbury. The international coordinating center for TIMSS research is Boston College (ISC – International Study Center, Boston College, USA). The participation of well-known organizations in the study not only ensured the high quality of the research, but also contributed to the development of innovative approaches to assessing the educational achievements of students based on experimentally tested international standards [4].

To determine the educational achievements of students, specific parameters of background information, test tasks and test tasks on subjects of the natural-mathematical cycle are determined. TIMSS study tests are designed for 4.8 classes in mathematics and science. The main component of the TIMSS study is the educational achievements of students in grades 4 and 8. Each version of the test tasks for students in grades 4 consists of 44-50 tasks, for students in grades 8 – 55-60 tasks. There may be different answers. Students in grades 4 are given 72 minutes to complete the task, and students in grades 8 are given 90 minutes. The rating range is from 0 to 1000 points, the average statistical score is 500 points.

Summing up, today's tasks for improving the functional literacy of students are often presented in the direction of mathematics-the natural science cycle. Therefore, along with mathematics, there is an increasing demand for the development of logical thinking of students, as for the knowledge of the world.

At the initial stage, mathematics is one of the most difficult and interesting subjects. For comprehensive development of the discipline, the teacher must have deep knowledge, versatile, developed mental competencies, and have pedagogical skills. If the teacher does not have pedagogical skills, he does not seek a new search, then the student will follow this direction and will not be interested in the subject. Functional literacy of students in the field of education "Mathematics and computer science" ability to structure their data; distribution of mathematical relations; ability to create mathematical models and analyze and modify them; interpret the results obtained; creatively use the possibilities of information and communication technologies and products. In other words, students' mathematical functional literacy makes it possible to effectively use mathematics and information technology to solve problems that arise in everyday life [3].

To form functional literacy in this area it is necessary to integrate the following knowledge of an activity nature into the content of mathematics and computer science subjects at the educational level:

- solving practical calculations using formulas that include degrees, radicals, logarithms, and trigonometric functions using reference materials and simple computing tools if necessary;
- development and research of mathematical models;
- solving geometric, physical, economic, and other applied problems, including problems for finding the largest and smallest values using leading mathematical analysis;
- analysis of specific quantitative data presented in the form of charts, graphs, analysis of statistical information;
- research of simple practical situations based on the properties of the studied formulas and figures (modeling);
- calculating the length, area, and size of specific objects when solving practical problems using reference materials and metering devices, if necessary;
- development of modern information technologies as a means of solving mathematical problems of an applied nature;
- practical implementation of written works, practical, laboratory experiments, independent work and tasks that require different skills and competencies.
- students in the classroom encounter processes such as thinking, measuring, calculating, searching, and researching while playing or working. Developing and improving them is one of the tasks of the teacher. In the case

of constant skillful organization of these tasks, you can easily master the subject.

References:

1. Message of the President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev to the people of Kazakhstan "Strategy" Kazakhstan-2050": a new political course of the established state". Astana. Akorda, 2012.
2. On approval of the National action plan for the development of functional literacy of schoolchildren for 2012-2016, government Resolution of the Republic of Kazakhstan No. 832 of June 25, 2012.
3. Zhumagulov B.T. the attention of the head of state is the convection literacy of students. // The President and the people. October 5. 2012, No. 37.
4. The international study TIMSS. Methodical manual. National center for education and evaluation. Astana.

13.4. Assessment of the Readiness of Students of Pedagogical Universities for Professional Activities

Guldana O. Aidarkhan

«6M012400 – Educational Measurement»,
Kazakh National Women's Pedagogical University
(Almaty, Kazakhstan)

The higher school, solving the problem of training specialists who are able to carry out their activities in the new conditions, should contribute to the formation of personality. This contribution should be reflected in the professional readiness of the graduate, since it is the main criterion for the effectiveness of higher education.

Recently, the society has made high demands on the quality of education and the professional level of teachers. Particular attention is paid to the professional competence of teachers. The aim of research is to study the assessment of the preparedness of graduates of pedagogical universities for professional activities in theory and practice. Competence is a personal characteristic, and competency is a combination of specific professional qualities.

Professional competence is the sum of knowledge and skills that determines the effectiveness and efficiency of work, it is a combination of personal and professional qualities. In order to understand what elements, make up the content of the teacher's professional competence, it is necessary to refer to the current regulatory legal acts regulating his activities.

The relevance of the search for new approaches, models, technologies for assessing teacher readiness to professional activities due a number of positions:

- new requirements for the quality of the initial and basic general education designated in federal state educational standards;
- approval of the professional standard of the teacher;
- the search for new approaches to understanding the content of the teacher's professional activity in the modern world;
- a specific order of the labor market in the field of education;
- assessment of the activities of universities according to the results performance monitoring.

Quality modern professional education is determined by a number of characteristics associated with the educational results of students, with the characteristics of the conditions, created in educational organizations to achieve the desired results. The basis for the design of the preparation process a student is a task approach that involves solving professional problems defined by the professional standard of the teacher, in a dynamic professional environment that will become his main success in the workplace.

The problem of training. University educational practice offers modern student knowledge-centered training system, competency the approach, wired up in the State Educational Standard of Higher Education, remains practically declarative in practice. Modern the labor market is waiting for a graduate who is not only theoretically savvy, but also ready to perform the labor functions that are defined professional standards. However, outdated educational technology, lack of sufficient hours of practice, lack of an active approach in preparing students, lack of the relationship between the study of disciplines and the needs of a real school do not allow to realize the ideas of educational standards. High school teachers t is necessary to change the design process of educational programs based on on a student-centered building model educational process, the study of educational student deficits focusing on the market labor. Only flexible and non-linear models for the training of future teachers will allow to raise teacher education to the desired level.

The problem of retention of teachers in the profession. University or college graduate coming to school, faced with the problem of "loneliness" in the profession. Prevailing in the Soviet the school has lost the tradition of pedagogical mentoring. Graduate faces lack of professional support system and accompanying young teachers. Difficulties in professional communication with children, parents and colleagues, bureaucratic professional activities are pushing profession. In addition, the implementation mechanism occupational standards imply each teacher has adapted support programs, which are compiled on the basis of self-esteem by each of their qualifications in accordance with the levels professional standard, career design teacher perspectives. Experience in implementing professional standards in the pilot regions of the country shows that the implementation of professional standards by the heads of educational

organizations is associated with the approval of payments of a stimulating nature, the stage of development of support programs is omitted.

In the light of the ongoing socio-economic changes in Kazakhstan and the competition in the educational services market, the modern conditions for the development of higher education require a psychological and pedagogical rethinking of the problem of the readiness of graduates of a pedagogical university for professional activity, a study of the criteria of readiness and the conditions for its formation, since it is professional pedagogical staff who can solve modern tasks of preparing the economically active population of the country and the implementation of these depends on them progressive changes in education and in society as a whole. So that graduates can professionally approach their work, first of all, they must be psychologically prepared. Attention is required not only to the issues of pedagogical readiness of graduates, but also psychological. Thus, psychological readiness is a mental state, which is characterized by the mobilization of the resources of the subject of labor for the operational or long-term implementation of a specific activity or work task. This condition helps to successfully fulfill their duties, correctly use knowledge, experience, personal qualities, maintain self-control and rebuild activities in the event of unforeseen obstacles. Psychological readiness is a mental state, which is characterized by the mobilization of the resources of the subject of labor for the implementation of a specific activity.

The issues of teacher training have been given sufficient attention in pedagogical research. In particular, the works of famous teachers: P.P. Blonsky, P.F. Bunakova, V.I. Vodovozova, P.F. Kaptereva, N.I. Pirogova, D.D. Semenova, K.D. Ushinsky et al.; and modern researchers: O.V. Akulova, I.S. Batrakova, E.P. Belozertseva, F.N. Gonobolina, N.V. Kuzmina, A.I. Piskunova, N.F. Radionova; In: A. Slastenina, A.P. Tryapitsyna, R.I. Khmelina, N.V. Chekaleva; A.I. Shcherbakova et al. And the issues of professional training of students in the process of forming the personality of a future teacher were considered in O.A. Abdullina, A.I. Piskunova, I.P. Radchenko, V.A. Slastenin, L.F. Spirin, I.V. Starkova et al.

The need to assess teacher training is of particular importance and relevance due to the fact that the types and types of educational institutions have become too diverse, variational programs, new curricula, textbooks, and teaching kits have appeared. Various aspects of preparing students for effective pedagogical activity are disclosed by A.R. Dzhioevoy, L.P. Ilyenko, E.P. Ilyin, Z.K. Kargieva, H.A. Moreva, A.C. Robotova, V.A. Slastenin, B.A. Takhokhov, L.A. Kharaeva, N.V. Shirshina and others

The basis of the readiness content is the state educational standard of higher pedagogical education, which reflects the requirements for the preparedness of specialists. The standards of the first and second generations do not meet the modern requirements for professional education, which is a prerequisite for creating third-generation standards, which are built on fundamentally new conceptual and methodological

foundations that harmoniously combine the achievements of previous versions with modern requirements. A competency-based approach whose development is international in nature is chosen as such a basis.

In these conditions, universities and institutions involved in the comprehensive verification of the activities of educational institutions cannot limit themselves to existing and already familiar tasks in individual subjects with a choice of answers, since competencies are not a certain set of subject knowledge, skills. New evaluative tools are needed, built on the basis of modern achievements in the theory of pedagogical measurements and allowing to measure the level of formation of multifaceted and multi-structural readiness characteristics of university graduates, which should not be reduced to a simple sum of subject knowledge and skills.

The state of the relative completeness of the preparation process for the teacher to independently carry out professional activities, based not only on subject, but also on methodological knowledge, determines readiness. The problem of forming the level of students' readiness for professional activity in a university is not new; in psychological and pedagogical research, considerable attention is paid to the issue of forming professional readiness and the methodology for its formation (G.A. Bokareva, M.A. Vikulina, Yu.V. Golubev, A.A. Derkach, M.I. Dyachenko, V.I. Ilyin, JI.A. Kandybovich, V.A. Krutetskiy, T.A. Rodionova, S.L. Rubinstein, D.N. Uznadze, A.I. Tsukanov, S.N. Chistyakova, T.Ya. Yakovets, etc.).

Analyzing the evaluation component at different stages of training in the works of B.G. Ananyeva, E.A. Golubeva, A.K. Markova, A.I. Raeva, N.F. Talyzina, G.I. Schukina, etc., we note that this is a reliable tool to increase the effectiveness of the results of the educational process, etc. One of the tasks of modernizing teacher education is to retain young professionals in the profession. Study graduate employment shows that the labor market in one region is oversaturated by teachers in some subjects, and in another region, there is a shortage of such teachers. Qualification exam can become not only pass to the profession, launch pad or a career, an independent assessment of educational outcomes by employers, participating in the work of the Center, but also expand job opportunities.

Topicality of the problem under research is stipulated by the necessity of personal characteristics consideration in the process of organization of educational and vocational activities of the future teachers in the conditions of educational medium, which sets high requirements to the students' time competence.

Today, questions of valuable preferences and priorities of young people choosing a career in teaching are attracting widespread interest due to the introduction of new educational standards and subsequently fully grown social and state requirements for teaching professionals. Individual characteristics (own intensions, potentialities, achievements) of future teachers have to correspond ideally to a humanistic educational paradigm and personally focused model of training and education. The research

materials will be useful in psychological and pedagogical support for students when designing individual educational paths of pedagogical professional development.

Thus, it becomes relevant to use practice-oriented tasks in the system of assessing educational results, solving situational professional tasks, and integrated tasks of a professional orientation in the application of information models. In the process of rapid improvement and development of the sphere of higher education, it becomes important to assess the achievements of educational results, the components of which are knowledge, skills, general cultural and professional competencies, which is manifested in the corresponding types of professional activity. In modern conditions, an independent objective assessment of the readiness of graduates for future professional activities with further official recognition is of no small importance. The final assessment of the learning outcome is the ultimate in the development of the educational program and reflects the assessment of the full range of competencies of the graduate. In this situation, it is important to develop assessment tools that allow you to determine the achievement of the stated educational results.

In conclusion, want to say that the main purpose of assessing the educational result is to determine the student's understanding of the theoretical provisions of science and their application in practice. A rather complex, multicomponent task arises when developing a system of complex assessment methods to control the level of mastery of students' competencies in accordance with the requirements of new generation standards. Obviously, complex tasks most fully meet the goals of the learning outcomes assessment process. An important role in the implementation of the problem-searching activity of students is assigned to visual aids. We believe that the use of audiovisual media as the most effective means of visualization will contribute to the activation of educational and cognitive activity of students, the actualization of existing knowledge and their application in practice. Modeling the phenomena of professional activity in the specialist training system, as well as the analysis of these phenomena, designing response methods under the proposed conditions, makes it possible to form professional competencies before starting a practice or self-employment. It is obvious that the use of information models in the learning process implements an illustrative informational, organizing function.

References:

1. Piskunova, E.V. Ensuring the readiness of graduates to professional activities in the field of education / E.V. Piskunova // Continuing teacher education in the modern world: from research to productive solutions. The educational process at the university in the context of the implementation of educational and professional standards collection of articles on the materials of a scientific conference with international participation. - 2015. - p. 6–13.

2. Kobysheva L.I., Krotova A.P. Self-determination as a condition for the formation of professionalism of future teachers // Society: Sociology, Psychology, Pedagogy. 2012. No. 2. P. 95–103.

3. Kriskovets, T.N. Socio-historical features and modern specifics of professional career management teachers / T.N. Kriskovets // Bulletin of ChSPU. - 2012. - No. 3. - p. 135–147.

4. Ksenofontova, A.N. Technological support for university education [Electronic resource] / A.N. Ksenofontova // Modern society and power. - 2015. - No. 4 (6).

5. Borisenko, I. & Volodina, D. (2015). Educational Smart Technologies in the Educational Process. Journal of Siberian Federal University: Humanities and Social Sciences, 8(3), 489-493.

6. Buldygina, L. (2007). Implementation of monitoring as a means of managing the professional development of pedagogues.

7. Shilibekova, A. S. (2011). Pedagogical monitoring in the system of general secondary education. The Gazette of Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Pedagogical sciences series, 4 (32), 91-95.

13.5. Профессиональное обучение и его особенности

Айтбай Жапарович Рахымбеков

кандидат физико-математических наук, доцент, профессор кафедры «Агрономии и технических дисциплин». Жетысуский государственный университет им. И. Жансугурова (г. Талдыкорган, Казахстан)

Роза Абылкаковна Садуакасова

магистр педагогических наук, старший преподаватель кафедры «Творческого образования». Жетысуский государственный университет им. И. Жансугурова (г. Талдыкорган, Казахстан)

Сегодня существуют различные точки зрения на организацию профессиональной подготовки учителя, в том числе и концепции индивидуально - творческого подхода к обучению студентов [1], предполагающие, что процесс обучения будет строиться на основе индивидуальных программ и приобретет для студентов личностное значение, станет мотивированным, будет носить во многом коррекционный характер. В результате этого будет осуществляться более избирательное и адекватное влияние учебного процесса как на личность студента в целом, так и на развитие его индивидуальных особенностей. «Если высшая школа будет иметь действительно научную методику, отражающую самый современный уровень знания, учитывающую индивидуальность каждого обучающегося, — можно быть уверенным в высоком качестве подготовки практически всех выпускников... В наше время это насущная необходимость» [2].

В связи с переходом на многоуровневую систему обучения возрастает значение индивидуализации обучения при создании образовательных программ как индивидуальных маршрутов обучения каждого студента. Благоприятные условия для учета и развития индивидуальных качеств студента, его внутреннего потенциала создает индивидуализация профессионально-педагогической подготовки. Под индивидуализацией профессионально-педагогической подготовки мы понимаем организацию процесса сообщения студентам соответствующих специальных знаний и формирования умений с учетом их индивидуальных особенностей, создающую оптимальные условия для реализации потенциальных возможностей каждого студента. Индивидуализация профессионально-педагогической подготовки не позволяет нивелировать различия между обучающимися, способствует развитию каждым студентом своих уникальных способностей, нацеливает на высококвалифицированную подготовку к профессиональной деятельности.

Главными целями, результатами и критериями индивидуализации профессионально-педагогической подготовки являются:

- повышение эффективности профессионально-педагогической подготовки, создание системы образования, обеспечивающей каждому максимальное развитие его возможностей, способностей;
- демократизация учебно-воспитательного процесса, ликвидация единообразия в обучении, предоставление студентам свободы выбора элементов учебно-воспитательного процесса;
- создание условий для обучения и воспитания, адекватных индивидуальным особенностям и оптимальных для разностороннего общего развития студентов;
- формирование и развитие индивидуальности, самостоятельности и творческого потенциала личности.

В связи с вышесказанным индивидуализация профессионально-педагогической подготовки означает:

- создание условий для развития всех субъектов образовательного процесса;
- создание действительных стимулов профессионального развития субъектов образовательного процесса;
- внедрение в профессионально-образовательный процесс современных педагогических и психологических технологий развития индивидуальности;
- обеспечение мониторинга профессионального развития всех субъектов образования, т. е. регулярная и оперативная диагностика, которая входит в систему обратной связи в процессе развития индивидуальности;
- развитие вариативного образования, направленного на расширение профессионального самоопределения и на саморазвитие личности студента;

- коррекция социального и профессионального самоопределения личности, а также профессионально важных характеристик будущего специалиста. Таким образом, индивидуализация профессионально-педагогической подготовки может осуществляться на различных уровнях: частно-методическом, технологическом, общепедагогическом, социальном. Различные педагогические условия могут способствовать реализации индивидуализации профессионально-педагогической подготовки. При определении педагогических условий индивидуализации профессионально-педагогической подготовки мы исходили из того, что условия — философская категория, выражающая отношение предмета к окружающим его явлениям, без которых она не может быть реализована. Условия составляют ту среду, обстановку, в которой возникают, существуют и развиваются явления, процессы.

Педагогическими условиями является совокупность объективных возможностей, обеспечивающих успешное решение поставленных задач. Основу индивидуализированного процесса обучения должна составлять диагностика индивидуального развития учащихся. Поскольку она предполагает постоянное наблюдение за процессом индивидуального развития учащихся с целью выявления его соответствия желаемому результату или первоначальным предположениям, мы можем говорить об осуществлении мониторинга индивидуального развития учащихся.

Понятие мониторинга (от лат. *monitor* — напоминающий, надзирающий) означает планомерное диагностическое отслеживание процесса индивидуального развития учащихся. Главным моментом в мониторинге является диагностика динамики индивидуального развития обучаемых, внесение корректив в процесс профессионально-педагогической подготовки, то есть мониторинг включает диагностику, прогнозирование и анализ индивидуального развития личности в процессе профессионально-педагогической подготовки.

Осуществление мониторинга возможно в трех формах: стартовая диагностика; текущая диагностика; итоговая диагностика. Последовательное осуществление мониторинга позволяет обеспечить интеграцию развития индивидуальных качеств личности, профессионально-педагогической подготовки и взаимодействия обучаемых и педагогов.

Методика профессионального обучения является важнейшим компонентом профессиональной подготовки педагогов профессиональной школы. Методические знания обслуживают профессиональную деятельность преподавателя и мастера производственного обучения, тесно связаны с приемами, методами этой деятельности и, конечно же, с личностью самого педагога и его творчеством.

Авторитет педагога заслуживается годами в результате неустанной работы и проявлением высокого профессионализма. Этот

вопрос постоянно задается студентам университета и учащимся школ и колледжей. И все они на первое место среди качеств, которыми должен обладать педагог, ставят знание своего предмета. Однако высшее образование не обеспечивает полной системы профессиональных знаний по всем профессиям. Известны случаи, когда студенты на педагогической практике затрудняются проводить занятия по специальным дисциплинам, как например, «Методика преподавания общетехнических и специальных дисциплин», «Соппротивление материалов», «Электротехника и радиоэлектроника», «Теплотехника» и «Гидравлика». Отсюда огромный спрос у молодых педагогов на методические разработки, в которых дается не методическая система обеспечения формирования новых знаний, а раскрывается конкретное готовое содержание учебного материала по техническим дисциплинам [3].

Данная проблема существует на наших кафедрах: «Творческого образования», «Агрономии и технических дисциплин» Жетысуского государственного университета им. И. Жансугурова для студентов старших курсов во время прохождения профессиональной практики. Для этой цели педагоги профессионального обучения должны изучить содержание всех технических дисциплин, включенных в учебные планы школ и колледжей, научить работать студентов с учебным материалом, приемам и методам формирования технических знаний и профессиональных умений и навыков.

Для организации учебного процесса нужно хорошо знать не только учебный предмет, но и закономерности учебного процесса, психологию учебной деятельности учащихся. Соединение знания предмета со знаниями процесса обучения не происходит автоматически. Немало хороших инженеров, мастеров производства уходят из профессиональных учебных заведений из-за того, что не могут организовать учебный процесс по предмету [4].

Объектом познания методики профессионального обучения является процесс обучения определенному предмету в учебном заведении. Например, если речь идет о методике обучения электротехнике в начальном профессиональном образовании, то объектом методического познания является процесс обучения электротехнике, т.е. цели изучения этого предмета, содержание программы, методы и формы организации учебно-познавательной деятельности учащихся и результаты обучения. Однако, в чем отличие методики от педагогики?

Различия методики обучения и педагогики следует искать в сущности обучающей деятельности педагога-предметника и методической деятельности педагога-методиста. Предметом деятельности педагога-предметника является организация процесса обучения по предмету. Преподаватель-предметник организует когнитивную (учебную) деятельность учащихся на основе содержания и

соответствующих методов обучения. Результатами обучающей деятельности являются обученный учащийся, его система профессиональных знаний и умений, развитая личность и профессиональные способности [5].

Преподаватель-методист организует взаимодействие деятельности преподавателя-предметника и деятельности учащихся с целью формирования новых знаний и умений. Взаимодействие можно спланировать и организовать с помощью специально разработанных средств, применяемых в обучении. Средства обучения в широком смысле оптимизируют процесс обучения по предмету и обеспечивают получение планируемых результатов обучения на уроке. Следовательно, результатом методической деятельности являются специально разработанные средства обучения, образующие «канал», по которому происходит регуляция обучающей деятельности педагога и когнитивной деятельности учащихся по усвоению профессиональных знаний, умений и навыков.

В центре внимания педагогики находятся диалектическое единство, взаимосвязь, интеграция структурных элементов процесса обучения. В методике доминируют вопросы: как обучать? с помощью каких средств обучения происходит трансформация содержания обучения в знания и умения учащихся?

Однако среди педагогов-исследователей, занимающихся предметными методиками обучения, бытует мнение, что методика является прикладной частью соответствующей науки. Казалось бы, достаточно хорошо знать соответствующую науку, чтобы уметь ее преподавать. В соответствии с этим мнением методика обучения конкретному предмету — прикладная дисциплина, содержащая рецептурные рекомендации о порядке и способах преподавания данной дисциплины.

Методика профессионального обучения не занимается техническими устройствами, не формирует методы их исследования. Объект ее познания — общественный процесс обучения и воспитания учащихся средствами изучаемой науки. Предмет рассмотрения методики профессионального обучения — закономерности методической деятельности педагога профессиональной школы по разработке специальных средств обучения.

Дидактико-методические понятия используются в методиках преподавания разных предметов и варьируются применительно к каждому предмету, например в дидактике — цели обучения, развивающее обучение, в методике — цели обучения электротехнике, развитие технического мышления.

Приведем примеры дидактико-методических понятий: формирование технического мировоззрения учащихся; наглядность в обучении технической механики; знания учащихся по специальной технологии; содержание предмета по электротехнике и т.д.

Есть группа, образующая методико-технические, или технико-методические понятия, опирающиеся на техническую и технологическую терминологию. Ее составляют понятия и термины преподаваемой науки — техники. Они определяют названия объектов изучения, т.е. разделов, тем или подтем уроков, либо названия технических и технологических явлений, процессов, которые входят в круг усвоения учащимися, и необходимы для решения научно-методических задач и развития методики профессионального обучения [6,7]. Например, в данную группу понятие «электрическая цепь переменного тока» входит не в качестве объекта исследования технической теории, а как методико-техническое понятие — объект познания учащимися, часть содержания учебного материала.

Методические понятия. Данные понятия подразделяются на четыре подгруппы:

1. Методические *понятия* и термины, являющиеся результатом деления общих дидактико-методических понятий. Например, «урок производственного обучения по изучению трудовых приемов и операций», «обучение кулинарии» (дидактико-методические понятия), «обучение чтению электротехнических схем», «обучение снятию размеров» (методические понятия).

2. Названия методов, методических приемов, характерных не для дидактики в целом, а для обучения техническим дисциплинам. В отличие от первой подгруппы эти термины не являются результатом вычленения из дидактико-методических понятий и не имеют с ними прямых преемственных связей. К ним относятся, например, «технический диктант», «описание схемы соединения элементов в электрических цепях», «построение чертежей деталей», «расчет режимов резания» и др.

Список использованной литературы:

1. Берг А.И. Творческий специалист и адаптивное обучение // Вестник высшей школы. 1971. № 3. С. 16-17.

2. Профессиональная педагогика: Учебник. М.: Ассоциация «Профессиональное образование», 1997. 512 с.

3. Рахымбеков А.Ж. и др. О профессиональном образовании в вузах РК. Материалы XV международного конкурса «Лучшая научная статья». 2018 г., Изд. «Наука и Просв.» 28.02.2018 г., стр. 155-158, г. Пенза.

4. Рахымбеков А.Ж. и др. О перспективах индивидуального образования. Сборник материалов XX11-ой междунар. конф. "Наука и образование", 16-18 апреля 2018 г., г. Томск.

5. Рахымбеков А.Ж. и др. Формирование кредитной технологии обучения. Сборник материалов XX11-ой междунар. конф. "Наука и образование", 16-18 апреля 2018 г., г. Томск.

6. Беспалько В.П., Татур Ю.Г. Системно-методическое обеспечение учебно-воспитательного процесса подготовки специалистов: учеб.-метод, пособие. — М.: 1989. — 144 с.

7. Гомоюнов К. К. Совершенствование преподавания технических дисциплин: методические аспекты анализа учебных текстов. Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1983. — 206 с.

13.6. Қашықтықтан білім беруді белсендіру

Асия Талгатовна Жунисова

Сәндік қолданбалы және бейнелеу өнері кафедрасының меңгерушісі,
аға оқытушысы, педагогика ғылымдарының магистрі.

Қорқыт ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті
(Қызылорда, Қазақстан)

Айдана Әлайдарқызы Әлайдарова

Сәндік қолданбалы және бейнелеу өнері кафедрасының меңгерушісі,
аға оқытушысы, педагогика ғылымдарының магистрі.

Қорқыт ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті
(Қызылорда, Қазақстан)

Қашықтықтан білім беру - білім алушылармен тікелей тұрақты байланыста білім беру болып табылады. Қашықтықтан оқытудағы басты мақсат - кейстерді қалыптастыру, ҚО порталын ақпараттық-техникалық жағынан қамтамасыз ету, электронды оқулықтар, мультимедиялық курстар және қашықтықтан оқыту технологиясының басқа да әдістемелік құралдарын жасақтау, порталда қажетті ресурстарды жариялау, білім беру порталын ақпараттық-техникалық жағынан қамтамасыз ету, тестілеу жүйелері мен басқа білім тексеру құралдарына техникалық көмек көрсету, электронды оқулықтар мен электронды кешендерді дайындау және жасақтау, қашықтықтан білім беру үдерісі бойынша кеңес беру.

Алға қойған мақсаттарға жетуде келесі міндеттерді жүзеге асыруы қажет. Қашықтықтан білім беру жүйесін жүргізуде кейс-технологиялар, желілік технологиялар және TV-технологиялар қолданылады. Кейс-технологияда оқу-әдістемелік материалдардың барлығы арнайы жиынтыққа біріктіріледі, ол оқушының өзбетінше ізденуіне әсерін береді. Өзіне керекті мотивация алуда білім алушы өзбетінше оқып, егер мұндай оқыту мазмұнды кейспен бекітілген болса, пәндердің кең ауқымы бойынша материалдың едәуір көлемін меңгере алады.

Желілік технологияларға - жергілікті және жаһандық есептеу желілері мен интернет-технологияның шексіз мүмкіндіктерін жатады. Оқытудың желілік технологиясы кезінде студент ДК-де жүйелі түрде жұмыс істеуі керек және практикалық және бақылау жұмыстарының нәтижелерін жіберу үшін интернет желісіне шығу, электрондық

тестілеуден өту, электрондық пошта және семинарларда оқытушылармен қарым-қатынас жасау мүмкіндігі болуы тиіс. Бұл технологияның сөзсіз артықшылығы оқу орнына күндізгі баруды жылына бір рет қысқарту мүмкіндігі болып табылады.

Кейстік технология – бұл ақпараттарды әртүрлі тасымалдауды қолдана отырып өзіндік оқуға арналған арнайы оқу-әдістемелік кешендердің жинағы ретінде ақпараттық білім беру ресурстарын білім алушыларға беруге негізделген қашықтықтан оқыту технологиясы болып табылады. Оқу ақпаратын сақтау және беру осы өзара қарым-қатынас нысаны арқылы жақсы іске асырылады және ол оқушыларға оқу ресурстарын толық көлемде қолдануға мүмкіндік береді.

Қашықтықтан білім беруде кез - келген оқу үдерісі сияқты оқытудың жекелеген кезеңдерін бөліп көрсетуге болады.

Бірінші кезең - мотивация сатысы. Қашықтықтан оқытудың бұл моделі оқушының жеке басының ерекшелігін және оқушының мақсатын икемді түрде ескереді, оның жеке оқу траекториясын құрады. Мұндай мүмкіндікті іске асыру үшін белгілі тұрақталған педагогикалық жүйедегі тьюторлар немесе басқа педагог-тәлімгер тарапынан жоғары білікті үйлестіру жұмысын атқару қажет. Сондықтан қашықтықтан оқыту түрлеріне сәйкес мақсаттар, мазмұндар, ұйымдастыру құрылымдары, нысандары және оқыту әдістері, диагностика жүйесі және нәтижелерді бағалау, былайша айтқанда дидактикалық жүйе құрылады. Қашықтықтан білім берудің табыстылығына индивидуумның мүдделері, себептері, құндылықтық ұстанымдары мен қажеттіліктері үлкен әсер етеді. Оқушы болуға ынтасы мен қажеттігін, мақсаттар мен күтілетін нәтижелерді түсіну жаңа оқу ақпаратын қабылдауды жеңілдетеді.

Келесі кезең - ұйымның сатысы. Білім берудің ұйымдастырушылық түрлерінің қатарына: дәрістер, практикалық, зертханалық, семинарлық сабақтар, курстық және қосымша жобалау, консультациялар және т. б. жатады.

Қашықтықтан оқыту режимінде оқу материалдарын жіберуге болады. Бұл жағдайда телекоммуникациялық каналдар арқылы тек қана мәтінді ақпараттарды ғана емес, сонымен қатар бейне материалдарды да жіберуге болады. Тестілер жүйесі және оқушылардың бақылау сұрақтары арқылы оқу материалдарын меңгеру дәрежесін бақылау аса қиындыққа соқпайды. Бұл мақсаттар үшін компьютерлік тестілеу және өңдеу жүйесін пайдалануға болады. Сонымен қатар қашықтықтан оқыту элементтерін оқушылардың шығармашылық қабылетін дамытуға бағытталған оқытудың инновациялық түрлерінде де толық қолдануға мүмкіндік бар.

Түсіну кезеңін - қашықтықтан білім берудің орталық буыны, деп есептеу керек. Ол білім алушылар зияткерлік қызметімен тікелей байланысты. Бұл кезең тек білім алушының зияткерлік қызметіне ғана емес, сонымен қатар тәжірибелі оқытушымен диалогта білімін тексеру

мүмкіндігіне, бақылау және бағалау кезеңімен байланысты. Сондай-ақ бақылау жеткізген білім деңгейін объективті анықтайды.

Қашықтықтан білім берудегі қорытынды бақылау ерекше нюанстарға ие: оқыту және бағалау кезеңіне қорытынды бақылау да жатады. Ол білім алушылардың телекоммуникациялық тізбектен басқа, соңында белгілі бір білімді ғана емес, сонымен қатар оқу бағдарламасын игеру туралы құжатты (диплом, сертификат, куәлік) алуға үміткер адам болатынына сенімді болуы тиіс. Белгілісі, бақылау және бағалау сатысындағы кәдімгі жағдайда да, кейде білім алушыны идентификациялау бойынша қосымша шаралар қолдануға тура келеді. Әрине, бұл мәселе қашықтықтан білім беру қорытындысы бойынша оқушы алған біліктілігін куәландыратын ресми құжатты алған жағдайда ғана орын алады.

Қазіргі уақытта ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың заманауи талаптарға сай дамуы білімді бағалау және пайдалану жүйесін уақытылы өзгертіп отыруды талап етеді.

Осыған байланысты оқытуда қолданылатын әдіс-тәсілдер, әдістемелер, технологиялар білім беру талаптарына байланысты жаңартылып отырады.

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің Сәндік қолданбалы және бейнелеу өнері кафедрасында Үздіксіз білім беру және қашықтықтан оқыту бөлімінде студенттер білім алады. Сапалы терең білімді меңгеруге талпынған өскелең ұрпақтың жеткілікті дәрежеде сандық сауаттылығы бар, себебі олар өмір жағдайлары барысында жаңа технологияның барлық мүмкіндіктерін пайдаланады. Сол мүмкіндіктерді нәтижелі қолдану мұғалімнің біліктілігіне, біліміне, тәжірибесіне байланысты.

Кәсіби дамуға ұмтылатын бәсекеге қабілетті маман өзінің негізгі қызметінен үзілмей жаңа білім алу жолдарын іздестіреді. Ал жоғары оқу орындары мамандарға қойылатын талаптардың өсуіне байланысты оқытудың жаңа формалары мен әдістерін іздестіреді, білім беруге жаңа технологиялар енгізеді. Оқу үдерісін ұйымдастырудың жаңа формасының бірі – қашықтықтан оқыту технологиялары арқылы оқыту болып табылады.

Қашықтықтан оқыту - ол оқу процесі кезінде осы замандық компьютерлерге және телекоммуникациялық технологияларға негізделіп дәстүрлі және инновациялық оқыту әдістерді қолданып, сырттай және күндізгі білім түрлері қатарлы білікті білім алудың ең негізгі түрі. Логикалық түрде қарасақ, білім жүйесінің тигізер әсері көп. Мәселен, еңбек және капитал экономикасына сұранысы бар мамандар, бос жұмыс орындарын алғысы келетіндер-олар қашықтықтан білім алады. Олар өз білімдерін қашықтықтан сертификаттайды. Білікті, жоғарғы дәрежелі мамандар талап етілетін ұйымдарға жұмысқа қабылданады. Сондықтан да қазірдің өзінде бұл мүмкіндікті кеңінен

пайдалану және кейбір пәндік салаларға мұндай тізбекті мүмкіндіктер қарастырылуы керек.

Білім алушылар қашықтықтан оқыту технологияларын пайдалана отырып жоғары білім алып, нәтижесінде қалаған мамандығы бойынша жұмыс жасай алады. Қашықтықтан оқыту технологиясы ондай адамдар үшін, мамандық алуда, үлкен мүмкіндіктер жолын ашып, ерекше адамдардың қоғамда өз орнын табуға бірден-бір септігін тигізеді.

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінде қашықтықтан оқыту (ҚО)–қазіргі заманғы компьютерлік және телекоммуникациялық технологияларға негізделіп дәстүрлі және инновациялық оқыту әдістерін пайдалана отырып, студенттерге білім беру бағдарламасы мазмұнының негізінен тәуелсіз дамуын қамтамасыздандыру, білікті білімді өндіруді қарастырады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Парахина О.В. Новые технологии и классические идеи в ИТ-образовании // Дистанционное и виртуальное обучение. - 2007. - N 11. - С. 37-39.

2. Самари Ш.М. Пути применения дистанционного обучения в системе образования // Аспирант и соискатель. - 2009. - N 5. - С. 84-88.

3. Абдуллаев С.Г. Оценка эффективности системы дистанционного обучения // Телекоммуникации и информатизация образования. – 2007. - N 3. - С. 85-92.

4. Аверченко Л.К. Дистанционная педагогика в обучении взрослых // Философия образования. - 2011. - № 6 (39). - С. 322-329.

13.7. Шағын жинақты мектептерде интербелсенді әдістерді тиімді қолдану

Салтанат Қуатқызы Абильдина

педагогика ғылымдарының докторы, Бастауыш оқытудың педагогикасы мен әдістемесі кафедрасының меңгерушісі,
Е. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
(Қарағанды қ., Қазақстан)

Рабиға Тасбергеновна Игенбаева

педагогика ғылымдарының кандидаты, Педагогика және психология кафедрасының меңгерушісі. Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті, Педагогика және психология кафедрасының меңгерушісі (Қызылорда қ., Қазақстан)

Әсел Махамбетқызы Өмірзақова

педагогика ғылымдарының магистрі, Е. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университетінің докторанты (Қарағанды қ., Қазақстан)

Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында шағын жинақты мектептердің жайы және оны жан-жақты дамыту мәселесі еліміздегі білім беру жүйесінің басым бағыттарының бірі ретінде айқындалып, оларға ерекше көңіл бөлінген [1]. Қазіргі уақытта білім берудің жаңа моделіне көшу жағдайында шағын жинақты мектеп әлеуметтік-экономикалық міндеттер кешенін шешеді. Шағын жинақты мектептің қызметі жастарды ауылда тұрақтандыру мен дамытуға, халықтың мәдени деңгейін арттыруға ықпал етеді, демографиялық проблемаларды шешуге ықпал етеді. Осыған байланысты шағын жинақты ауылдық мектептің жұмысын жақсарту, ондағы оқу-тәрбие процесінің сапасын арттыру - маңызды педагогикалық проблема.

Шағын жинақты мектептердегі білім беру тәжірибесі педагогтардың алдында білім беру сапасын арттыру бағытында жұмысты жетілдіру мәселесінің тұрғандығын көрсетеді. Оқушылардың танымдық белсенділігі мен ойлау дербестігін қамтамасыз ететін оқытудың дәстүрлі стилін еңсеру және білім берудің жаңа дамытушылық, конструктивтік моделіне көшу әлемдік білім берудің стратегиялық бағыттарының бірі болып табылады. 12 жылдық мектептің мұғалімі үйлестіруші, кеңесші, оқушылардың өзіндік танымдық іс-әрекеті мен шығармашылық белсенділігін ұйымдастырушы функцияларын орындауы тиіс. Педагог оқу үдерісін пәндік білімдерден басқа, оқушылардың негізгі құзыреттіліктері қалыптасатындай ұйымдастыруы тиіс. Қазіргі сабақты құру және өткізу кезіндегі басты екіпін оқушылардың өзіндік танымдық қызметін ұйымдастыруға бағытталған. Бұл ретте оқушы өз жетістіктерін көріп, өлшеп, кез келген қызметте өзін жайлы сезінуі тиіс. 12 жылдық мектептегі құзыреттілік, тұлғалық-бағдарлы, іс-әрекет тәсілдері оқушылардың сапа кешенін дамытуды көздейді, сондықтан педагогтың жеке тұлғасына, оның шеберлігіне қойылатын талаптар да өзгереді [2, 17 б.].

Шағын жинақты мектептегі педагогикалық үдерістің ерекшелігі бір уақытта әр жастағы оқушылардың бір сыныпқа біріктіріп, педагогикалық үдерісті жүргізу болып табылады. Ол мұғалімге де, оқушыға да айтарлықтай қиындық туғызады. Сондықтан да жан-жақты толық қанды педагогикалық үдерісті жүргізе алатын кәсіби шебер педагог қана бұл қиындықтан шеберлікпен шыға алады.

Шағын жинақты мектептің тағы бір проблемасы – қала мектептеріндегі секілді әр пәнді әртүрлі мұғалім бермейді, бір мұғалім бірнеше пәннен сабақ береді. Бұл өз кезеңінде оқушының бойында жалықтыру сезімін тудырады. Оның үстіне сыныптың аз толымдылығы қарым-қатынас үдерісінің шектеулігіне әкеледі. Сондықтан бұл мәселелер балалардың сабаққа енжарлығын, педагогикалық үдеріске теріс көзқарасын қалыптастыруы мүмкін. Бұл мәселенің шешімін оқушылардың танымдық қызғушылығын арттыру мақсатында жанаша

білім талабына сәйкес сабақтарды дәстүрлі емес түрде өткізу, итербелсенді әдістерді қолдану арқылы ғана табуға болады.

Жас ұрпақтың жаңаша ойлануына, олардың біртұтас дүниетанымының қалыптасуында әлемдік сапа деңгейіндегі білім, білік негіздерін меңгеруіне ықпал ететін жанаша білім мазмұнын құру жалпы білім беру жүйесіндегі өзекті мәселе. Бүгінгі таңда білім беру ісіне қойылар талаптар қай кездегіден де күрделі маңызды. Өйткені бізді дамудың жаңа кезеңі күтіп тұр. Сол кезеңге лайық ұлттық санасы жаңғырған жаңа ұрпақ тәрбиелеу міндеті мойынымызда. Білім беру саласында жаңа технологиялардың енуі оқушының ойлану стилін, мұғалімнің оқыту әдістемесін өзгертеді. Сабақта жаңа технологияларды тиімді пайдалану, оқытудың дәстүрлі емес түрлерін қолдану педагогика ғылымның шығармашылық сипатын айқындайды. Бұл шағын жинақты мектептерде оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырады, шығармашылық қабілетін дамытады, қоршаған ортаны танымдық зерттеу барысында дидактикалық мақсаттар іс жүзінде асырылады.

Қазіргі кезде мектеп тәжірибесінде сабақтың қалыптасқан дәстүрлі түрлерінен басқа, дәстүрлі емес түрлерін қолдану кеңінен етек жаюда. Оқыту жұмысын ұйымдастырудың мұндай дәстүрлі емес түрлері көбінесе оның жеке әдістеріне негізделіп құрылуда. Ондағы мақсат - әрбір сабақтың оқу-тәрбиелік мүмкіндіктерінің мол екенін көрсете отыра, оны жаңа сапалық сатыға көтеру. Осындай инновациялық үрдістің бірі оқыту процесінде дәстүрлі емес сабақтарды қолдану болып табылады.

Сабақтың дәстүрлі емес түрлерін пайдалану - өмірлік жағдаяттарды моделдеуді, ролдік ойындарды қолдануды, мәселені бірлесіп шешуді қарастырады. Оқу процесінің қандайда бір қатысушысын немесе идеяны ерекшелеуді шектейді. Бұл моделге адамгершілікпен, демократиялық жолмен келуді үйретеді [3, 72 б.].

Сабақтың дәстүрлі емес түрлері – бұл ұжымдық, өзін-өзі толықтыратын, барлық қатысушылардың өзара әрекетіне негізделген, оқу процесіне оқушының қатыспай қалуы мүмкін болмайтын оқыту процесін ұйымдастыру. Сабақтың дәстүрлі емес түрлерінің аса көп мөлшері белгілі. Әр ұстаз өз бетінше сыныппен жұмыстың жаңа формаларын ойлап таба алады. Оқушылар бір-біріне сұрақ қойып және оған жауап беруді үйрететін, жұптасып жұмыс істеу әдісін сабақтарда жиі қолданылады.

Білім беруде ғылымның және ақпараттық технологияның заманауи жетістіктерін қолданатын және бұрын білім беру үрдісінде қолданылмаған әдістер инновациялық әдіс болып саналады. Оның қағидаларына орта қалыптастыру, әрекет арқылы үйрету, өмірмен байланыстыру, өзіндік пен дербестікке баулу жатады. Сабақтың дәстүрлі емес түрлерінің негізгі мақсаттары - оқушылар арасында еркін, ашық шығармашылық қарым-қатынас орнату; оқушыға білімді өз

бетімен ізденуге бағыт-бағдар сілтеу; оқушыға қажетті білік-дағдыларды қалыптастыру [4].

Сабақтың дәстүрлі емес түрлері – бұл танымдық әрекеттің арнаулы ұйымдастыру формасы. Ол толық айқындалған және мақсатын алдын-ала болжауға болатын оқыту түрі. Осындай мақсаттардың бірі оқушы өзінің жетістіктерін, интеллектуалдық белсенділігін сезетіндей, оқу барысының өнімділігін арттыратын оқытудың жинақы, тиімді шарттарын жасау. Сабақтың дәстүрлі емес түрлерінің мәнісі сыныптағы барлық оқушы таным процесімен қамтылады, олар өздерінің білетін және ойлайтын нәрселері арқылы түсінуге және қарсы әсер етуге мүмкіндік алады. Таным процесінде, оқу материалын игеруде, оқушылардың біріккен әрекеттері мынаны білдіреді; әр оқушы өзіне тән ерекше еңбегін сіңіреді, білім, идея, әрекет ету тәсілдерін алмасу үздіксіз жүреді. Сонымен қатар, бұл процес өз-ара қолдау және қайырмыдылық атмосферасында жүреді. Яғни, жаңа білім алып қана қоймайды, танымдық процестің өзін дамытады, оны әлдеқайда жоғары топтасу мен еңбектесу дәрежесіне көтереді.

Сабақтың дәстүрлі емес түрлерін пайдалану кезінде шағын жинақты мектеп оқушылары мен мұғалімдер арасында тығыз қарым-қатынас орнайды; ондай қарым-қатынас білім алушылар әлдебір мәселені талқылап, соның шешімін табуға тырысқан кезде қалыптасады; білім алушылардың жауабынан гөрі мәселенің шешімін табуға талпынғаны маңызды болады. Себебі сабақтың дәстүрлі емес түрлерінің басты мақсаты - оқушыларды өз бетінше ой қорытып, жауап табуға үйрету. Ол өзара қарым-қатынастың мол ауқымын қамтиды, сонымен қатар, оқушылардың бұған дейін алған өмірлік тәжірибелері білім берудің негізгі көзі болып табылады. Сабақтың дәстүрлі емес түрлерін пайдалану барысында білім алушы мыналармен қарым-қатынасқа түседі: мұғаліммен (сұраққа жауап берген кезде); өзге оқушылармен (қосақталып жұмыс істеген кезде); шағын топтармен (топпен жұмыс істеген кезде); белгілі бір топпен, аудиториямен (сауалнама алғанда) [4, 111 б.].

Шағын жинақты мектептерде сабақтың дәстүрлі емес түрлерін пайдаланудың тиімділігі – оқушы өзгелермен араласу барысында ашыла түседі, көбірек оқып, тәжірибе жинайды. Тәжірибе интеллектуалдық тәуелсіздіктің негізі болып табылады және барлық өркениетті азаматтың қажетті құралы десек те болады. Сабақтың дәстүрлі емес түрлерін пайдалану білім алушылардың мынадай мақсаттарына жетуге мүмкіндік береді: олар мол мағлұмат алып, өздері айтқан пікірге логикалық түсініктеме беруге жол ашады; өз пікірлерін терең ойланып айта алатын болады; мәселені талқылаған кезде бұған дейін алған, тәжірибеде жинақтаған білім қорын пайдалана алады; бір-бірінен жаңа мағлұматтар ала отырып, білімін толықтыра алады; шындыққа көз жетуі үшін дәлел іздеп, ойын анықтап көрсете алады [5].

Сабақтың дәстүрлі емес түрлерін пайдалану барысында таным қабілеттерінің мынадай түрлері қолданылады: фактілерді еске алу; ойлану; алған білімін жаңа жағдайға пайдалану; талдап, синтездеп үйрену (бір ортақ шешімге жету үшін, барлық идеяларды біріктіру); баға беру (сапасын анықтау).

Бұл әдіс осылай оқушылардың жеке тұлғалық қасиеттерінің қалыптасуына жол ашады. Бұл ретте ең алдымен оқытудың формалары мен түрлерін, әдістерін түрлендіріп, жаңартып отыру, білім беру ісін технологияландыру (озық техникаларды мысалы: ғаламторды, интерактивті тақтаны, электронды оқулықтарды т. б. пайдалану) керек. Ең бастысы білім алушыларды оқу әрекетінің субъектісі ретінде дамуын қамтамасыз ету керек. Дәстүрлі емес сабақтардың өтілу нұсқасы мен мақсат-міндеттеріне қарай қарай 3 топқа бөлуге болады: ой қорыту сабағы, ойын сабағы, жарыс сабақтары [6].

Сабақтың дәстүрлі емес түрлері кезінде тұлғаның еркіндігі мен құқықтары сақталуы; тұлғаның өзін көрсете алуына жағдай жасау; оған өзіндік даралығын көрсетуге мүмкіндік жасау; педагогикалық қолдау көрсету қажеттігі ескерілуі керек. Бұл мақсатқа жетудің тиімді жолының бірі – сабақта оқытудың интерактивті әдісін қолдану болып табылады.

Шағын жинақты мектептерде дәстүрлі емес сабақ түрлерін және инновациялық технологияларды қолдану келесі міндеттерді шешуге мүмкіндік береді:

- оқушылардың білім сапасын арттыру;
- шағын жинақты мектеп жағдайында оқушылардың базалық дайындығын қамтамасыз ету;
- тереңдік пен нақтылықтың түрлі деңгейлерінде пәндік саланы меңгеру;
- таңдаған пән саласындағы типтік практикалық міндеттерді шешу дағдысы мен дағдысын қалыптастыру;
- стандартты емес проблемалық жағдайларда шешім қабылдау және талдау іскерлігін қалыптастыру;
- оқушылардың белгілі бір қызмет түрлеріне қабілетін дамыту;
- оқытудың мазмұнының, формаларының, қарқыны мен деңгейінің кең таңдауы;
- белгілі бір білім салаларын тереңдетіп оқуда оқушылардың білім алу қажеттіліктерін қанағаттандыру;
- оқушылардың шығармашылық әлеуетін ашу;
- мектептің қашықтықтан оқыту мүмкіндіктерін пайдалануы [6, 12 б.].

Қазақстан Республикасында шағын жинақты мектептерді дамытудың 2010-2020 жылдарға арналған Тұжырымдамасында шағын жинақты мектептерді дамытудың негізгі проблемалары ретінде көптеген мәселелерді бөліп көрсеткен. Соның ішінде аз толтырылған сыныптарда оқытудың дәстүрлі әдістемелерінің артық болуы атап

өтілген [7]. Осыған орай біз өз мақаламызда белгіленген мәселенің бір шешімін табуды көздедік.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы.- Астана, Ақорда, 7 желтоқсан, 2010 ж.

2. Мальтекбасов М.Ж., Жолтаева Г.Н, Абишева Э.Д., Ескендилов Б.Н К вопросу о совершенствовании подготовки педагогических кадров // Международный журнал экспериментального образования. – 2014. – № 8 (часть 1) – С. 29-32

3. Игенбаева Р.Т., Мекебаева Ш.М., Омарова М.С., Оспанова Б.Қ. Жаңартылған мазмұнда білім беру жағдайындағы білімнің құндылықты бағдары // Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің Хабаршысы. - № 1 (50) 2018. 70-76 б.

4. С.Ж. Пралиев, А.Е. Жумабаева, Т.К. Оспанов, А.Б. Акпаева, Л.А. Лебедева Информационные технологии: возможности их использования в условиях малокомплектной школы // XVIII Международная научно-практическая интернет-конференция «Проблемы и перспективы развития науки в начале третьего тысячелетия в странах СНГ» / 29 - 30 декабря 2013 г. С. 122-128

5. Мальтекбасов М.Ж., Жолтаева Г.Н., Абишева Э.Д., Шмидт М.А. О подготовке педагогов к работе в малокомплектной школе в условиях перехода на 12-летнее образование. // Вестник КазНПУ «Педагогика ғылымдары» сериясы / Серия «Педагогические науки». - № 1 (45), 2015 г.

6. Трегубова Н.Н. Подготовка будущих учителей начальных классов к работе в сельской начальной школе // Теория и практика образования в современном мире: материалы VIII Междунар. науч. конф. (г. Санкт-Петербург, декабрь 2015 г.). — СПб.: Свое издательство, 2015. - С. 12-14. - URL <https://moluch.Ru/conf/ped/archive/185/9131/>. (дата обращения: 19.11.2019).

7. Қазақстан Республикасында шағын жинақты мектептерді дамытудың 2010-2020 жылдарға арналған Тұжырымдамасы. - Астана, 2010 жыл.

13.8. Мүмкіндігі шектеулі жастармен жүргізілетін инновациялық жұмыстар

Нұрбақыт Абайқызы Молдахметова

Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университетінің
2 курс магистранты (Көкшетау, Қазақстан)

Аннотация

Қазақстан Республикасындағы мүмкіндігі шектеулі жастармен инновациялық жұмыстар жүргізу барысында көкейкесті сұрақтар қарастырылған. Қазіргі кездегі мамандарды дайындау сферасында пайда болған мәселелердің жағымды және жағымсыз тенденциялары талданған.

Түйін сөздер: Мүмкіндігі шектеулі жастар (тұлға), әлеуметтік саясат, кәсіпалды даярлау, кәсіби дағды, халықты әлеуметтік қорғау, гуманизм, рухани құндылық, рухани мәдениет.

Инновационная деятельность с молодежью с ограниченными возможностями

Нурбахыт Молдахматова

магистрант 2 курса Кокшетауского государственного университета
им. Ш. Уалиханова (Кокшетау, Казахстан)

Резюме

В статье освещаются актуальные вопросы предпрофессиональной и профессиональной подготовки в РК лиц с ограниченными возможностями и инвалидов. Анализируются положительные и отрицательные тенденции в сложившейся на сегодняшний день ситуации в сфере подготовки специалистов.

Ключевые слова: молодежь с ограниченными возможностями, социальная политика, предпрофессиональная подготовка, профессиональный навык, социальная защита населения, гуманизм, духовные ценности, духовная культура.

Innovative Works with Responsible Youth

Summary

This article is about actual matters of preprofessional and professional training in the Republic of Kazakhstan of the disabled people and invalids. Positive and negative trends nowadays training process were analyzed.

Keywords: youth with limited opportunities, social policy, pre-vocational training, professional skill, social protection of the population, humanism, spiritual values, spiritual culture.

Кіріспе

Абайдың адамгершілік идеалы, мұраты, принципі – қысқаша ғана «Адам бол!» деген формула, тұжырым. Адам болу – кісіліктің кісісі, шын мәнінде азамат болу, қара бастың қамы, тіпті, бүкіл адамзаттың қамын

ойлайтын, «өзін - өзі зор тұтып», «надандарды менсінбейтін», дүниеге әлем тұрғысынан қарайтын Азамат адам болу. Абай қазақ жастарын желөкпе, әр нәрсеге көрсеқызар болмай, өнерді үйренуге, табиғатты тануға, ғылыми көзқарасқа негізделген тиянақты білім алуға үндеді. Жастардың мінез – құлық, адамгершілік тәрбиесіне ерекше көңіл бөлген Абай: «Тез үйреніп, тез жайма, Жас уақытта көңіл – гүл» деп жазған. Мүмкіндігі шектеулі балалар мен жастарға өсиет ретінде «Адамзат баласының алдында үш айғақты зор міндет тұр: бірі – бейбітшілікті, екіншісі – руханиятты, үшіншісі – табиғатты қорғау һәм сақтап қалу. Бұлардың қай – қайсы да біздің тіршілігіміздің басты бағдары. Бір-бірін толықтыратын ұғымдар. Осы үш бастауға Қазақстанның ғана емес, бүкіл әлемнің болашағы байлаулы» деп елбасымыз Н.Ә. Назарбаев айтпақшы адамзат баласының өмір сүруіне қажет деп танитын осы үш фактор. Мұның ішінде, әсіресе «руханият» ең маңыздысы. Себебі адам баласы рухани азықсыз өмір сүре алмайды. Жалпы әлемдегі кез-келген алыпты алып қарасақ та ең алдымен тәлім-тәрбиеге, білімге, адамгершілікке үндейді, болашақ ұрпақтың өн бойына рухани азық сіңіруге тырысады. Өйткені тәлім-тәрбиенің, адамгершілік қасиеттердің адам өмірінде алар орны ерекше. Атақты ғұлама ғалым, әлемнің екінші ұстазы Әл-Фарабидің де «Тәрбиесіз берілген білім – адамзаттың қас жауы» деген аталы сөз бар. Осыдан – ақ тәрбиенің адам өміріндегі маңызын көруге болады. Осы тұрғыдан келгенде қазақ халқының ұлы ақыны Абай Құнанбайұлының өлеңдері мен қара сөздері халыққа ерекше тәрбие береді, адамгершілікке үндейді. Оңайдан қиынға қарай, жақыннан жыраққа қарай, қызықты, күлкілі жайдан үлкен толғаулы қорытындыға қарай біртіндеп жетектейді. Мұның барлығы адамзатты адамгершілікке жетелеу мақсатында еді. Енді ақынның бірнеше қара сөздеріне көңіл аударып көрелік. Абайдың қара сөздерінің кім үшін болса да, тәрбиелік мәні зор. Өйтсе де білімге ұмтылушы жастар үшін адамның қолын бақытқа жеткізетін ілім – білімді игеру де жастардың ғана қолынан келетін іс. Қартайған адамға қанша ұмтылса да, өндіретін аз болмақ. Сондықтан білімге ұмтылған жастар ұлы ақынның бұл айтқандарын берік есте сақтау қажет. Әр қазақта тәлім алар ғибратты сөздер көп болғай дей келе.

Халқымыздың сан ғасырдан бергі даналығына құлақ ассақ «Адамның бақыты — балада» деген екен. Кез-келген адам өмір бойы қуып жете алмайтын бақыт деген құдіретті сөздің өлшемі өмірінің жалғасы – ұрпағымен келетініне мән бермеуі де мүмкін. Біреу бақытын байлықтан тапқысы келсе, екінші біреу даңқ пен атақтан, мансап пен қызметтен іздестіреді. Адамға нағыз бақытты тәрбиелі ұрпағы ғана сыйлай алады. «Адам ұрпағымен мың жасайды» деген сөз де тегін айтылмаса керек. Адам өмірінің мәні – өз ұрпағы. Шыр етіп сәби дүниеге келген уақыттан бастап ата-ана алдында нәзік те, қиын қыр-сыры мол үлкен қоғамдық міндет тұрады. Ол – бала тәрбиесі. Бала үшін үй ішінен, ата-анасынан артық тәрбиеші жоқ. Адамгершілік, бауырмалдық,

татулық, әдептілік, инабаттылық сияқты. қасиеттер, яғни тәрбие балаға сөзбен, теориямен дамымайды, отбасындағы үлкендердің үлгісімен сіңеді. Ал, мүмкіндігі шектеулі балаларды тәрбиелеу ерекшелікті қажет етеді. Ата-ана тарапынан ұстамдылық, шыдамдылық, төзімділік, сабырлық сияқты қасиеттер болуы тиіс. Отбасының бала тәрбиесіндегі алар орнын халқымыз « ұяда не көрсең, ұшқанда соны ілерсің» деген даналық оймен түйе білген. Кемістің түріне де және күрделілік деңгейіне байланысты балаларды тәрбиелеу мүмкіндігі де өзгеріп отырады.

Мүмкіндігі шектеулі балаларды оқытуда ҚР Үкіметінің 2011-2020 жылдар аралығында осы мәселені ары қарай өрендету жолға алынды. Осы бағдарламаның ең негізгі міндеттеріне қоғамға сіңісіп өмір сүруі, қажетті дәрежеде білім алу үшін жағдай жасау. Мүмкіндігі шектеулі балаларға қажетті емдік сауықтыру шараларымен, үкіметтен қаржылық көмек көрсетілу, т.б

Қоғамда жиі кездесетін жағдай ол мүгедек балаларды көрсе оларды аяу, мүсіркеу сезімінен ары аламай келеміз. Олар сырт көзге бізге мүмкіндігі шектеулі, болып көрінсе де олардың өмірге деген құштарлығы, сенімі, үміті, әр нәрсеге деген қызығушылығы артып, үйренсем білсем, деген ниеттері бар балалар. Мүмкіндігі шектеулі балаларға және ата-аналарына қоғамнан көрсетілетін көмектерді насихаттау.

Қазіргі заманауи кезеңде, барлық өркениетті елдер мүгедек жандарды қамқорлыққа алудан бас тартып, олар үшін тепе-тең мүмкіншілік жасап игілікті іс істеп жатқанда, олардың жұмысқа тұруына жәрдемдесудің қажеттігі туындайды. Мүмкіндігі шектеулі тұлғалардың қоғамдық-пайдалы еңбек әрекетіне белсенді араласуы, олардың тек материалдық әл-ауқатын жақсартып қана қоймай, сонымен қатар, олардың әлеуметтік мәртебесінің жоғарылауына, өзін қоғамға пайдалы әрі оның тең құқылы мүшесі ретінде сезінуіне мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, соңғы жылдардағы Қазақстан Республикасында қол жеткен өрлеуге (прогресс) қарамастан, көптеген мүгедек адамдар мен мүмкіндігі шектеулі жастар әліде кәсіби еңбек сферасында мүмкіншілік теңсіздіктерімен кездеседі де қоғам өміріне толыққанды қатыса алмайды. Инклюзивтік білім беру саласындағы жетекші маман Н.Н. Малофеевпен [1, 11, с. 47], әдебиеттерге және дереккөздеріне жүргізілген талдаулар негізінде, Ресейдегі және шетелдегі инклюзивтік білім беруді дамытудың мерзімдік өлшемдері анықталды, өткен тарихи жағдайлардың ортақтығына байланысты, оларды Қазақстан Республикасына да толығымен жатқызуға болады. Бұндай өлшемдерге жататыны: қоғам мен білім беру жүйесінің құндылықтар бағыттарының динамикасы, білім беру ұйымдарының және қажеттіліктері ерекше оқушылар санатының саны, инклюзивтік білім беру жүйесіндегі сапалы өзгерістер. Көрсетілген өлшемдерді пайдалану Н.Н. Малофеевке келесі мерзімдерді бөлуге мүмкіндік берді:

1 саты – білім беру жүйесіндегі құндылықтар бағыттарының динамикасы;

2 саты – арнайы білім беру жүйесін қалыптастыру;

3 саты – халықаралық заңды жетілдіру;

4 саты – интеграциялық үдерісті дамыту, арнайы білім беру жүйесінің дағдарысы;

5 саты – инклюзивтік білім берудің туындауы. Осы сатыларды сараптай келіп, атақты ресейлік ғалым бірінші және екінші мерзім бойына біртіндеп соқырлар мен саңырауларды оқытуды ұйымдастырудың бастамасы қалыптасады, алғашқы арнайы мектептерді құру талпынысы мүгедектерге қарым-қатынас жасау эволюциясының үшінші мерзіміне келеді деп пайымдайды. Төртінші мерзім арнайы білім беру жүйесін қарқынды күшейту мен саралауға сәйкес келеді. Н.Н. Малофеев тура осы сатыда арнайы білім берудің ұлттық жүйелері өзінің құрылымдық кемеліне және мұқтаждарды барынша көп қамтуға жетеді деп көрсетеді. Арнайы білім беруді дамыту және жетілдіру адам құқығын түсінудің жаңа мәнінде жиырмамыншы ғасырдың екінші жартысында жүзеге асырылады. Н.Н. Малофеевтің ойынша, түлектерге берілетін академиялық білім мен еңбек дағдыларының жоғары деңгейін арнайы білім берудегі советтік жүйенің басты жетістігі деп санауға болады. Көрулерінде, естулерінде, тілдерінде кемістіктері бар көптеген жастар арнайы мектепті бітіргеннен кейін ООО мен ЖОО табысты түсті. Полиомиелиті немесе балалар ми параличінің салдары бар жастардың жоғары білім алып, диссертация қорғаған жағдайлары да белгілі. Қосымша мектептің түлектері (ақыл-естері кемдер), әдетте, мектепте алған мамандықтары бойынша жұмысқа орналастырылатын.

Инклюзивтік білім беру жүйесін дамытуда Н.Н. Малофеев бөлген эволюцияның бесінші мерзімі мейлінше маңызды болып көрінеді, ол арнайы (түзету) білім беру ұйымдарының желісін дамытумен, арнайы білім берудің ұйымдастыру негіздерін қайта құрумен, біріктіруді қарқынды енгізумен, әлемдік және еуропалық қауымдастықтың азшылық құқығын жаңаша түсінуімен, жаңа мәдени ереже – адамдар арасындағы айырмашылықтарға құрметпен қарауды - қалыптастырумен қатар келеді.

Сонымен, арнайы білім берудің ұлттық жүйесінің қалыптасуында Н.Н. Малофеев барлық елдер үшін ортақ үш сатыны бөледі: 16 0 – бастаманың және алғышарттардың қалыптасуы,

I – арнайы білім беру ұйымдарын өрістету және жүйелерді заңды түрде рәсімдеу,

II – жүйені дамыту және саралау,

III – арнайы ұйымдарды қысқарту және арнайы білім беру жүйесінің жаңа ұйымдастыру негіздерін құру. Ақмола облысының жобамен соңғы статистикасы жұмыспен қамтылған. Мүгедектер яғни (23-40 жас шамасында) жастардың саны 20 мың адамды құрайды және

жалпы еңбекке жарамды жастағы мүгедектер санының 13%-ын құрайды [2, Б. 27-35].

Негізгі бөлім. Ақмола облысы бойынша 2017-2018ж.ж. ақпаратқа сәйкес 198 мүгедектің ішіндегі 40 адам жұмыс орындарында еңбек етуде, 30 адамның тұрақты жұмыс орны бар, тағы 27 адам уақытша жұмыспен қамтылған. Осылайша, қазіргі таңда тек 0,2% мүгедектігі бар тұлғалар жұмыспен қамтылған.

Мұндай жағдайға себеп болып білімі мен кәсіби даярлығының төмендігі, еңбек рыногында сұраныстың болмауы, бәсекеге қабілеттілігінің төмендігі мен кірістердің аздығымен шартталады. Ал бұл, өз кезегінде әлеуметтік бөлектеуге, яғни тура немесе жанама кемсітушілікке (дискриминацияға) алып келеді.

Әлбетте, аталған жағдай қоғамда негізделген дабыл туғызады және үнемі ең жоғарғы деңгейде талқыланады. Сонымен, мүгедек адамдар мен мүмкіндігі шектеулі жастар мен балаларды әлеуметтік пайдалы іс-әрекетке қосу қажеттігі туралы Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев өзінің баяндамасында бірнеше мәрте айтып кетті. Яғни, «негізгі көзқарас мемлекет қамқорлығы емес, осы азаматтардың өздеріне, әлеуметтік пайдалы еңбекте деген сенімге ие болуларына жағдай жасау» [3, 2012. 33 б.].

Мүгедектер мен мүмкіндігі шектеулі балаларға қатысты әлеуметтік саясатты жалғастыра келе, Елбасы мүмкіндігі шектеулі тұлғаларды белсенді өмірге тартамыз және де олар тек жәрдемақы алып қана қоймайды, сонымен бірге, өздерін қоғамның пайдалы қызметкері ретінде сезінуіне жағдай жасауға шақырады.

Ақмола облысы бойынша, «Мүмкіндігі шектеулі жастарды тұрмыстық қызмет көрсету, тағам өнеркәсібі, ауылшаруашылығы кәсіпорындарында жұмыс істей алады» десе, ал мүмкіндігі шектеулі балаларға инклюзивті білім алуға жағдайлар жасалып жатыр.

Бұл мақалада мүгедектер мен мүмкіндігі шектеулі балаларды кәсіпалды және кәсіби дайындау ерекше мәнді иеленеді. Ол маңызды экономикалық ресурс ретінде қарастырыла бастайды, өйткені балаларға да аса кең ауқымды білімділікпен әлеуметтік үстемдік береді және кәсіби білімділігін көтеруге, еңбек рыногында бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз етеді. Мүгедектер мен мүмкіндігі шектеулі балаларды кәсіпалды және кәсіби дайындау еліміздің экономикалық өсуіне ықпал етуі тиіс, олар мүмкіндігі шектелген жастарға дамып жатқан экономикада өз орнын табуға көмектеседі, жас адамдарға орта және жоғарғы оқу орындарында білім алуларына жол ашып, олардың өз мамандықтары бойынша әрі қарай жұмыс істеулеріне ықпалын тигізеді.

Мамандыққа даярлауды дамытудың негізгі бағыттарын анықтауда, Қазақстан Республикасы мен басқа елдердегі бар аталған даярлау тәжірибелеріне сүйену қажет.

Елімізде тұңғыш рет (06.01.06 ж. ҚР Үкіметінің №145 қаулысы «Мүгедектерді оңалтудың 2006-2006 жылдарға арналған бағдарламасы») мүмкіндігі шектелген балаларды әлеуметтік қорғау мақсатында Ақмола облысында «Нұр отан» партиясы Көкшетау қаласында есту қабілеті зақымдалған, жастарымыз бен балаларға техникалық және экономикалық мамандықтарға оқытуды ұйымдастырып жаңа инновациялық қоғамға сай білім беруді қарастырып жатыр. Тағы да бір қуанта кететін жайт зағиптар орталығына да қажетті керекті заманауи қоғамға сай жұмыстар жүргізілуін қолға алмақшы. Мүмкіндігі шектеулі зағип балаларға да әлеуметтік көмек түрлері қарастырылып қолға алынбақшы. Бұл жоба биылғы жылдың екінші жартысында жүзеге асады деген ойдамыз. Педагогикалық ұжымның басты міндеті -есту қабілеті зақымдалған әр баланың жеке мүмкіндіктерін дамыту болып табылады [1, 2014 жылғы 17 қаңтар].

Елімізде бірыңай мысал ретінде, мүгедек балалар үшін Ақмола облысында 20 мектепке «Арна» колледжінің (Әлеуметтік жұмыс) мамандығының студенттері барып әр түрлі әлеуметтік жұмыстар жүргізіп әлеуметтік педагогикалық білім беруді дамытудың 2019 - 2020 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасы мен «Әлеуметтік орта» атты қоғамдық қоры құрастырған «Білім» бастапқы жобасы аясында 2019-2020 оқу жылында «Арна» колледжінің студенттер ұжымы алғаш рет «техник-бағдарламашы» мамандығына тірек-қимыл аппараты бұзылған 5 шәкіртпен толықтай әлеуметтік педагогикалық психологиялық жұмыстар жүргізуді қолға алды. Кәсіби дайындықпен қатар, колледж студенттер ұжымы тәрбиелік жұмыстар арқылы студенттің жеке тұлғасының дамуына айрықша мән береді [2,10 шілде 2012 ж.].

2019 жылы жобалап отырылған тағы бір жұмыс сәуір- мамыр айларында Көкшетау қаласында «Жас қалам» қоғамдық қоры орыс тілді мүгедек-студенттер үшін «Клуб Мобильных Студентов» атты жоба ұйымдастырды. Жоба «БОТА» қоғамдық қоры мен «Арна» колледжінің қолдауымен жүзеге асырылды. Жоба қатысушылардың жасы 16-25 аралығын құрады. Мүгедектігі бар студенттерге дәрістер, барып оқытылатын сабақтар мен саяхаттарды қамтыған мамандыққа бағдарлау және әлеуметтендіру курсы тегін 1 ай жүргізілді. Сабақтарды әр түрлі саланың өкілдері (басқарушылар, кәсіпкерлер, маркетингтер, инженер-технологтар, HR-мамандары, бағдарламашылар, тілшілер, коучтер, дизайнерлер және т.б.), нақты саласында өздерінің жұмыстарының ерекшеліктерін баяндады. Сабақтар аяқталған соң, қатысушыларға тапсырмалар берілді. Тапсырмалардың орындалу нәтижесіне қарай, таңдаулы студенттерді компаниялар студенттік-өндірістік тәжірибе өтуге және жұмысқа шақырып әлеуметтік ортаға бейімдегіміз келеді. Курстың аяқталысымен мүгедек-студенттерге сертификаттар табысталды.

Ұсыныстардың әдістемелік қорытындысы: Демек, жағымды жағы Қазақстан Республикасында мүгедек адамдарға өмірде өз орындарын табуға көмектесетін заманауи мамандықтарды игерулеріне мүмкіндіктері жасалуда. Бірақ, бұл жоғарыда аталған бірыңғай жағдайлар әдістемелік тұрғыдан негізделмеген, тексерілмеген және де жан-жақты ойластырылмаған.

Бірінші жағдайда, Ақмола облысында «Арна» колледжінің студенттерімен мүмкіндігі шектелген жастарды әлеуметтік қорғау мақсатында, есту қабілеті зақымдалған адамдарды заманауи техникалық және экономикалық мамандықтарды игергенге дейін ешбір сатылық даялаудан өтпегендіктен болашақта қиындықтармен кездесетіні анық. Себебі, өзіндік кәсіби дағдыны игермеген естімейтін тұлға өз сферасында орнын табуы қиынға түспек. Екінші мысалда, яғни «Арна» колледжіндегі іс-қимыл жүйесінде, соның ішінде қол-қимыл моторикасында едәуір қиыншылықтары бар тірек-қимыл аппараты бұзылған адамдар, техник-бағдарламашы ретінде кәсіби қызметін нәтижелі атқара алатындығы сенімсіздік тудырады. Өйткені, компьютер жүйесіндегі бағдарламалау адамдардан жақсы дамыған сезімтал, сараланған қол-қимыл моторикасын талап етеді. Ал, дәл осы моториканың бұзылысы тірек-қимыл аппараты бұзылған адамдарға тән.

Соңғы мысалда, «Жас қалам» қоғамдық қоры орыс тілді мүгедек балалармен мүгедек-студенттер үшін «Клуб Мобильных Студентов» атты жобасы тек бір жақты болып қалмақ. Өйткені, қазақ тілді мүгедек-студенттеріне де мамандыққа бағдарлау және әлеуметтендіру курсына қатысуларына мүмкіндік берілсе, оларға да тәжірибеден өтіп, жұмысқа орнығуларына түрткі болар еді.

Сондай ақ, еліміздегі арнайы мектеп-интернаттар мен сирек кәсіби техникум мектептердің жағымсыз жақтары өкініш тудырады. Мысалға, «Арна» колледжінде мүгедек және мүмкіндігі шектелген тұлғалар, соның ішінде есту қабілеті зақымдалған балалар «Шаштараз өнері және сәндік косметика», «Тігін өндірісі және киімдерді модельдеу» мамандықтарын игеріп шығады. Бірақ, оқуды аяқтаған маманның жұмысқа орналасуы қиындық туғызады. Өйткені, бұл мамандықтар технологияның дамып келе жатқан заманында сұранысқа аса ие емес. Айта кету қажет, статистикаға сүйенсек, дамыған елдерде шамамен екбекке жарамды мүгедектердің 40 %-ы жұмыс істейді. [7, 2010. № 2. – б. 63-8].

Қазақстан Республикасында мемлекеттік саясаттың қайта бағдарлауына байланысты, мүгедектерге қамқорлық көрсетуден, оларға толыққанды еңбектенуге, ақша табуға және сәйкесінше, баянды өмір сүру мүмкіндік беруге ауыстыру болып табылады. Ол үшін, бірінші кезекте, Қазақстан Республикасында мамандыққа бағдарлау және мектеп кезеңінен бастап мүмкіндігі шектелген жастарды кәсіпалды даярлау жүйесін жасау қажет. Бұл кезде, осы балалар оқи алатын, еңбек рыногында сұранысқа ие мамандықтарды назарға алу керек.

Кәсіпалды даярлау ретінде кәсіпке тәрбиелеудің арнайы әдістерін қолдануды ұсынуға болады.

I. Кәсіпалды даярлау сатысы.

- Балаларда еңбекке қатысты негізгі түсініктерін, еңбекке деген сүйіспеншілік пен адал көзқарастарын қалыптастыру, оның адам өміріндегі және қоғамдағы рөлін ұғындыру әдістерін қолдану(еңбектің пайдасы туралы әңгімелер, кино және видеофильмдер көрсету, еңбек сабақтарында көрнекі құралдар пайдалану, дыбыс баспаларын қолдану, өзіндік оқу, саяхат).

- Оқушылардың танымдық және тәжірибелік әрекеттерін ұйымдастыру әдістері(тапсырмаларды жауапкершілікпен орындау қажеттігін түсіндіру, өз бетінше еңбектенуге әдеттендіру, арнайы жағдаяттар жасауға үйрету).

I. Өзіндік кәсіби дағдыларын қалыптастыру сатысы.

Бұл кезеңде оқушыларды оған берілген құралдарды жөнделген қалыпта ұстауға, ішкі тәртіпті ұстануға, оқу үрдісі кезінде оқытушының нұсқауларымен жүруге, берілген тапсырманы жауапкершілікпен, аса бір ұқыптылықпен орындауға дағдыландыру, өз-өзіне деген сенімділік, шыншылдық, инабаттылық қасиеттерін қалыптастыру, адамдармен жақсы сөйлесе алуға үйрету. Біздің көзқарасымыз бойынша, кәсіпалды және кәсіптік даярлаудың сатылық жүйесін қолдану олардың өз мамандығын өздері анықтау деңгейін көтереді және мемлекет саясатының талаптарына сәйкес келетін, олардың әлеуметтенулеріне жағдай жасайды.

Қоғамда жиі кездесетін жағдай ол мүгедек балаларды көрсе оларды аяу, мүсіркеу сезімінен ары аламай келеміз .Олар сырт көзге бізге мүмкіндігі шектеулі, болып көрінсе де олардың өмірге деген құштарлығы, сенімі, үміті, әр нәрсеге деген қызығушылығы артып, үйренсем білсем, деген ниеттері бар балалар. Мүмкіндігі шектеулі балаларға және ата –аналарына қоғамнан көрсетілетін көмектерді насихаттау.

2019 жыл «Жастар» жылы деп аталды. Осы жылы мүмкінділігі шектеулі балалар мен жастарға арнайы сауықтыру орындары мен білім ошақтары ашылған. Мүмкіндігі шектеулі балалармен жастарға көбіне мектеп интернаттарында білім беріледі. Жалпы мектептерде мүмкіншілігі шектеулі балаларға арнайы жағдай жасалмаған , мектепте ондай балаларға құрдастары мүсіркеу ,жирену сезімдері байда болады бес саусақ бірдей емес. Ал кейбір балалар ондай балаларға , қол ұшын созып, көмек береді. Сол себептен де мүмкіндігі шектеулі балалар интернатта білім берілуде. Мектеп интернатында оларға қолайлы жағдай жасалынған компьютер, электронды оқулықтарды пайдалану арқылы, шығармашылық жұмыстар жасауға мүмкіншіліктері бар. Осы кезде балалармен интернат қызметкерлері көптен жұмыстар жасайды осы кезде ата-анасы дер кезінде баланың сәби кезінен немесе өсе келе пайда болған аурудың диагнозын айқындап түрлі сауықтыру шаралары

ұйымдастырады және денсаулығын нығайтуға арналған жатығулар жасайды. Әр оқушыға арналған жеке даму бағдарламасы олардың өзіндік дарындылығын ашып өмірдегі орнын, мамандығын табуға көмек берері анық Интернетта оқытылатын балалардың ата-аналарына да қолайлы деп ойлаймын, олардың отбасында да басқа балаларды да болуы мүмкін соларға да көңіл аударуы керек. Мүмкінділігі шектеулі балаға да көңіл аударуды қажет етеді сенбі жексенбі күндері ата-аналарынмен, бауырларымен жолығуға мүмкіндіктері бар.

Қорытынды

Мүмкіндігі шектеулі жастармен жүргізілетін инновациялық жұмыстар жүргізуде инклюзивтік білім беру – жалпы білім беруді жетілдіру үдерісі, ол даму мүмкіндіктері шектеулі балаларға білім алу мүмкіндігін беру үшін, барлық балалардың түрлі мұқтаждықтарына бейімделу арқылы, білім алуды қолжетімді етуді білдіреді. Қазақстандық көрнекі дефектолог ғалым, профессор Р.А. Сүлейменованың ойынша, инклюзивтік білім беру (inclusive–включающее, inclusion – включение) – бұл, баланың жеке мұқтаждықтарына әлеуметтік қолдау көрсетумен және отбасының, түзету педагогикасының белсене араласуымен, барлық балаларды, олардың даму кемшіліктеріне, жастарына, жыныстарына, ұлтына, діни көзқарастарына қарамастан, білім беру үдерісіне қатыстыруға, әлеуметтік бейімдеуге бағытталған мемлекеттік саясат.

Инклюзивтік білім беру – бұл амал және философия, ол барлық балалар (дамуларында кемшіліктің болу немесе болмауына қарамастан) әлеуметтік жағынан және білім алуда өзін –өзі тануға мейлінше мол мүмкіндік алады дегенді меңзейді. Педагогикалық психологиялық білім беру – бұл амал, бұнда балалардың әртүрліліктері ескеріледі, бұнда білім беру мақсаттары, ұйымдастыру және педагогикалық жағдайлары, психологиялық педагогикалық қолдау көрсету және диагностика, барлық дидактикалық жүйе қажеттіліктері ерекше балалардың мүмкіндіктерін ескереді және солардың ерекшеліктері мен талаптарына қарай бейімделеді.

Мүмкіндігі шектеулі жастармен жүргізілетін инновациялық жұмыстар жүргізуде әлеуметтік қажеттіліктерді қамтамасыз ететін мүмкіндігі шектеулі жастар ерекше балаларды жалпыға білім беру сыныбына немесе мектебіне қарапайым ауыстыруды білдірмейді, шындығында, ол әр баланың өзінің қатарларымен және мұғалімдермен қабылданғанын сезінуіне, оның мүмкіндіктері мен қажеттіліктері ескеріліп, мейлінше дамуына және орынды бағалануына ықпал етеді. [10, № 1. - б. 51-62].

Қорытынды Абай Құнанбаевтың жазған қара сөздерінің тәрбиелік мәні өте зор. Біз одан үлкен ғибрат аламыз. Әр сөзі терең ойға, өзінді, ортаңды тануға, жақсы қасиеттерді бойыңа дарытуға, жаманнан аулақ болуға жетелейді. Өмірде ар – ұят пен иманды қатар ұстау керек. Сонда адам баласы артына жақсы ұрпақ қалдырады. Ұят пен иман – адам

өмірінің негізгі қасиеттерінің бірі. Адам баласының бақыты оның ар – ұяты таза болуында. Адамгершілік қасиеттер отбасында, қоршаған ортада, балалар бақшасында, мектепте, адамдардың іс - әрекетінің барысында бір – бірімен араласуы нәтижесінде, қоғамдық тәжірибе алуын өмірмен байланыстыру арқылы қалыптасады. Халықта: «Ұяда не көрсең, ұшқанда соны ілерсің» деген мақал бар. Сондықтан адамгершіліктің іргетасы отбасында басталады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы «Қазақстан жолы-2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ». 2014 жылғы 17 қаңтар.
2. «Қазақстанның әлеуметтік жаңғыруы: жалпығы ортақ еңбек қоғамына қарай 20 қадам» 10 шілде 2012 ж.
3. Әбдірайымова Г.С., Әбдікєрова Г.О., Дуйсєнова С.М. Жастармен әлеуметтік жұмыс. Оқу құралы – Алматы: Қазақ университеті, 2012.
4. Социальная работа с молодежью: учебное пособие / Под ред. Н.Ф. Басова. – 2-ое издание. – М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К», 2009, 33 б.
5. Романов П. В., Ярская-Смирнова Е.Р. Саясат инвалидности: Қазіргі Ресейде мүгедектердің әлеуметтік азаматтығы. - Саратов: "ғылыми кітап" баспасы, 2006.
6. Лошакова И.И. Ярская-Смирнова Е.Р. Интеграция жағдайында дифференциация: мүгедек балаларды инклюзивті оқыту мәселелері // Типтік емес балалардың әлеуметтік-психологиялық мәселелері. Саратов: Пед. басылым. ин-та СМУ, 2002.
7. Тірек-қимыл аппараты функцияларының бұзылуы бар балалар психологиясы: оқу. Пособие для студ. жоғ. Оқу. Орындары бар. - М.: Гуманит. Изд. ВЛАДОС орталығы, 2004. – 368 б.
8. Щєрбакова А.М., Шєманов А.Ю. Интеллектуалдық жетіспеушілігі бар бала тұлғасының дамуының пікірталас сұрақтары // психологиялық ғылым және білім. 2010. № 2. – б. 63.
9. Даму мүмкіндіктері шектеулі балаларды кіріктіре (инклюзивтік) оқытуды ұйымдастыру бойынша ұсыныстар // ҚР БҒМ бұйрығы, № 4-02-4/450, 16 наурыз 2009.
10. Шматко Н.Д. Денсаулық мүмкіндіктері шектеулі балалар мен қалыпты дамып келе жатқан мектеп жасына дейінгі балаларды бірге тәрбиелеу және оқыту / Н.Д. Шматко // Дамуларында бұзылулары бар балаларды тәрбиелеу және оқыту. — 2010. — № 5. - б. 12-19.
11. Тарасєнко Е. Мүгедектік қалыптары (әлеуметтік саясаттың ұлттық тұжырымдамаларын құру) // Денсаулық сақтау басқармасы.- 2003. - № 1. - б. 51-62.

References:

1. Kazakhstan of the President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev Address to the people of Kazakhstan "Kazakhstan's way-2050: Common goal, common interests, common future". January 17, 2014.
2. "Social modernization of Kazakhstan: to the society of universal labor 20 steps to 10 July 2012.
3. Abdraimova G.S., Abdikerova G.O., Duisenova S.M. Social work with youth. Textbook - Almaty: Kazakh University, 2012.
4. Social work with youth: a good post / Under Ed. N.F. Basova. - 2 of them. - M.: Izdatelsko - Silk Corporation Dashkov and K, 2009.
5. Romanov P.V., Yarskaya-Smirnova R. Policy Invalidity: Social Citizenship of the Disabled in Modern Russia. - Saratov: "Scientific Book" Publishing House, 2006.
6. Yarskaya-Smirnova R. Differentiation in the context of integration: problems of inclusive education for children with disabilities // Socio-psychological problems of non-standard children. Saratov: Ped. edition. in SSMU, 2002.12.
7. Psychology of children with musculoskeletal disorders: reading. Read more for the studio. no Reading. There are seats. - M.: Humanit. Izd. Center VLADOS, 2004. - p. 368.
8. Shcherbakova A.M., Shemanov A.Ю. Developmental Disorders of the Child with Intellectual Disability // Psychological Science and Education. No. 2. - C. 63.
9. Recommendations on the organization of inclusive (inclusive) education of children with developmental disabilities // Order of the MES of the RK, № 4-02- 4/450, March 16, 2009.
10. Shmatko, N.D. Joint upbringing and education of children with disabilities and children of preschool age development / N.D. Shmatko // Education and training of children with developmental disorders. - 2010. - No. 5. - S. 12-19.
11. Tarasenko E. Models of disability (development of national concepts of social policy) // Health Administration - 2003. - № 1. - S. 51-62.

13.9. Особенности оценивания учебных достижений обучающихся с ООП

Сауле Еркиновна Агыбаева

Докторант 2 курса специальности «Дефектология»
Казахский Национальный Педагогический Университет имени Абая
(г. Алматы, Казахстан)

Гульжан Сериковна Оразаева

К.п.н., доцент, Казахский Национальный Женский Педагогический
Университет (г. Алматы, Казахстан)

Инклюзивное образование в настоящий момент является инновационным процессом, позволяющим осуществить обучение, воспитание и развитие всех без исключения детей независимо от их индивидуальных особенностей, учебных достижений, родного языка, культуры, психических и физических возможностей.

В связи с этим развитию и совершенствованию инклюзивного образования уделяется особое внимание. Изучением вопроса о значении и перспективах инклюзивного образования занимались многие ученые, и они имеют разные подходы к этой проблеме. Многие исследователи опираются на идеи марксистской философии (Л.С. Выготский, П.П. Блонский, А.Р. Лурия, С.Л. Рубинштейн, А.Н. Леонтьев и др.) и дефектологии (Т.А. Власова, Ж.И. Шиф, В.И. Лубовский, С.А. Зыков, Р.М. Боскис, К. Молленхауер, Т. Томас, Э. Гофман) берут за основу концепцию социально-феномено-логического подхода. Позицию гуманистической психологии представляют Г. Оллпорт, Г.А. Мюррей, Г. Мерфи, К. Роджерс, А. Маслоу и другие; концепцию социальной теории аутопоза – У. Матурана, Ф. Варела [1].

В настоящее время в Казахстане идет активный процесс совершенствования инклюзивной практики в общеобразовательных школах. С целью развития инклюзивного образования в республике совершенствуется нормативно-правовое обеспечение развития инклюзивного образования. **В Законе РК «Об образовании» уточнено понятие «инклюзивное образование»,** как процесс, обеспечивающий равный доступ к образованию для всех обучающихся с учетом особых образовательных потребностей и индивидуальных возможностей (Статья 1). Введено новое понятие «лица (дети) с особыми образовательными потребностями». Министерством образования и науки РК утверждены Концептуальные подходы к развитию инклюзивного образования в Республике Казахстан (*приказ МОН РК от 1 июня 2015 года № 348*); Комплекс мер по дальнейшему развитию системы инклюзивного образования на 2015-2020 годы (*приказ МОН РК от 19 декабря 2014 года № 534*).

Важным документом в области совершенствования образования лиц с особыми образовательными потребностями является Государственная программа образования и науки на 2020-2025 гг. В ГПРО указано, что только 20% детских садов, 60% школ, 30% колледжей создали условия для инклюзивного образования. Качественным инклюзивным образованием охвачены всего 28,2% детей дошкольного возраста и 46,5% школьников с особыми образовательными потребностями. Дефицит специалистов для психолого-педагогического сопровождения детей в инклюзивной среде составляет 64%. В связи с чем, одной из задач является обновление квалификационных требований для педагогов, работающих в условиях инклюзивного образования (учителя-предметники, педагоги, педагоги-ассистенты и другие) на основе профессионального стандарта [2].

Реализация инклюзивного образования в Республике Казахстан требует обратить пристальное внимание педагогов на индивидуальные особенности и возможности каждого обучающегося класса, индивидуализировать образовательный процесс, обеспечить продуктивное взаимодействие между учащимися в рамках образовательного процесса, осознанно подойти к процессу оценивания учебных достижений обучающихся с особыми образовательными потребностями.

Оценивание в целях обучения – это процесс поиска и интерпретации достоверных данных, которые ученики и их учителя используют для того, чтобы решить, где обучающиеся находятся в процессе своего обучения, куда им необходимо двигаться дальше и как сделать это наилучшим образом [3].

Инклюзивное образование, представляя собой процесс полного включения детей с особыми образовательными потребностями во все аспекты школьной жизни, требует приспособления среды к потребностям ребенка, а не наоборот. Такое образование дает ребенку возможность обучаться по индивидуальной программе, без каких-либо трудностей вне отрыва от классного коллектива. Тем не менее, реализация инклюзивного образования порождает некоторые трудности для преподавателей. Встает вопрос о технологии и методах оценивания результатов обучения при инклюзивном обучении.

Рассматривая понятие «оценка», стоит отметить, что под «оценкой» в дидактике понимается процесс соотнесения реальных результатов образования с теми целями, которые были запланированы. Основными функциями оценки является: информационная, контролирующая, регулирующая. Сравнительный анализ системы оценивания до 2016 года, необходимо отметить, что количественная система оценивания, не всегда выполняла перечисленные функции. Таким образом, возникали определенные противоречия между непрерывностью образовательного процесса и эпизодичностью, фрагментарностью процесса оценивания, между функцией оценки и невозможностью ее реализации в полной мере в действующей системе оценивания, между возрастанием потребности разработки системы оценивания образовательных результатов и недостаточным анализом педагогами ее возможностей как условия развития базовых учебных действий обучающихся, между необходимостью развития базовых учебных действий обучающихся и отсутствием теоретических основ системы оценивания как условия их развития.

Кроме того, существует еще одно противоречие: между дискретностью, предметным характером оценивания и невозможностью на его основе выстроить целостный прогноз развития личности обучающегося по разным показателям и сделать рекомендации по формированию индивидуального маршрута, т.е.

отсутствие прогнозности и формирующего характера оценки. Анализ вышеперечисленных противоречий позволяет сделать вывод о необходимости создания системы оценивания, позволяющей оценивать и развивать предметные и метапредметные результаты обучающихся. Такая система оценивания должна базироваться на совокупном использовании двух видов оценивания: формирующего и суммативного. В РК данная система суммативного и формативного оценивания введена в школы в 2016 г.

Под формирующим оцениванием понимается оценивание в ходе обучения, когда анализируются знания, умения, ценностные установки, а также коммуникативные умения. Суммативное оценивание предназначено для определения уровня сформированности знаний, умений, навыков, компетентностей при завершении изучения темы, раздела к определенному периоду времени.

Известно, что обучающиеся специальных школ (кроме школ для детей с нарушениями интеллекта) осваивают государственный стандарт образования.

В соответствии с этим, оценивание обучающихся с особыми образовательными потребностями строиться на тех же принципах и содержании, принятых в общеобразовательной школе. При оценке результатов обучающихся с особыми образовательными потребностями необходимо ориентироваться на представленные в ГОСО требования к уровню подготовки обучающихся. Однако, имея особенности психофизического и речевого развития, обучающиеся с ООП не всегда могут быть оценены согласно требованиям ГОСО, так как некоторым обучающимся необходимы более длительные сроки освоения программы и критерии оценивания требуют дополнений и изменений. Только при выполнении данного условия, обучающиеся с ООП, смогут достигнуть уровня, сопоставимого с результатами нормально развивающихся детей.

Важно, чтобы у обучающихся с особыми потребностями были равные права в сфере образования. В связи с этим основное содержание оценки их достижений может быть таким же, как и у нормально развивающихся сверстников, с учетом ограничений, т.е. имеющих нарушений (зрения, слуха, речи, опорно-двигательного аппарата, социально-эмоциональной сферы).

В связи с вышесказанным, оцениванию подлежат:

- сформированность специфических учебных навыков, например, письмо и чтение с освоением шрифта Л. Брайля и/или плоскопечатного шрифта - у детей с нарушением зрения;

- компетенции по образовательным областям: умение использовать устную и письменную коммуникацию, быть способным к осмысленному чтению и письму; умение практически использовать осваиваемые элементы математических знаний, понимать их значение для жизнедеятельности и т.д.;

- социально-личностные результаты: умение адекватно оценивать свои силы, понимать, что можно и чего нельзя при физической нагрузке, приеме медицинских препаратов, самостоятельном передвижении в малознакомой предметно-пространственной среде (в помещении, на улице).

Разработка методов и форм оценки результатов обучения конкретного ребенка в инклюзивном классе является одним из ключевых вопросов в области реализации адаптированной учебной программы. Наиболее важные показатели эффективности работы преподавателей и специалистов психолого-педагогической поддержки отражаются в положительной динамике развития ребенка. Оценка содержания «движения» ребенка в определенный период времени непосредственно связано с задачами, которые установлены учителем, родителями и специалистами по поддержке в разработке индивидуальной образовательной программы. Чтобы избежать трудностей при оценке результатов обучения при инклюзивном образовании, деятельность учителя должна основываться на следующих принципах:

1. Оценивание представляет собой непрерывный процесс, естественно, интегрированный в образовательную практику. В зависимости от этапа обучения допускается диагностическое и срезовое использование оценки. Также итоговая оценка может быть установлена как общий результат накопленных оценок за период обучения.

2. Оценка может быть только критериальной. Основными критериями оценки являются планируемые результаты обучения (в случае разработки индивидуальной образовательной программы (ИОП) - задача разработки программного материала на индивидуальные способности на уровне ребенка). В то же время правила и критерии оценки, алгоритм экспонирования отметки должны быть известны заранее и преподавателям, и студентам.

Иногда необходимо разделить общие критерии оценки работы на более мелкие, местные. В каждом случае, учитель говорит ребенку, по каким критериям будут оцениваться работы, а также информирует об этих критериях наставника и родителей. Ведущий критерий влияет на форму выполнения конкретной задачи ребенком.

3. Оцениванию с помощью отметки может подвергаться только деятельность учащегося и результаты этой деятельности, но никак не личные качества ребенка. Оценке поддается только то, чему учат.

4. Система оценки должна быть построена таким образом, чтобы учащиеся были включены в деятельность по контролю и оценке, приобретая навыки и привычки к самооценке и взаимооценке.

Как показывает опыт, не всегда учителя инклюзивного класса принимают во внимание потраченные силы ребенка. Не зная, как оценить работу - перехваляют или недооценивают результаты. В

этом случае обучающийся не понимает, по каким критериям оценивали, что представляет похвала и не может принять решающее значение для собственных результатов. Также эта позиция неизбежно вызывает непонимание среди одноклассников «особого» ребенка. Они задают вопросы, поэтому очень важно взаимодействие педагога с родителями, специалистами психолого-педагогической поддержки (тьютор), чтобы помочь ребенку с особыми возможностями здоровья в развитии в этой области. Воспитатель, психолог, родители могут помочь ребенку стать более компетентными в этом вопросе: заранее ознакомить ребенка с материалом, подготовить наглядные пособия, познакомить ребенка с критериями оценки учебной деятельности.

Таким образом, для того, чтобы избежать вышеназванных противоречий необходимо, чтобы оценка обладала следующими свойствами [4]:

- оценка должна отражать степень достижения учащимися учебной цели, фиксировать допущенные ошибки, указывать на их причины, способствовать преодолению ошибок;
- быть инструментом адекватной педагогической оценки и средством самооценки учащегося, помогать ученику самостоятельно применять оценочные критерии, анализировать причины неудач и понимать условия достижения успеха;
- характеризовать разные стороны учебных достижений школьника, акцент с оценки знаний должен быть смещен на оценку результатов учебной деятельности, предметом оценивания должны стать учебные действия и их результаты;
- учитывать индивидуально-психологические особенности учащихся, быть ориентированной на зону ближайшего развития ребенка;
- быть результатом сотрудничества учителя и ученика, основанного на взаимном уважении и доверии, при этом должны быть исключены прямые оценки личности самого учащегося.

Список литературы:

1. Педагогика инклюзивного образования: Хрестоматия. - М.: Консалтинговая группа «Финиум», 2014. – 26 с.
2. Государственная программа развития образования и науки Республики Казахстан на 2020 – 2025 годы.
3. Типология и характеристика программ оценки учебных достижений школьников / Болотов В.А., Вальдман И.А. // Интернет-журнал «Проблемы современного образования». 2013, № 5.
4. Капкова О.Н. Современная оценка образовательных достижений учащихся с ОВЗ как условие качества образования школьников с ОВЗ (<https://nsportal.ru/nachalnayashkola/raznoe/2017/09/04/sovremennaya-otsenka-obrazovatelnyhdostizheniy-uchashchihsya-s>).

13.10. Опыт организации инклюзивного образования в Жамбылской области Республики Казахстан

**Жанар Сакыповна Хайрушева
Аманкуль Есмырзаева
Биби Аргынбаевна Скакова**

Старшие преподаватели филиала АО «Национальный центр
повышения квалификации педагогических кадров «Өрлеу» -
Институт повышения квалификации педагогических работников
по Жамбылской области (г. Тараз, Казахстан)

Образование является основным правом человека и составляет основу развития общества. Все учащиеся имеют право на образование, независимо от их индивидуальных качеств или проблем. На современном этапе все мировое сообщество, руководствуясь принципом равенства прав всех людей, независимо от их расовых, этнических, половых, физических, психических и других различий закрепило в международных правовых актах ООН основные принципы инклюзивного образования [1].

«Инклюзивное образование представляет собой непрерывный процесс развития общего образования, направленный на обеспечение качественного образования для всех детей с учетом разнообразия, разных нужд и способностей, характеристики и ожидания в обучении учащихся и общин, устранение всех форм дискриминации» [2]. Инклюзивность образования начинается с признания многообразия особенностей, возможностей и различных потребностей обучающихся в учебном процессе.

Успешность внедрения инклюзивного образования в общеобразовательные школы во многом зависит от того, готовы ли участники образовательного процесса принять новые подходы в образовании [3].

В настоящее время в Республике Казахстан, да и во всем постсоветском пространстве сложилась противоречивая ситуация, когда дети с особыми образовательными потребностями уже включены в общее образование, а учителя еще не готовы к реализации инклюзивной образовательной практики. В этой связи острой стоит необходимость профессионального сопровождения педагогов общего образования для повышения их компетентностей по вопросам удовлетворения особых образовательных потребностей обучающихся.

От современного учителя в проведении учебного процесса по своему предмету необходимо уметь ориентироваться на разнообразие обучающихся: умение определять возможности учащихся, адаптировать учебный материал, использовать вариативные методы и средства обучения для включения каждого ученика в активную работу

на уроке. Особая роль в реализации инклюзивного образования отводится системе повышения квалификации педагогов.

Национальный центр повышения квалификации «Өрлеу» Институт повышения квалификации педагогических работников по Жамбылской области в качестве темы для научно-исследовательской работы определил так: «Инклюзивное образование в системе повышения квалификации педагогических работников Жамбылской области».

В качестве экспериментальной площадки была выбрана средняя школа № 18 г. Тараз.

В рамках эксперимента институтом поставлены главные задачи профессионального сопровождения педагогов вышеуказанной школы:

- изменение ценностных ориентиров в профессиональной деятельности («школа для ребенка, а не ребенок для школы»);
- вооружение необходимой информацией для обеспечения успеха в обучении учащихся с особыми образовательными потребностями;
- формирование командных способов работы (организация совместной работы и использование опыта других учителей и специалистов).

Содержанием необходимой профессиональной информацией, которая предоставляется педагогическому коллективу входит общее понятие и принципы инклюзивного образования, психофизиологические особенности обучающихся, испытывающих затруднения в обучении, технологии реализации индивидуального и дифференцированного подхода к учащимся в учебном процессе с целью удовлетворения их особых образовательных потребностей, технология составления и реализации индивидуальной образовательной программы учащегося, организация работы службы психолого-педагогического сопровождения в школе [3]. Главным в эксперименте является предоставление необходимой информации, а для предоставления этой информации с педагогическим коллективом школы организуются и проводятся как традиционные, так и инновационные формы работы, формирующиеся в условиях опытно-экспериментальной работы, связанные с развитием инклюзивной практики – определенные мероприятия (обучающие и информационные семинары, встречи, круглые столы и консультации), помощь на постоянной основе со стороны профессорско-преподавательского состава института. Работая с педагогическим коллективом школы по реализации инклюзивной практики учреждение исходит из позиции, что необходимо понимать, что качество инклюзивной образовательной среды зависит от вовлеченности в этот процесс всего педагогического коллектива. Поэтому все мероприятия проводятся непосредственно в школе, проводятся со всем коллективом, включая администрацию.

На данный момент с педагогами данной школы проводится целенаправленная работа по составлению программ индивидуального

психолого-педагогического сопровождения ученика с особыми образовательными потребностями. Уже проведена серия семинаров для педколлектива СШ № 18 по нормативно-правовому аспекту инклюзивного образования, организации психолого-педагогического сопровождения детей с ООП и особенностям сокращения и составления индивидуальных образовательных программ по предмету для детей с ООП.

Следующим этапом будет работа по этим программам, деятельность по оказанию психолого-педагогической поддержки и проведение мониторинга всей деятельности.

Впереди – проведение большого круглого стола, на котором будут озвучены первые результаты научно-исследовательской работы института и взят курс на обобщение и распространение опыта педагогов вышеуказанной школы по инклюзивному образованию в условиях обновленной программы обучения.

Современный учитель должен уметь ориентироваться на разнообразие обучающихся: уметь определять возможности учащихся, адаптировать учебный материал, использовать вариативные средства и методы обучения для включения каждого ученика в активную работу на уроке. Инклюзия – это возможность получения качественного образования посредством индивидуального подхода к каждому обучающемуся, независимо от его возможностей и развития [4]. И проводимая научно-исследовательская работа института направлена на обеспечение качественного образования для каждого обучающегося.

Используемая литература:

1. Равенство и инклюзивный подходов в образовании // Руководство по подготовке, пересмотру и оценке планирования в секторе образования: совместный продукт инициативы ООН в области образования и др. международных организациях. – 2010.
2. Открытое досье по инклюзивному образованию. – ЮНЕСКО, 2003
3. Елисеева И.Г., Ерсаринова А.К. Психолого-педагогическое сопровождение детей с особыми образовательными потребностями в общеобразовательной школе: метод рекомендации. – Алматы: ННПЦ КП, 2019.
4. http://gor-school2.ucoz.ru/publ/fgos_problemy_puti_reshenija.

13.11. Публично-социальный характер создания в Казахстане образовательных учреждений типа лицей и гимназии

Данияр Акпарович Абиров

Докторант 3 курса, специальности педагогика и психология,
Жетысуского государственного университета им. И. Жансугурова
(г. Талдыкорган, Казахстан)

Сегодня ведутся активные поиски путей реорганизации образовательных систем. Существует необходимость обновления содержания, методов, приемов обучения и воспитания подрастающего поколения в соответствии с современными требованиями общества. В этом отношении особый интерес для современных педагогов представляет трансформация всех структур образовательной системы, в этом процессе задействованы все действующие объекты. При этом, рассматривая исторический аспект развития образовательной системы, нужно отметить особенности исторического развития лицеев. Учитывая, что отсутствовала единая система обучения, в этих условиях передовыми представителями общества выдвигались идеи по организации передовых учебных заведений, которые будут поднимать уровень образовательного потенциала общественности, а также обеспечат улучшение работы государственного аппарата. Создание лицеев, как нового типа учебных заведений, представил собой рассвет этапа профессионального ориентирования учащихся. При этом, в лицеях проводилась подготовка интеллигенции. Так как образовательный процесс был построен на основе всестороннего развития личности ребенка. Это возвышало лицей в системе учебно-воспитательных структур эпохи пушкинского времени. Таким образом, качественный сдвиг в иерархии образовательных учреждений, позволил общественным системам сделать качественное развитие.

В настоящее время школа повернулась к личности ученика, пытается создать условия для становления ее как субъекта собственной жизни. Практическая деятельность школ изобилует разнообразными попытками создания образовательной среды, способствующей самореализации учащихся: появление образовательных учреждений (гимназий, лицеев, авторских школ), обеспечивающих повышенный уровень образования; введение профильного обучения, решающего, прежде всего, проблему профессионального самоопределения обучающихся; включение учащихся в работу творческих объединений на основе учета их познавательных интересов и др.

В поиске направлений совершенствования массового общеобразовательного учреждения значительная роль принадлежит идее построения *адаптивной школы*, учитывающей возможности всех

учащихся, ориентированной на удовлетворение их разнообразных познавательных потребностей и интересов, обеспечивающей условия для их жизненного самоопределения и самореализации. Обогащение новыми идеями моделирования содержания, организации педагогического процесса и управления им в адаптивной школе (самой массовой на сегодняшний день) позволит решить проблему создания целостной образовательной системы.

Ориентация на современные тенденции в развитии образования и стремление к наиболее полному учету и удовлетворению образовательных запросов, также существует актуальный вопрос в системе образования, который заключается в необходимости повышения качества образовательных учреждений. Мы исходили из представления о том, что лицеи и гимназии представляют собой открытую образовательную систему, которая при этом испытывает на влияние внешней среды, а также имеет свойство целенаправленного влияния на окружающую действительность. Также необходимо отметить, что существуют социально-политические факторы, которые оказывают влияние на образовательную среду. К таким факторам относятся: модернизация, профильное направление обучения, внедрение различных вариантов образовательных маршрутов. По мнению Н.Г. Астафьевой [1] следует, что в таких образовательных учреждениях, как лицей и гимназия, развитие инновационных процессов и внедрение «экологичных» педагогических инновационных методов обучения, позволит исключить когнитивную перегрузку учащихся, а также сделает обучение доступным.

Исходя из публично-социального характера трансформации учебных учреждений, основное стремление направлено на привлечение учащихся к получению профильного образования, это основывается на ориентации на потребительский спрос. При этом, учитывая экономический фактор, мы можем анализировать развитие механизмов оптимизации государственных расходов на образовательные услуги, а также на создание оптимальных учебных условий. При этом, значимость данного аспекта также отражается в возможности проведения научно-исследовательской и опытно-экспериментальной работы педагогов, что в результате обеспечит обновление теоретико-методологической базы.

Как утверждает Н.В. Акинфеева [2], одной из приоритетных задач в процессе развития образовательной сферы в лицеях и гимназиях, является развитие потенциально нового учебного заведения, которое способно дать учащимся ресурс для качественного когнитивного развития и дальнейшего конкурентоспособного члена общества. И поэтому важной задачей в системе развития образования, остается создание партнерских и консолидированных отношений между всеми участниками.

Рассматривая образовательные учреждения в спектре внешней политики, мы можем отметить, что образование, является средством достижения личного успеха каждого выпускника. Однако, учитывая социальный аспект образования, нужно также учитывать силу влияния технологических факторов, которые предъявляют к лицеям и гимназиям постоянных обновлений. При этом, основное стремление наблюдается в вектор материально-технической, методической и технологической баз образования. Кроме этого, учитывая степень влияния внешней политики на образовательную систему, также важным направлением является развитие механизмов государственно-общественного управления.

В своих исследованиях И.В. Гришина, А.Н. Шевелев [3] утверждают, что развитие организационной культуры лицеев, также возможно при достижении качественной системы управления. Это способствует контролю качеством организации и осуществления учебного процесса. Все участники учебно-воспитательного процесса находятся в четком соотношении друг с другом и выполняют согласованные действия.

Учитывая характер публично-социальной созависимости лицеев и гимназий, мы можем выделить несколько возможностей развития данных учебных заведений:

- согласование образовательных траекторий с актуальными трудовыми источниками, для наиболее качественного профессионального ориентирования учащихся;
- сотрудничество с различными вузами, для разнообразия профессионального развития учащихся;
- повышение статуса профессионально направленного учебного заведения.

Существует потребность в развитии внутренней благоприятной образовательной среды в лицеях и гимназиях, что соответствует современному образовательному статусу в мире. Из этого следует, что при учете социальных факторов развития лицеев и гимназий, мы можем выделить несколько обстоятельств:

- создание здоровье-сберегающего обучения;
  - профилактические мероприятия для педагогического состава.
- Данные мероприятия направлены на предупреждение эмоционального выгорания. Из этого пункта следует, что необходимо стимулировать качественное развитие психологической службы в лицеях и гимназиях;
- развитие организационной культуры;
  - обучение педагогического состава навыкам разрешения актуальных образовательных задач и разработка перспективных планов дальнейшей деятельности.

Нужно отметить, что функциональная сторона значимости соблюдения реализации компонентов развития образовательной

системы, базируется на нескольких функциях. Таким образом, функциональный аспект представлен следующими функциями:

- информационно-аналитическая раскрывает создание информационной базы о состоянии управления развитием информационной среды образовательного учреждения, изменения результатов учебной и образовательной деятельности под влиянием процессов информатизации);

- мотивационно-целевая включает в себя развитость познавательных, поведенческих, эмоциональных отношений субъектов управления к способам взаимодействия в условиях информационной среды образовательного учреждения;

- плано-прогностическая основывается на ориентации процедур планирования, проектирования, прогнозирования на изменение, развитие образовательного процесса, связанного с будущим состоянием информатизации образования);

- организационно-исполнительская раскрывает делегирование прав, полномочий и ответственности как по вертикали;

- контрольно-диагностическая (диагностика состояния информатизации, мониторинг эффективности управления развитием информационной среды);

- коррекционная (текущее регулирование компонентов управления развитием информационной среды образовательного учреждения и итоговая коррекция его нежелательных результатов).

Таким образом, как отмечают В.И. Загвязинский и С.А. Гильманов [4], основная цель заключается в следующем: «существует необходимость создания в общественном сознании положительного имиджа лицеев. То есть объяснение, что данный вид учреждений обеспечивает конкурентоспособное образование».

Также определяются частные цели:

1. создание стратегий образовательных услуг;
2. создание благоприятной образовательной среды.

Таким образом, формирование в обществе имиджа лицеев и гимназий, базируется на внутреннем и внешнем аспектах.

Последовательная реализация перспективных мероприятий, может обеспечить нам достижение таких результатов, как:

- 1) Разработка и внедрение программы формирования имиджа лица;

- 2) Развитие цифровой системы контроля качества образовательной среды.

В результате достижения данных результатов, можно будет отметить, что сформирован благоприятный имидж лицеев и гимназий в социальной сфере.

Для продвижения образовательных услуг в социальном аспекте – мы планируем следующие направления деятельности:

- изучение общественного мнения общественности о качестве образовательных услуг;
- взаимодействие со средствами массовой информации;
- развитие открытости образовательного учреждения, для прозрачности учебной деятельности;
- развитие социального партнерства;
- работа с родителями для создания триады «ученик-учитель-родитель».

Следующим этапом развития образовательной среды в лицеях и гимназиях – мы планируем: развитие оптимизации деятельности психологической службы; повышение профессионального уровня педагогов; развитие организационной культуры.

Как отмечает Л.П. Ильенко [5], ведущие цели лицеев заключаются в восстановлении естественной связи ребенка с природой, расширение миропонимания, содействие способностям и желаниям лицеистов решать возможные личные и социальные проблемы. При этом, существуют первостепенные задачи, которые нуждаются в разрешении:

1) Организация процесса выявления и осознания потребностей лицеистов и педагогов в культуре как в системе общечеловеческих ценностей.

2) Создание условий для удовлетворения потребностей детей и взрослых лицея в саморазвитии, самоопределении и самоконтроле.

3) Обеспечение преемственности в осуществлении комплексной программы психолого-педагогического обеспечения лицеистов и педагогов.

4) Изучение, апробация, а также внедрение форм и методов, обеспечивающих инновационные процессы в образовательном пространстве лицея.

Формирование личности происходит благодаря природным силам организма и определенным условиям ее прорастания, поэтому ведущими для лицея являются принципы природосообразности и культуросообразности обучения и воспитания.

Задача развития образовательной сферы в лицеях и гимназиях заключается в непрерывном, закономерном развитии системы коллективной деятельности, обеспечивающей реализацию итоговой цели. В управленческо-педагогической деятельности Лицея можно выделить три взаимосвязанных фазы: исследование развивающего пространства, организация коллективной деятельности в проблемной ситуации и рефлексия деятельности коллектива в целом и каждого человека в отдельности.

На первой этапе раскрываются способности системы “коллектив - человек”, варианты ее функционирования и возможности возникновения основных противоречий в новой проблемной ситуации.

В заключительной фазе выявляется экономическая ценность объекта деятельности, в зависимости от его потребностей-способностей, в зависимости от его реального вклада в развитие коллектива в каждый конкретный момент коллективной деятельности. Поэтому экономическая ценность является величиной динамической и может мотивировать человека к потребности в максимальном развитии своих способностей.

Управленческая функция в лице возлагается не только на формальных руководителей, а также на всех членов педагогического и родительского коллективов, а также учащихся, такое положение выдвигает В.С. Лазарев [6]. Человек представляет собой саморазвивающуюся систему, именно поэтому каждый член коллектива одновременно является и самоуправителем.

Управление-самоуправление является единым процессом, который приводит к развитию человека, а следовательно, и всего коллектива в целом.

Орлова Т.В. [7] выделяет несколько ключевых задач развития образовательной системы в лицеях и гимназиях, на основе социального аспекта:

1) Через творческое осмысление практики развития лицея к созданию среды, развивающей интеллект, нормативную, эмоциональную, экспрессивную составляющие личности учащихся;

2) Создание условий для возникновения и развития процессов самоопределения и самоконтроля детей и взрослых лицея;

3) Обеспечение преемственности в осуществлении комплексной программы психолого-педагогического обеспечения лицеистов и педагогов.

Функции воспитательной работы:

- обучение учиться (научить работать с учебником и научной литературой, писать конспекты);

- целеполагание (формирование навыков ставить цели, подбирать социально-приемлемые средства для их реализации, видеть себя в социуме сейчас и в перспективе);

- социализация (присвоение норм поведения, принятых в данном обществе, формирование навыков общения со сверстниками, взрослыми, представителями власти и т. п.);

Создание среды в соответствии с принципами недирективной педагогики (по К. Роджерсу). При этом, определено, что принципы воспитательной работы занимают значимое место в структуре организационной деятельности учебного процесса. К этим принципам относятся:

- Принцип человеколюбия и гуманности - основа перехода к новой педагогической философии, к подлинно гуманистической системе воспитания.

- Преемственность и непрерывность воспитания на основе идей, опыта мировой образовательной практики.

- Принцип организации деятельности, ориентированной на личностное развитие учащихся.

Третьяков П.И. [8] отмечает, что основополагающими принципами в лицее являются:

1) Принцип ценности личности и ее уникальности. Он заключается в признании самооценности личности каждого ребенка, неповторимости, индивидуальности, способностей детей и, соответственно, в утверждении необходимости построения образовательного процесса, ориентированного на максимальное развитие этой индивидуальности. Не личность подгоняется под одну из существующих в обществе социальных ролей, а роли выбираются под конкретную личность. Этот принцип в конечном итоге задает максимально индивидуализированный учебно-воспитательный процесс, который реализуется в гибких учебных планах и программах;

2) Принцип приоритета личностного развития. Процесс личностного развития ребенка рассматривается как ведущее звено образовательного процесса. Обучение выступает лишь как средство развития личности, а не как самостоятельная цель (в традиционной системе обучения и воспитания приоритет, хотим мы этого или не хотим, отдается процессу приобретения ребенком знаний, умений и навыков, по которым в конечном итоге и оценивается эффективность педагогической работы). Принцип предлагает ориентацию на внутреннюю, а не внешнюю (отметка, поощрение, избежание наказания) мотивацию обучения, свободу выбора ребенком сфер приложения сил в процессе организации лицейской жизни, всей своей жизнедеятельности;

3) Принцип ориентации на зону ближайшего развития, которая исследовалась Л.С. Выготским. Этот принцип включает в себя как дифференциацию обучения в соответствии с индивидуальным темпом усвоения и способностями ребенка, обеспечивающую доступный для него "уровень трудности" в освоении фрагментов содержания образования, так и построение совместно с каждым учащимся индивидуальных зон его личностного развития;

4) Принцип эмоционально-ценностной ориентации образовательного процесса. Предполагает единство чувства, мысли и поведения в педагогическом процессе. Это обеспечивается как поддержанием особой системы межличностных отношений, так и специальным построением учебных планов и программ.

Следование этим принципам лежит в основе управления воспитательной системой и способствует созданию особого "духа" лицея, эмоционально-комфортной среды.

Также следует отметить, механизмы реализации модели воспитательной работы по социальному направлению. Во-первых,

деятельностный подход может обеспечить определение собственных целей; определение статуса по отношению к образовательным целям; мотивацию деятельности; определение задач развития, определение форм, методов и структуры модели сопровождения, отвечающей запросам учащихся; учет развивающих, чувственных, коммуникативных действий. Такое теоретико-методическое заключение сделали М.М. Поташник и А.М. Моисеев [9].

Таким образом, все образовательные достижения следует рассматривать во временной перспективе. Для достижения осознанности уровня учебных успехов все рейтинги необходимо производить при участии самого учащегося.

Дифференциация средства воспитательной работы обеспечит объективность и повышение качества образовательных услуг. Необходимость учета специфики эмоциональной сферы личности учащихся, позволит обеспечить эмоциональный комфорт в процессе обучения.

Подготовка группы, которая обеспечит развитие личности, способной к самообразованию, саморазвитию в своей учебной деятельности.

Программа обучения в лицее подвижна и многогранна. Во-первых, она зависит от интересов учащихся, а также от запросов общества. То есть подразумевает потенциал, который необходимо развивать. В управлении развитием учащихся, необходимо использовать оригинальные формы, чтобы подать те или иные знания под новым углом зрения. Эти мероприятия могут способствовать расширению политического и общеобразовательного кругозора, формированию мировоззрения учащихся.

Список литературы:

1. Астафьева Н.Г., Шешерина Г.А., Клемешова И.В., Тебякина А.И. Программа развития школы. Методические рекомендации. – Тамбов: ТОИПКРО, 2007
2. Акинфеева Н.В., Владимирова А.П. Государственно-общественное управление образовательными системами. – Саратов, 2001.
3. Гришина И.В., Шевелев А.Н. Методические рекомендации по разработке Программы развития образовательного учреждения. – СПб.: КАРО, 2006.
4. Загвязинский В.И., Гильманов С.А. Разработка и реализация проектов развития образовательных учреждений. – М., 1998
5. Ильенко Л. П. Программа развития школы: Структура, содержание, перспективное планирование работы. – М.: АРКТИ, 2001
6. Лазарев В.С. Системное развитие школы. – М.:, 2002
7. Орлова Т.В. Программно-целевой подход к становлению и развитию образовательных учреждений. – М.: МПГУ, 1997.

8. Третьяков П.И. Управление образованием по результатам: теория и практика. – М.: Новая школа, 1997.

9. Поташник М. М., Моисеев А. М. Управление современной школой (в вопросах и ответах): Пособие для руководителей образовательных учреждений и органов образования. – М.: Новая школа, 1997.

13.12. Абайдың педагогикалық ой-пікірлерінің болашақ әлеуметтік педагогтарды дарынды балалармен жұмысқа дайындаудағы рөлі

Гүлнар Кеңесбекқызы Шолпанқұлова

п.ғ.к., доцент. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
(Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан)

Дамира Жүзбайқызы Торғауыт

7М01823 – «Әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану»,
1 курс магистранты. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық
университеті (Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан)

Аннотация

Бұл мақалада Абайдың педагогикалық ой-пікірлерінің болашақ әлеуметтік педагогтарды дарынды балалармен жұмысқа дайындаудағы рөлі қарастырылады. Осы мәселені зерттеген ғалымдар еңбектеріне, сонымен бірге Абайдың қарасөздеріне талдау жасай отырып, дарындылықтың мәні ашып көрсетіледі.

***Түйін сөздер:** дарынды бала, дарындылық, әлеуметтік-педагогикалық қолдау, психологиялық қолдау.*

Роль педагогической мысли Абая в подготовке будущих социальных педагогов к работе с одаренными детьми

Гульнар Кенесбековна Шолпанкулова

к.п.н., доцент Евразийского национального
университета им. Л.Н. Гумилева (г. Нур-Султан, Казахстан)

Дамира Жузбаевна Торғауыт

магистрант 1 курса. 7М01823 – «Социальная педагогика
и самопознание» Евразийского национального
университета им. Л.Н. Гумилева (г. Нур-Султан, Казахстан)

Аннотация

В данной статье рассматривается роль педагогической мысли Абая в подготовке будущих социальных педагогов к работе с одаренными детьми. На основе анализа работ ученых, которые изучали эту проблему, также слова назидания Абая раскрывается сущность одаренности.

Ключевые слова: одаренный ребенок, одаренность, социально-педагогическая поддержка. психологическая поддержка.

Abay's Pedagogical Thought in Preparing Future Social Educators for Working with Gifted Children

Gulnar K. Sholpankulova

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor.

L.N. Gumilov Eurasian National University

(Nur-Sultan, Kazakhstan)

Damira J. Torgauyt

1st Year Undergraduate 7M01823 - "Social Pedagogy and Self-

Knowledge". L.N. Gumilov Eurasian National University

(Nur-Sultan, Kazakhstan)

Annotation

This article discusses the role of Abay's pedagogical thought in preparing future social educators for work with gifted children. Based on the analysis of the work of scientists who studied this problem, the essence of giftedness is also revealed in the words of Abay's edification.

Key words: *gifted child, giftedness, social and pedagogical support. psychological support.*

Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаев: «Заманалар ауысып, дүние дидары өзгерсе де, халқымыздың Абайға көңілі айнымайды, қайта уақыт өткен сайын оның ұлылығының тың қырларын ашып, жаңа сырларына қаныға түседі. Абай өзінің туған халқымен мәңгі-бақи бірге жасайды, ғасырлар бойы қазақ елін, қазағын биіктерге, асқар асуларға шақыра береді» деп көрсетті [1]

Абай Құнанбайұлының туғанына 175 жыл толу мерейтойына Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан» атты мақаласы жарық көрді, онда: «Абай қазақтың әр баласын ұлт-жанды азамат етіп тәрбиелеуге шақырды. Оның мұрасы – парасатты патриотизмнің мектебі, елдікті қадірлеудің негізі. Сондықтан азаматтарымыздың көзі ашық болсын десек, Абайды оқудан, ақын өлеңін жаттаудан жалықпаған жөн», «Ұлттық болмыстың үлгісі», «Мемлекет ісінің мүдделесі», «Жаңа қоғамның жанашыры», «Әлемдік мәдениеттің тұлғасы» - Абай сөзі ұрпақтың бағыт алатын темірқазығына айналуы қажет» екеніне ерекше назар аударылды [2].

Абай жастар тәрбиесінің өзекті салаларына басты назар аударып, жас ұрпаққа үміт артты, олардың жүрек сезімін оятып, өзінің көкейкесті мақсат-мұраттарына жұмылдыруға ұмтылды. Сондықтан жастардың еңбек етіп, ғылым мен білімге ден қоюы, алда тұрған мақсаттарына жету жолында табандылық көрсетуі секілді асыл қасиеттерді уағыздауы ақындық қызметінің негізгі идеялық - тақырыптық желісі. Абай мектепте

оқып жүрген қазақ балаларына үміттеніп қарап, елдің болашағы осылар деп қуанды. Елдің мешеулігін, халықтың қараңғылығын, надандықты әшкерелеп, жаңа өмірге бастар жол оқу-ағарту, адамның рухани жағынан азат болуы деп түсінді. Осыдан «Адамның білімі, өнері – адамшылықтың таразысы» деп санаған Абай білімді барлық атақ, құрмет пен бедел, байлықтан жоғары қояды. Ақын адамның ең қымбат кезі – жастық шақты оқуға, ғылымға жұмсауды еске салады. Ойын-сауықты кейін қоя тұрып, алдымен ғылым жолында еңбек ет, ізден, білімдіден үйрен, үлгі ал, солардай болуға тырыс дей келе: «Дүние де өзі, малда өзі, Ғылымға көңіл бөлсеңіз...», - деген тұжырым ұсынады. Абай табиғаттық санадан тыс, тәуелсіз өмір суруі, өмір ақиқатының түйсікпен қабылдануы, адамдар жаратылысының бірдей еместігі, ғылымның ақылмен, жан құмарымен алынатындығы оның көрінісі екендігін ұғындырды. Өзінің жетінші қара сөзінде: «жас бала анадан туғанда екі түрлі мінезбен туады: біреуі - ішсем, жесем, ұйқтасам деп тұрады. Бұлар - тәннің құмары, бұлар болмаса, тән жанға қонақ үй бола алмайды. Һәм өзі өспейді, қуат таппайды. Біреуі - білсем екен демелік. Не көрсе соған талпынып, жалтыр-жұлтыр еткен болса, оған қызығып, аузына салып, дәмін татып қарап, тамағына, бетіне басып қарап, сырнай-керней болса, дауысына ұмтылып, онан ержетіңкірегенде ит үрсе де, мал шуласа да, біреу күлсе де, біреу жыласа да тұра жүгіріп, «ол немене?», «бұл немене?» деп, «ол неге үйтеді?» деп, «бұл неге бүйтеді?» деп, көзі көрген, құлағы естігеннің бәрін сұрап, тыныштық көрмейді. Мұның бәрі - жан құмары, білсем екен, көрсем екен, үйренсем екен деген». Міне, Абайдың айтып отырған баланың білуге деген құштарлығын, талабын дамытуда жеке ерекшелік қасиетін ескере отырып біліммен, іскерлік, дағдымен ұштастыра отырып танымдық ой-өрісін дамыту ең алдымен ата-анаға содан кейін білім беретін орындарға жүктелетін міндет. Абай Құнанбаев адамды қоршаған орта - табиғаттың бір бөлігі дей келе, табиғаттың адам баласына берген керемет сыйы – туылғаннан бастап білуге, түсінуге деген ұмтылысы деп есептейді. Бірақ, бала өсе келе осы қасиетті біртіндеп жоғалта береді. Ұлы ойшыл адамның ойы мен санасы еңбектің іс-әрекеті кезінде қалыптасады деп тұжырымдайды: «Кей қасиет туа бітеді, ал кейбірі еңбек арқылы қалыптасады» [3].

Абай 15 жасында ел ісіне араласты. 20 жасында ділмар шешен атанды. «Соқтықпалы, соқпақсыз жерде өстім», «Қазақта қара өлеңге дес бермедім» деп өткен ғұлама Абайдың болмысын, философиясын бірнеше ғасырды артқа тастасақ та, түбегейлі аша алмай келеміз. Абайды қайталап оқыған сайын таң қалдырарлық жаңа ой-ұғымдарға кезігеді.

Абай әрбір баланың бойында таланттың, дарындылықтың, ізгі қасиеттердің болуы керектігін терең түсінген. Дарындылық мәселесі туралы зерттеушілердің еңбектері көп болғанымен, дарындылықтың мән-мағынасы жөнінде олар ортақ бір пікірге келмеді десе де болады.

Сондықтан баланың дарындылығы оны өз құрдастарымен салыстырғанда, бірдей жағдайда білімді игеру деңгейінің жоғарылығы мен аса ерекше көзге түсетін шағармашылық қабілетінің байқалуы деп түсіндіріледі.

Қазақ ағартушылары дарындылықтың туа бітетін қасиет екенін мойындай отырып, адам қабілеттілігінің дамуына білім мен тәрбиенің, еңбектің, қоршаған ортаның зор ықпалының бар екенін айтады. Ағартушы Ы. Алтынсарин: «Табиғи ақыл өзін қоршағанды ғана құшағына ала алса, оны дамытып өзі көрмегенді де танып білуге мүмкіндік жасайтын тек қана өркениетке жетелейтін озық білім» дейді [4].

Бүгінде дарындылық философиялық, психологиялық, педагогикалық, әдістемелік тұрғыдағы мәселе, оның түп тамыры ғасырлар тереңінде жатқаны белгілі. Адамның психикалық ерекшеліктері жөніндегі идеялар, оның ішінде қабілеттілік жөніндегі ойлар, дарындылық туралы құнды пікірлер ерте грек философтарының еңбектерінде көптеп кездеседі. Бірақ, адам психикасы танымдық құбылыстың ішіндегі танып білуге, ұғынуға өте қиын мәселенің бірі. Сондықтан адам дарындылығының қасиетін кешенді зерттеу бүгінгі күннің талабы. Ерте дәуірдегі грек философтары (Платон, Сократ) дарындылықты құдай берген қабілет ретінде қарастырды. Антикалық кезеңде адам психикасы, оның дарындылық қасиеттері танып білуге, ұғынуға өте қиын мәселелердің бірі болғандықтан, жекелеген адамдардың ерекше қасиеттері мен қабілеттіліктің болу құдіреті күшті құдайдың жаратқаны деп есептеген. Платон өзінің керемет туындыларын жаратушының бір құдіретінен деп түсінді. Ал шындығында ол, оның өзінің өнерлілігі мен білімінен еді [5, 6].

Неміс классикалық философтары (Кант, Гегель) дарындылық түсінігінің ерекшелігін зерттеу, осыған дейінгі қиялшылдығы басым философиялық ұғымдарды жетілдіріп адамның дарындылығын дамыту және әрекеттік сипатын сезінуге мүмкіндік береді. Кант өзінің кітабында данышпан мен таланттың айырмашылығын мұқият, жан-жақты талдаған. Оның айтуынша, әрбір ұлтта бір ғана данышпаны болады. Себебі данышпан – бағыт-бағдар беруші. Ал таланттар, дарындылар – данышпан ұсынған жолмен жүріп, тамаша нәтижелерге қол жеткізе алған тұлғалар [7].

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңында мемлекеттік саясат негізінде ең алғаш рет «Әр баланың қабілетіне қарай интеллектуалдық дамуы және адамның дарындылығын таныту» өзекті мәселе ретінде енгізілген [8].

1998 жылдан бастап «Дарын» республикалық ғылыми-практикалық орталық қызмет көрсетеді. Бұл орталықтың негізгі мақсаты: дарынды балалар мен жастарды оқыту және тәрбиелеудің стратегиясын анықтау; қоғамның интеллектуалды әлеуетін қалыптастыруға қолдау көрсету; талантты жастардың әлеуметтік-

мәдени қалыптасуына әсер ету. Сондықтан осы мақсаттарды жүзеге асыруда дарынды балаларға қолдау көрсетудің мемлекеттік бағдарламалары бойынша әртүрлі кешенді іс-шаралар ұйымдастырылады. Осындай жұмыстардың нәтижелері Л.М. Нарикбаева, А.К. Сатова, т.б. ғалымдар еңбектерінде зерделенеді.

Дарындылық жайлы айтылған пікірлер өзіндік ерекшеліктеріне қарамастан, бұл феноменнің негізінде адамға іс-әрекеттің бір немесе бірнеше түрінде жоғары нәтижеге жетуге мүмкіндік беретін қабілеттер жатыр.

Сондықтан «дарындылық» ұғымының мәнін түсіндіру «қабілет» түсінігімен байланысты. Қабілеттілік адамның жеке басына тән белгілі бір іс-әрекетті орындауда жетекші рөл атқаратын ерекшелік, белгілі бір тәсілді шешудегі шапшаңдықтың, тереңдіктің және тұрақтылықтың көрініс беруі.

Ғылыми әдебиетте дарындылықты анықтаудың көптеген жолдары бар.

А.И. Савенков «дарындылықты генотиппен анықталатын жеке тұлғаның даму шегі, қабілеттіліктің генетикалық негізделген компоненті, сондай-ақ дамудың жеке қарқыны» деп түсіндіреді [9].

Б.М. Теплов «дарындылықты белгілі бір іс-әрекетті орындауда үлкен немесе аз табысқа жету мүмкіндігіне байланысты қабілеттердің сапалы өзіндік үйлесімі» деп анықтайды [10].

Н.С. Лейтес «баланың дарындылығын белгілі бір қабілеттердің синтезі ретінде анықтайды. Оның пікірінше, ақыл-ой дарындылығы, ақыл-ойға түспейді, өйткені дарындылық - оның маңызды құрамдас бөлігі, жеке тұлғаның ерекше қоймасы [11].

А.М. Матюшкин шығармашылық тұрғыдағы дарындылық табиғаты адамның дамуының алғышарты, ал шығармашылық - психиканың механизмі, даму шарты, іргелі қасиеті. Оның пікірінше, дарындылықтың құрылымдық компоненттері - бұл танымдық мотивация және зерттеудегі шығармашылық белсенділігі, ол дарындылық негізінде интеллект емес, шығармашылық әлеует жатыр деп санайды [12].

Қорыта келгенде, «Абайдың «Толық адам» концепциясы өміріміздің кез келген саланың, мемлекетті басқару мен білім жүйесінің, бизнес пен отбасы институттарының негізгі тұғырына айналуы керек» деген тұжырым жасауға негіз болады. Сонымен әлеуметтік педагогтың дарынды балалармен жұмыс жасаудағы негізгі мақсаты заман талабына сай бәсекеге қабілетті, білімді, іскер, еркін ойлау жүйесі дамыған, адамгершілігі жоғары, логикалық тұжырым жасауға бейім жеке тұлғаны қалыптастыру болып табылады, дарынды балалармен жұмыс жасаудағы бағыт оқу бағдарламасын тереңдетіп оқыту және оқушының танымдық белсенділігін дамыту арқылы жүзеге асырылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаев: <http://almaty-akshamy.kz/abajdy-memlekettik-tarihi-zh-ne-deb/>.
2. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан» атты мақаласы. 9 қаңтар 2020 жыл. <https://www.akorda.kz/kz/events/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-abai-zhane-hhi-gasyrdagy-kazakstan-atty-makalasy>.
3. Құнанбаев А. Қара сөздер. - Алматы: Өнер, 2006. – 118 б.
4. Алтынсарин Ы. Таңдамалы шығармалары. – Алматы, 1994. – 285 б.
5. Сократ. История философии в кратком изложении / Пер. с чеш. Н.Н. Богута. - М.: Мысль, 1991. – 590 с.
6. Платон. Государство: Сочинения. - М., 1971. - Т. 3, ч. 1. – 315 с.
7. Кант және Гегель философиясы. Әлемдік философиялық мұра. - Алматы: Жазушы, 2006. - Т. 8. – 520 б.
8. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. <http://adilet.zan.kz/>.
9. Савенков А.И. Одаренные дети в детском саду и школе: Учебное пособие - М.: Академия, 2000 - 232 с.
10. Теплов Б.М. Проблемы индивидуальных различий. – М.: Изд-во Акад. Пед. наук РСФСР, 1961. – 536 с.
11. Лейтес Н.С. Возрастная одаренность и индивидуальные различия. – М.: МОДЭК, 1997. – 448 с.
12. Матюшкин А.М. Загадки одаренности: проблемы практической диагностики. – М.: Школа ПРЕСС, 1993. – 127 с.

13.13. Формирование профессиональной иноязычной коммуникативной компетентности студентов неязыкового вуза

Умит Жунусбековна Жумабекова

Кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор.
Академия «Кайнар» (г. Алматы, Казахстан)

Гульнара Огыскановна Мухаметкалиева

Кандидат филологических наук, профессор. Академия «Кайнар»
(г. Алматы, Казахстан)

Салтанат Ермакбаевна Мырзалиева

Старший преподаватель. Казахский национальный аграрный
университет (г. Алматы, Казахстан)

Знание любого языка, помимо национального, необходимо индивиду в той степени, в какой этот иностранный язык открывает человеку дорогу к мировой культуре, творчеству, свободе. В условиях интенсивного развития международного сотрудничества в разных

областях деятельности заставило серьезно переосмыслить роль, значимость и ответственность студентов в организации международного общения и взаимопонимания между народами и нациями.

Главным критерием успеха образовательной реформы является достижение такого уровня, когда любой гражданин нашей страны, получив соответствующее образование и квалификацию, сможет стать востребованным специалистом в любой стране мира. Чтобы создать эффективную инфраструктуру образования, дающую возможность получать современные знания, и использовать передовые технологии, необходимо привлекать иностранных ученых и преподавателей в те сферы образования, которые представляют для экономики страны наибольший интерес.

В современных условиях государственный стандарт высшего образования предусматривает высокую профессиональную подготовку специалистов в вузах, овладение культурной речью, умение общаться в различных сферах и ситуациях, что способствует формированию у студентов коммуникативной компетенции в контексте процесса глобализации и их адаптации к мега-коммуникационной среде. Именно активные технологии обучения позволяют студентам не только приобретать качественные, глубокие знания, но и вырабатывать навыки творчески использовать их, формируя профессионально значимые качества личности. Одним из способов создания таких условий в вузовском педагогическом процессе является применение коммуникативных игр как составной части современных инновационных технологий.

Основная цель профессионального образования заключается в подготовке высококвалифицированных специалистов. Это предполагает, наряду с высокой профессиональной подготовкой, знание теоретических основ общения, умение устанавливать и поддерживать контакты с другими людьми, эвристическое мышление, стратегические умения, речевую грамотность, обладание рефлексивными способностями, а также постоянное стремление к самоактуализации в коммуникативной деятельности.

Цель управления учебным процессом в этом случае состоит в такой его организации, при которой определенная система методических приемов (учебный диалог, ролевая игра и др.) формирует у студентов личностные и деловые качества, навыки эффективной коммуникации, предопределяющие успешную профессиональную карьеру в любой области деятельности.

Среди ключевых компетенций наибольшее внимание привлекает коммуникативная компетентность, наличие которой, по мнению экспертов, обеспечивает успех трудовой деятельности. В связи с этим, в рамках гуманистической парадигмы образования развитие коммуникативной компетентности входит в задачи подготовки

специалиста как компонент профессиональной компетентности и профессиональной мобильности.

Включение такой дисциплины, как «Профессиональный иностранный язык» в практику обучения дает большую возможность преподавателям неязыковых вузов решить многие проблемы в учебном процессе. Поэтому, использование ИКТ на занятиях приводит к необходимости разработать эффективную методику обучения иностранного языка студентов информационным технологиям. Использование иностранного языка у студентов становится актуально – важным именно, когда, они начинают переходить к профессионально – ориентированному языку на старших курсах.

В процессе обучения профессиональному иностранному языку от нас потребовалось много сил и усилий по использованию различных методических и технологических подходов, чтобы достичь эффективности системы подготовки кадров. Цель языкового обучения в вузе овладеть иностранным языком и формировать у студентов умений интерактивного взаимодействия, способности к межкультурной коммуникации.

Профессиональную компетентность, по мнению ученых, понимают как готовность и способность человека принимать эффективные решения при осуществлении профессиональной деятельности, проектировать и осуществлять эту деятельность во взаимодействии с окружающим миром. Формированию этой готовности может способствовать совокупность интегрированных знаний, умений и опыта, а также личностных качеств.

Главной целью обучения иностранному языку является сегодня не только языковая компетенция, связанная с четырьмя видами деятельности (говорение, аудирование, чтение и письмо), но и способность обучающихся к общению, овладение навыками их практического применения, знакомство со страноведческими и культурными реалиями и знаниями речевого этикета. Важно не просто формировать у студентов умение получать интересующую их информацию, но и логически ее осмыслить, давать личностную оценку, необходимо не только научить их говорить на иностранном языке, но и научить их общаться, то есть мыслить и делиться своими мыслями с окружающими. Ученые называют это состояние «коммуникативная компетенция». Внедрение технологического подхода (ТП) в педагогическую практику обусловлено технологизацией мышления в связи, с резким возрастанием роли информационных технологий и усилением влияния техники в различных областях человеческого бытия. Применение ТП в педагогике высшей школы способствует целостному прогнозированию структуры процесса формирования профессиональной компетентности будущего специалиста и поэтому сегодня необходимо не только совершенствовать свои профессиональные качества, но и быть психологически готовым к

иному виду профессиональной деятельности. Иначе говоря, проявляя экономическую активность, предприимчивость в изменившихся социально-экономических условиях, личности необходимо уметь реализовать свой жизненный потенциал в иной плоскости общественных работ, выполняя функции свободного носителя социальных услуг, а значить выступать субъектом деятельности на рынке труда.

Следует отметить, что многоязычие является неотъемлемой частью настоящей и будущей Казахстана и что владение иностранным языком обусловлено в настоящее время не только экономическими, но в большей степени общеобразовательными моментами, как фактор общего политического и культурного развития личности. Поэтому на современном этапе развития общества резко возрастает культуuroобразующая функция образования, которая из способа просвещения должна превратиться в механизм развития культуры, формирования образа мира и человека в нем.

Изучение иностранного языка повышает языковую культуру, развивает логическое мышление, оказывает большое влияние на память, расширяет кругозор и повышает общую культуру. В ходе освоения языка совершенствуются профессиональные теоретические знания, а также учебно-организационные, учебно-интеллектуальные, учебно-информационные, учебно-коммуникативные умения. Приоритетом стали не механическая передача знаний, умений и навыков, а формирование личности, которая самостоятельно добывает, анализирует и использует информационно-интеллектуальные ресурсы, генерирует идеи, развивается и успешно самореализовывается в условиях быстро изменяющегося мира. Под формированием коммуникативной компетенции мы понимаем умение извлекать достаточно полную информацию при чтении иноязычных текстов, умение понять собеседника, а также выразить мысль, точку зрения устно и письменно.

Общение представляет собой социально обусловленный процесс обмена мыслями и чувствами между людьми в различных сферах их познавательно- трудовой деятельности, реализуемой, главным образом, при помощи вербальных средств коммуникации. Под коммуникацией понимается социально обусловленный процесс передачи и восприятия информации в условиях межличностного массового общения по разным каналам при помощи различных коммуникативных средств. Основываясь на анализе широкого круга научной литературы, мы считаем, что подготовка студентов к многоаспектной деятельности должна проходить на основе формирования их коммуникативной компетентности как ключевой в условиях многоаспектной профессиональной деятельности. Компетентностная модель студента включает не только знания и умения управления объектом труда в рамках узкой специальности, но

и объединяет в себя основные междисциплинарные, интегрированные ключевые компетенции, позволяющие будущим специалистам успешно реализовать себе в рамках многоаспектной профессиональной деятельности. По нашему мнению, междисциплинарные связи, установленные на уровне профессионально-значимых понятий, следует обогащать и усиливать новым фактическим материалом, получить который можно преимущественно средствами иностранного языка. В этом случае межпредметные связи будут функционировать не односторонне, а будут обеспечивать также обратную связь. Одним из возможных путей решения методических задач педагогического процесса по формированию коммуникативной компетенции языковой личности и дальнейшего совершенствования учебно-воспитательного процесса является организация языковой лаборатории нового типа посредством интеграции средств новых информационных технологий и традиционных средств обучения и предоставления необходимого объема устной практики для студентов группы.

Внедрение технологического подхода в педагогическую практику обусловлено технологизацией мышления в связи с резким возрастанием роли информационных технологий и усилением влияния техники в различных областях человеческого бытия. Применение технологического подхода в педагогике высшей школы способствует целостному прогнозированию структуры процесса формирования профессиональной компетентности будущего специалиста. Как средство коммуникации, информационные технологии обеспечивают студентам возможность обучения с носителями языка посредством конференций в режиме on-line, чатов и обмена сообщениями по электронной почте, так как внедрение в процесс обучения иностранному языку компьютерных телекоммуникаций имеет особую значимость в связи с их возможностями в организации аутентичной коммуникативной среды - их использование способствует развитию аккуратности и беглости иноязычного высказывания, умения в сжатой форме выражать свои мысли, искать и передавать информацию на изучаемом языке.

Использование возможностей всех учебных дисциплин, имеющих коммуникативный потенциал, представляется эффективным в случае организованного взаимодействия всех преподавателей в рамках единой педагогической системы по получению проектируемого результата. Современное образование должно быть направлено не просто на повышение уровня образованности человека, но и формирование нового типа человека, иного образа и способа мышления, нового информационного мировоззрения.

Традиционный учебный процесс в наших вузах строится как передача информации от преподавателя к студенту, в результате студент учится грамотно говорить и правильно выражать свои мысли. Обучение через компьютерные телекоммуникационные сети позволяет

студентам входить в общение с реальными носителями языка и изучать иностранный язык, находясь в реальной жизненной ситуации общения, формирует способность студентов к межкультурной коммуникации. На этом этапе у студентов расширяются знания, умения, навыки, приобретенные в результате базовой подготовки, формируются навыки и умения использования средств информационных и коммуникативных технологий в учебном процессе.

Как отмечают многие исследователи, важно, чтобы здесь сложилась активная деятельность, где личность активирует свои информационные процессы, связанные со сбором и передачей информации, где преподаватель должен помочь ему научиться учиться, сформировать готовность к саморазвитию и непрерывному самообразованию. Это имеет место в процессе обучения в вузе, где создаются все условия для развития творческого мышления для формирования коммуникативной компетентности, для воспитания потребности в личностно-профессиональном саморазвитии. Решение самообразовательных, познавательных и коммуникативных задач, при которой процесс приобретения знаний и выработки навыков и умений осуществляется под контролем преподавателя с необходимой коррекцией его стороны, касающейся цели, организации, содержания и результатов работы. Подготовка будущих специалистов заключается в перспективах развития информационной техники и новых информационных технологий и в эффективном использовании этих средств в своей жизни и профессиональной деятельности. Объем информации, необходимой для работы сегодняшнему специалисту, растет с каждым днем, следовательно, выпускник вуза должен быть готов к постоянному развитию и совершенствованию.

Список литературы:

1. Бабанский Ю.К. Оптимизация учебно-воспитательного процесса: М.: Просвещение, 1982, - 192 с.
2. Бороздина Г.В. Психология делового общения: Учеб. пособие / Г.В. Бороздина - М.: ИНФРА-М, 2002. – 295 с.
3. Гузеев В.В. Интегральная образовательная технология. - М.: Знание, 1999. – 159 с.
4. Китайгородская Г.А. Методика интенсивного обучения иностранным языкам. - М.: Высшая школа, 1986. – 104 с.
5. Концепция иноязычного образования Республики Казахстан. - Алматы, 2004, 29 с.
6. Бухаркина М.Ю. Мультимедийный учебник: что это? // Иностранные языки в школе - 2001, - № 4. – 22 с.
7. Карамышева Т.В. Изучение иностранных языков с помощью компьютера. - Санкт-Петербург, 2001. – 190 с.
8. Полат Е.С. Теория и практика дистанционного обучения // Информатика и образование. 2001. - № 5, - С. 37-42.

9. Нургалиева Г.К. и др. Педагогические технологии информатизации образования., - Алматы, РЦИО, 2002, - 269 с.

10. Бабанский Ю.К. Избранные педагогические труды. - М.: Педагогика, 1989, - 560 с.

11. Кунанбаева С.С. Современное иноязычное образование: методология и теория. Алматы, 2006, - 262 с.

13.14. Педагогтың ақпараттық құзыреттілігін дамыту

Жулдыз Жолдасовна Смаилова

Техника ғылымдарының кандидаты, қауым. профессор м.а.

Қорқыт ата атындағы мемлекеттік университеті

(Қызылорда, Қазақстан)

Дариға Батыржанқызы Жауынтаева

магистрант. Қорқыт ата атындағы мемлекеттік университеті

(Қызылорда, Қазақстан)

Сапалы білім алған, танымдылығы жоғары, құзыретті, бәсекелестіктің қайсыбір мықты тегеурініне төтеп бере алатын оқушылар ғана болашақтың кілтін аша алады. Еліміздің жаһандық дүниеде даралануы білімді, жігерлі, ұлттық санасы рухани бай жас ұрпақ арқылы іске асады.

Қазіргі заманғы ақпараттық компьютерлік технологияларды қолдану оқытудың білім беру, дамыту және тәрбиелік функцияларының бірлігін қамтамасыз етеді. Ақпараттық технологияларды әрдайым педагогикалық процестің ажырамас бөлігі болғанын атап өту қажет. Бұл, ең алдымен, оқыту процесінің өзі ақпараттық процесс болып табылатындығымен байланысты. Бірақ білім беру процесінде компьютерлерді пайдалану мүмкіндігімен ғана

«Ақпараттық технологиялар» термині жаңа дыбысқа ие болды, өйткені тек дербес компьютерлерді (ДК) қолданумен байланысты болды. [3]

Бұқаралық ақпарат құралдарын кеңінен дамыту, Интернет желісі қызметтерінің кең қол жетімділігі жағдайында білім таратудағы мектептің монополиялық рөлі жойылды. Мектеп осы жарыста жеңіске жетіп, оқушылар үшін өзінің тартымдылығын сақтап қалу үшін мектепте оқытудың қалыптасқан технологиясын түбегейлі өзгерту, білім дайын түрде ұсынылмайтындай, ал оқушылардың шығармашылық бағытталған және дәлелді іс-әрекеті барысында алатындай оқыту құру қажет.

Педагогтың ақпараттық мәдениетін қалыптастыру мәселесі бүгінгі таңда өзекті мәселелердің бірі болып табылады, өйткені мектепте білім беруді дамытудың қазіргі кезеңінде мұғалім компьютерлік

технологияларды жақсы меңгерген, ақпараттық кеңістікте жылдам бағдарлануға қабілетті түлектерді даярлауы тиіс. [2]

Педагогтың ақпараттық мәдениетін (ТК) қалыптастыру бірнеше идеяларды көрсететін жобалау-рефлексиялық тәсілді пайдалануды көздеуі тиіс:

1) педагогтың ақпараттық мәдениетін дамыту педагогтан оның компьютерлік құзыреттілігін педагогикалық құзыреттілікпен интеграциялауды талап ететін қызметте ғана мүмкін болады;

2) кез келген қызмет педагогтың ақпараттық мәдениетін дамытуға ықпал ете алмайды. Осындай мүмкіндігі бар қызметке біз ақпараттық технологияларды қолдану арқылы педагог орындайтын жобалық қызметті жатқызамыз. Мұндай қызметтің нәтижесі, бір жағынан, белгілі бір педагогикалық міндетті авторлық шешу (мысалы, тақырыпты зерттеуді блоктық-модульдік ұйымдастыру), ал екінші жағынан, жобалық қызметтің нәтижесі білім алушылардың білім сапасын арттыру, білім алушылардың ақпараттық мәдениетін және педагогтың өзін дамыту болып табылады;

3) педагогтың ТК қалыптастыру рефлексивтік үдерістердің дамуын талап етеді, олар ТК психологиялық, іс-әрекет және ақпараттық компоненттерінің дамуының жүйе құраушы факторы болып табылады, педагогтың өз кәсіби қызметінде аталған аспектілерді интеграциялау қабілетіне әсер етеді;

4) ақпараттық технологияларды қолдану арқылы орындалған өзіндік жобалау қызметін талдау бойынша мұғалімнің арнайы жұмысын талап етеді;

5) жобалау-рефлексиялық тәсілді іске асыру педагогтың ақпараттық мәдениетін дамытуды, егер оны қалыптастыру, дамыту және өзін-өзі дамыту жөніндегі мақсатты қызметті көздейтін болса, сондай-ақ егер педагог білім алушылардың ақпараттық мәдениетін арнайы қалыптастырумен және дамытумен айналысатын болса, қамтамасыз етеді.

Алайда, оқушылар рефлексивті ойлауды талап ететін түрлі жағдайларды оқу іс-әрекетінде өз бетінше шеше алмайды. Олар педагогпен бөлініп, білім алушыларға ерекше ойлау қызметін талап ететін ерекше міндеттер ретінде берілуі тиіс. Көріп отырғанымыздай, педагог тиісті іскерлікке ие болуы керек.

Осылайша, оқыту процесінде өз қызметін жобалау үшін, оқу жобаларын құрастыру үшін ақпараттық технологияларды пайдалану кезінде рефлексивтік қызмет педагогтарын оқыту мәселесі өзекті болып табылады. Сонымен қатар педагогтарды оқытудың әдістемелік жүйесіне арнайы міндеттер мен тапсырмалар жүйесін әзірлеу және енгізу мәселесі өзекті болып отыр. Бір жағынан, оқу пәнінің ерекшелігін көрсететін міндеттер (оның ішінде өзіндік мақсат емес, негізгі жалпы білім беретін пәндерге қосымша болып табылатын пән - бұл ақпараттық

технологиялар). Екінші жағынан, шешу рефлексия түрлері мен нысандарын талап ететін.

Педагогтың ақпараттық мәдениетін жобалау-рефлексиялық тәсіл негізінде дамыту үшін педагогикалық практикаға әсер етудің екі векторы болуы тиіс деген ереже маңызды болып табылады:

1) педагог-практика рефлексиясын өзгерту (мұндай өзгерудің нәтижесі педагогтың білім алушылардың нақты өзгеруін, олардың қабілеттерінің, сана-сезім механизмдерінің өзгеруін қозғайтын іс-әрекет тәсілдерін бөле білуінің пайда болуы болуы тиіс.);

2) педагогтың әрекет ету тәсілдерінің өзін өзгеруі-оның өткен тәжірибесінің рефлексиясы, бұрынғы жұмыс тәсілдерінің шектеулерін сезіну арқылы тәжірибе.

Әрине, өзгерістердің бірінші және екінші бағыттары бір-бірімен байланысты. Рефлексия мен өз әрекетін түсінуді өзгерте отырып, адам іс-әрекетті құру сипатын жиі өзгертеді. Бірақ бұл, әдетте, рефлексия адам өз іс-әрекетінің тәсілін бөліп алған жағдайларда орын алады.

Сонымен, педагогтың ақпараттық мәдениетін қалыптастырудағы қысқа жобалық-рефлексивті тәсілдің біздің ойымызша, кәсіби дайындық процесінің педагогикалық және психологиялық негізін күшейту қасиетіне ие, бұл ақпараттық қызмет саласындағы білім мен іскерліктің дамуына ғана емес, сонымен қатар педагогикалық практикада ақпараттық технологияларды тиімді пайдалану үшін қажетті қабілеттердің дамуына (рефлексирлеу, алдын алу, ақпаратты түсінуді қамтамасыз ету және т.б.) ықпал етеді.

Мұғалімнің педагогикалық еңбегін қарастыра отырып, оның кәсіби құзыреттілігінің әрбір компонентінде ақпараттық қызметтің белгілі бір элементтерін бөліп көрсетуге болады. Бұл элементтер бір-бірімен және жеке қасиеттерімен өзара байланыста "ақпараттық құзыреттілік" ұғымының мәнін құрайды және өзіне:

- кәсіби міндеттерді сапалы орындау үшін қажетті ақпаратты өз бетінше іздеу және өңдеу қабілеті;

- кәсіби маңызды мақсаттарға жету үшін қазіргі заманғы коммуникациялық технологияларды қолдану арқылы топтық іс-әрекет пен ынтымақтастыққа қабілеттілік;

- біліктілікті үнемі арттыру және кәсіби еңбекте өзін жүзеге асыру үшін қажетті ақпараттық технологиялар саласындағы өзін-өзі дамытуға дайындық.

Оқу үрдісінде ақпараттық технологияларды қолдану оқушылардың танымдық қызығушылығын арттыру жолдары мен құралдарын іздеу, олардың шығармашылық қабілеттерін дамыту, ақыл-ой қызметін ынталандыру мәселелерін шешу қажеттілігімен түсіндіріледі.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. Алматы - 2008.

2. Егемен Қазақстан. 26.12.2003 ж. № 332-333 Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасы.

3. Б.А. Тұрғанбекова «Мұғалімнің шығармашылық әлеуетін біліктілікті арттыру жағдайында дамыту: теория және тәжірибе» Алматы – 2005.

4. Қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігі: Педагогика және психология / Жалпы ред. басқ. А.Қ. Құсайынов — Алматы: Мектеп, 2007.

13.15. Жаратылыстану пәндерін ағылшын тілінде оқытудың тиімді әдіс-тәсілдері

Майрагүл Тілепқызы Рахметова

Жаратылыс ғылымдары магистрі, физика және техникалық пәндер кафедрасының аға оқытушысы, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті (Атырау қ., Қазақстан)

Зульфия Жанузаковна Жанузакова

Жаратылыс ғылымдары магистрі, информатика кафедрасының аға оқытушысы, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті (Атырау қ., Қазақстан)

Ажар Насипкалиевна Кубашева

Жаратылыс ғылымдары магистрі, информатика кафедрасының аға оқытушысы, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті (Атырау қ., Қазақстан)

Анар Айырбекқызы Тумышева

Жаратылыс ғылымдары магистрі, физика және техникалық пәндер кафедрасының оқытушысы, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті (Атырау қ., Қазақстан)

Тұңғыш Президентіміз көздеген әлемдік рейтинг кестесінің жоғары бөлігіне іліккен елдер қатарынан орын алуымызға мүмкіндік беретін басты негіздерінің бірі - жастарымыздың еркін дамуына, жан-жақты білім алуына, белсенді, шығармашыл болуына жағдай жасау болып табылады.

Әлемдік білім беру және білім алу кеңістігінде бәсекеге барынша қабілетті кірігудің тиімді жолдарының бірі - әрбір қазақстандықтың кемінде 3-4 тіл білуі деп атап өтілді. Осы биік мақсаттарға жетелеу, қалыптастыру кезеңі адам өмірінің мектептегі өткізген жылдарына сайма-сай келетіні - білім беру саласына үлкен жауапкершілік пен сенім артады, білім берудің жаңа ұлттық тиімді механизмдерін құрумен байланыстырады.

Жахандану заманында кең тараған ағылшын тілін білу ең негізгі міндеттердің бірі болып отыр. Үштілді білім берудің басты мақсаты – әр

білім алушы үшін жеке қабілеттерін көптілде дамыту. Көптілді меңгерген, өзін-өзі әлеуметтік және кәсіби билеуге, өздігінен дамуға қабілетті тұлға қалыптастыру.

Мемлекеттік тілді және басқа тілдерді үйрену арқылы балалар мен жастардың әлем және ұлттық мәдениетті игерулеріне, өз халқы мен басқа халықтардың дәстүрлері мен мәдениетін зерттеуіне және қабылдауына жағдай жасау керек, яғни полимәдениетті тұлға қалыптастыру керек.

Жаратылыстану пәндерін ағылшын тілінде оқыту оқушылардың сөздік қорын кеңейте отырып, жаңалық ашуға, әртүрлі бақылаулар, тәжірибелер жүргізуге құлшындырады. Қарапайым көрсетулер оқушыны өз бетімен ізденуге, танымдық және шығармашылық икемділіктерін дамытуға бағыттайды. Сонымен қатар, алған білімі өмірге деген қажеттілігін қанағаттандыру мақсатында меңгерілуі қажет екендігі оқушы санасына сіңіріледі. Ең бастысы оқушының ағылшын тілін меңгерудегі сөздік қоры толығыады, сөйлеу дағдысы қалыптасады. Сабақ барысында қосымша берілетін физика-техникалық терминдер сөздігі оқушының сөз қорын қалыптастыруда өз көмегін тигізеді деген сенімдеміз.

Жаратылыстану пәндерін де ағылшын тілін дамытудың негізгі мақсаты – тіл дамыту негізінде білім қабылдауға дайындығын қамтамасыз ету. Оқушыны үштілді мәдениетке баулудың мақсаты: тілді дұрыс меңгерту, ауызекі сөйлей білуді үйрету, физикалық құбылыстарды түсініп, өз ойларын ағылшын тілінде жеткізе алу. Мамандардың ұсынылған педагогикалық іс-тәжірибесінде үш тілді оқу іс-әрекетті ұйымдастыру үшін төмендегідей бағыттар қамтылған:

- Баланың сөздік қорын кеңейте тілін дамыту;
- Жаңа сөздердің мағыналарын жетік түсіну;
- Синонимдер мен антонимдерді қолдана білу;
- Сөз тіркесі, сөйлемдерді дұрыс қолдану;
- Сөзді байланыстырып сөйлеуге үйрету;
- Диалог түрінде сөйлей білу.

Осы бағыттарда 7-8 сыныптар арасында пән бойынша жақсы және орташа оқитын, бірақ ағылшын тілінен қызығушылықтары бар оқушыларды іріктеп алып факультатив сабақтарын өткізуге болады. Топта 10 оқушы іріктелініп алынады, әрбір сабақты ағылшын тілінде оқушылардың қал жағдайларын сұралып, әрбір әрекеттері туралы әңгімелесуден бастаймыз. Содан кейін пәнге байланысты қарапайым терминдермен танысып, әрі қарай негізгі құбылыстарды түсінуге тырысамыз. Оқушылардың бойында коммуникативті дағдылары қалыптасады, сонымен қатар білімі орташа оқушылардың түсініктері дамиды, себебі ағылшын тілін кіріктіру арқылы жаратылыстану пәндерін оқығанда мағынаны тану өте үлкен жетістіктерді көрсетеді.

Заман талабына сай ақпараттық технологияны тәжірибеге енгізу негізінде «бейнекөрсетілім» әдісі, интерактивті – мультимедиялық

әдістерді қолданудың пайдасы зор. Интерактивтік жаттығулар – балаларға жаттағуларды дұрыс жасауға және өзін-өзі тексеруге қажетті құрал.

Үштілді меңгерту барысында сөздік жұмыстың алар орны ерекше. Тілді, оның грамматикалық құрылысын меңгеру балаларға өз пікірлерін айтуға, сұрауға, қорытынды жасауға, заттар мен құбылыстар арасындағы алуан түрлі байланыстарды аңғара білуге мүмкіндік береді. Сонымен бірге, сөздік жұмысы сөз арқылы баланы дәл ойлауға үйретеді, оның шығармашылық қабілетін арттыруға, сөйлеудің мазмұны мен формасының бірлігін қамтамасыз етуге бағытталады. «Сөз байлығы – қоғамның байлығы» және сол сияқты әр адамның байлығы. Сондықтан балаларға сөздік жұмысын жүргізудің маңызы зор. Осы бағытта жаратылыстану пәндерін оқыту барысында ұстаздан көп ізденіс талап етіледі. Қажетті материалдарды іздеу, оқушыға бағыт-бағдар беру, осы салаға қатысты жетістіктер мен жаңалықтардан хабардар болып отыру әрі осының барлығын ағылшын тілінде меңгеруге мүмкіндік жасау – әр ұстаздың міндеті. CLIL пәндік-тілдік білім беру әдістемесінің тиімділігі негізгі пән мен шет тілін қатар оқытуда жатыр. Оқушы осы пәнге тән терминдерді, белгілі бір тілдік құрылымдарды оқып игеріп, пәндік терминология арқылы сөздік қорын жетілдіріп, дамыта алады. Осы тұрғыдан алғанда терминдерді есте сақтау үшін «From Start to Finish» ойынын ойнатудың маңызы жоғары. Ойын кезінде оқушылар топтарға бөлініп, терминдердің қазақша, ағылшынша аудармаларын дұрыс тауып, баспалдақ түрінде орналастыру арқылы есте сақтай алады. «Find the terminology» (терминдерді тап) ойын әдісінде ағылшын әріптерінің орындары ауыстырылып, оқушы дұрыс жазылуын табуы қажет. «Puzzles» (пазлдар) арқылы оқушылар ағылшын тіліндегі анықтамаларды оқып, сәйкес орындарға терминдерді жазады. Ал «Matching» (сәйкестендіру) қазақ-ағылшын терминдерінің немесе ережелердің дұрыс сәйкестендірілуіне негізделген. «True and False» (ақиқат және жалған) ойыны барысында оқушылар өздері сұрақ құрастырып, ағылшынша айтылған анықтамасының дұрыс не бұрыстығына байланысты бір-бірінен жауап алады. «Cards» ойын әдісінде таратылып берілген карточкаларға сәйкес қандай тапсырма берілгенін анықтап, аудармасының жауабын табуы тиіс. Кез келген пәннің термин сөздерін ағылшын тілінде үйретудің осындай тиімді жолдарын қолдану арқылы әрбір сабақ қызықты өтеді. Әрі әдіс-тәсілдің артықшылығы, оқушы білім алып қана қоймай, ақпарат алмасады, топта өздігімен жұмыс істеп, ойымен бөлісуге, бір-бірінен еркін жауап алуға мүмкіндік алады. Жаңартылған білім беру жүйесінің озық жетістіктері арқылы білім саласындағы жоғары нәтижелерге жетумен қатар дарынды әрі ұлтжанды ұрпақ тәрбиелеуде ұстазға үлкен жауапкершілік жүктеледі. Ал бұл жағдайда мұғалімнің кәсіби шеберлігінің жоғары болуы ләзім.

Төрт негізгі түрге бөлуге болатын оқыту әдістерінің әртүрлі түрлері бар. Бұл мұғалімдерге бағытталған әдістер, оқушыларға бағытталған әдістер, мазмұнына бағытталған әдістер және интерактивті әдістер / қатысу әдістері.

(а) нұсқаушы / орталық мұғалімнің әдістері: Мұнда мұғалім пән бойынша шебердің рөлін атқарады. Мұғалімдер оқушы ретінде сарапшы немесе бедел ретінде қарастырылады. Екінші жағынан, оқушылар мұғалімнен пассивті және мол білім алушылар болып табылады. Мұндай әдістердің мысалдары оқу үдерісіне оқушылардың қатысуын талап етпейтін сипаттама немесе дәріс әдістері болып табылады. Оқушылардың білім алуына жеткіліксіз болғандықтан, мұндай әдістер "жабық" деп аталады.

(б) оқу әдістері: Оқушыға бағытталған әдістерде мұғалім / нұсқаушы бір уақытта мұғалім және оқушы болып табылады. Лоуренс Стенхаустың айтуынша, мұғалім оқушы ретінде екі есе рөл атқарады, "оның сыныбында зияткерлік көкжиектері тарылып емес, кеңейтіледі". Мұғалім, сондай-ақ күн сайын ол оқу процесінде білмеген жаңа нәрселерді зерттейді. Мұғалім "эксперт емес, ресурс болады". Оқушыға бағытталған әдістердің мысалдары-талқылау әдісі, табу немесе сұрау негізделген тәсіл және Хилла (LTD) пікірталасы арқылы оқыту моделі.

(в) мазмұнға-фокусталған әдіс: Әдістердің осы санатында мұғалім мен оқушылар сабақ беретін мазмұнға сәйкес келуі тиіс. Әдетте, бұл ақпарат пен оқыту қажет дағдылар қасиетті немесе өте маңызды деп саналады. Мазмұнның анықтығына және мұқият талдауға көп көңіл бөлінеді. Мұғалім де, оқушылар да мазмұнмен байланысты бірдеңені өзгерте немесе сынамай алмайды. Мұғалім мен оқушылардың мүдделерін мазмұнға бағынатын әдістің мысалы-оқытуға бағытталған тәсіл.

(г) интерактивті / қатысушы әдістер: Бұл төртінші санат оқушыға, мазмұнға немесе мұғалімге негізсіз екпін жасамай, басқа үш әдістен сәл қарызға алады. Бұл әдістер оқушылар мен мұғалімнің жағдайын ескере отырып, қазір зерттеу / істеу үшін біз үшін ең қолайлы не деген ситуациялық талдауға негізделген. Олар түрлі салалар мен факторларды бірлесіп түсінуді талап етеді.

Оқытудың ерекше әдістері: Енді біз сыныпта оқу барысында пайдаланылуы мүмкін бірқатар нақты әдістерін қарастыра аламыз. Алайда, әдістердің кез келген түрін таңдау ерікті болмауы тиіс, ол біз қарастырып отырған критерийлермен реттелуі тиіс. Сонымен қатар, әрбір әдіс сенімді емес, бірақ оның артықшылықтары мен кемшіліктері бар. Міне, сондықтан мен бір әдіс емес, қосымша әдістерді пайдалануды ұсынамын.

1. Дәріс әдісі: Дәріс-бұл оқытушының ақпаратты ауызша баяндауы. Бұл нақты ақпаратты беру әдісі, ол осы тақырып бойынша принциптерді, тұжырымдамаларды, идеяларды және барлық теориялық білімді қамтиды. Дәрісте оқытушы тыңдаушылар тыңдау мен түсіну арқылы үйренуі тиіс кез келген ақпаратты айтады, түсіндіреді,

сипаттайды немесе байланыстырады. Сондықтан ол мұғалімдерге бағытталған. Нұсқаушы өте белсенді, бәрін айтады. Екінші жағынан, оқушылар өте белсенді емес, барлығы тыңдайды. Дәрістің танымалдығына қарамастан, тыңдаушылардың белсенді қатысуының болмауы оның оқыту әдісі ретінде пайдалылығын шектейді. Дәрістерді оқыту әдісі өте аз білімі бар немесе тақырып бойынша шектеулі базалық білімі бар тыңдаушыларға ұсынылады. Бұл сондай-ақ оқушыға ұйымдасқан ақпарат беру үшін пайдалы. Оқытуды ілгерілетуде тиімді болу үшін дәріс кейбір пікірталастар мен сұрақтар мен жауаптар кезеңін қамтуы тиіс.

2. Талқылау әдісі: Талқылау қатысушылар арасындағы екіжақты қарым-қатынасты көздейді. Талқылау кезінде оқытушы біраз уақыт өткізіп, тыңдаушылар кейде айтады. Осылайша, талқылау дәріске қарағанда тыңдаушылар үшін белсенді оқу тәжірибесі болып табылады. Талқылау - бұл адамдар тәжірибемен, идеялармен және көзқараспен бөлісетін құрал. Бұл тыңдаушылардың үйреніп жатқандығына қатысуын ынталандыруға көмектеседі, бұл мінез-құлқындағы қалаулы өзгерістерге ықпал етуі мүмкін. Пікірталас сабақ әзірлеу мақсатында сыныпта пайдаланылуы мүмкін, тыңдаушыларды білгендерін қолдануға немесе тыңдаушылардың оқуын кері байланыс арқылы бақылауға мәжбүрлейді.

Даму сабағы: Тағылымдамадан өтушілер белгілі бір білімі немесе тәжірибесі бар салаларда талқылау сабақта қаралатын негізгі сәттерді әзірлеу үшін пайдаланылуы мүмкін. Мысалы, қауіпсіздік техникасына оқыту кезінде сақталуға тиіс рәсімдер мен мінез-құлықтардың көбі оқушылармен талқылау жолымен белгіленуі мүмкін. Білім алушылар өз тәжірибесін пікірталасқа өз үлесін қосу үшін семинарлардың келісімшарттық учаскелерінде пайдалана алады. Кейбір мәселелерді талқылау кезінде келіспеушіліктер туындайды. Талқылау әр түрлі көзқарасты анықтауға көмектеседі және әрбір білім алушыға оның немесе оның өз пікірін анықтауға көмектесе алады. Осылайша, талқылау дәріске қарағанда білім алушылардың уәждемесі неғұрлым тиімді болуы мүмкін. Тыңдаушылар олардың үлесіне белгілі бір мән берілетінін көре алады.

Кері байланыс: Талқылау әдісі оқушылардың оқуын бақылауға мүмкіндік береді. Тағылымдамадан өтушілер ұсынған жауаптар және олар қоятын сұрақтар оқудың дәрежесі мен сапасын ашады. Оқытушылар бұл ақпаратты оқуды жақсарту үшін қайталау немесе түсініктеме өзгерту үшін пайдалана алады. Олар сондай-ақ тыңдаушыларға кері байланыс бере алады. Осылайша қолданылатын талқылау лекциялар, демонстрация немесе практикалық сабақтар сияқты сыныпта оқытудың басқа әдістерін ұстануға тиіс.

Талқылау өткізу: Пікірталас сессияларын нұсқаушы немесе топтарда өткізе алады. Қалай болғанда да мақсаты тыңдаушыларға сабақ мақсатына жету: -

а) жұмыс жағдайында болған тиісті жеке тәжірибені немесе оқиғаларды салыстырыңыз.

б) идеялар немесе жеке пікірлер енгізу.

в) алған білімдерін таныс жағдайларға немесе мәселелерді шешуге қолдану.

г) зерттелген нәрсені білдіру.

Пікірталас нұсқаушы жүргізілетініне немесе топтарда өтілетініне қарамастан, ол нұсқаушыны басшылыққа алуы тиіс. Ол сабақтың мақсатына бағытталуы тиіс: мақсатқа қол жеткізу үшін жауапкершілік оқытушыға жүктеледі. Егер ол тиісті түрде жіберілмесе, талқылау сабаққа түсінік емес, шатасуды қоса отырып, орынсыз немесе маңызды емес тақырыптарды қарауға көшуі мүмкін.

3. Көрсету сабағы: "Кәсіби дағдыларды оқытудың ең тиімді тәсілі-оны көрсету. Ең маңызды екі педагогикалық дағдылардың бірі-көрсету қабілеті; екіншісі-түсіндіру қабілеті. Пайдалану бойынша сабақтың немесе ақпараттық сабақтың табысты болуы үшін басқа да өмірлік маңызды ". Оқытудың қолданбалы әдістеріндегі Уивер және Кеңсил.

Презентация

1. Барлық оқушылар сабақты көріп, ести алатынына көз жеткізіңіз.

2. Көңілді, кәсіби, тиімді, бірақ драмалық емес болыңыз.

3. Демалуға; сіздің мүддесінде кез келген сәтсіздіктерді немесе әзіл пайдаланыңыз.

4. Барлық қауіпсіздік ережелері мен рәсімдерін сақтаңыз.

5. Сыныппен көру байланысын ұстаңыз; сынып сұрақтарын қойыңыз және көтермелеңіз.

6. Неге және қалай түсіндіріңіз: SHOW and TELL техникасын пайдаланыңыз.

7. Түсініктеме күшейту үшін медициналық түйіндемені пайдаланыңыз.

4. Buzz топтар: Оқытудың басқа әдісі- Buzz тобы. Неғұрлым ұзақ отырыс кезінде пленарлық топ бір немесе екі нақты мәселені немесе проблеманы талқылау үшін кіші топтарға бөлінуі мүмкін. Бөлме көп ұзамай шумен толықтырылады, өйткені әр топ талқылауда. Қажет болған жағдайда талқылаудан кейін әрбір топтың бір мүшесі өзінің қорытындылары туралы жалпы отырысқа хабарлай алады. Buzz топтары белсенділігіне байланысты жұптар, трио немесе одан да көп болуы мүмкін. Адамдар тез көршілерге жүгінеді немесе үш немесе одан да көп адамның үлкен топтарын қалыптастырады. Бұл әркімге өз пікірін білдіруге мүмкіндік береді. Олар гуілдегенше, қатысушылар идеялармен алмасып, өзінің кең ұжымдық тәжірибесіне сүйенуі мүмкін. Бұл тыңдаушыларға дәрістің мазмұнын түсінуге жақсы мүмкіндік береді. Жақсы сессия көптеген идеялардан, пікірлерден және ең маңыздысы туралы хабарлайтын пікірлерден тұратын болады.

Buzzgroups жаттықтырушыларға көмектеседі:

- Өз ойыңның суретін сал;

- Кейбір талқылауларды тыңдап, көңіл-күйді бағалау
- Сессия қарқынын өзгерту
- Қатысушыларды өздерінің білгендерін және оларды өз жұмысында қалай қолдана алатындарын ойлауға ынталандырыңыз.

Кемшіліктер: Сессияларды пайдалану үшін негізгі кедергі-оларды пайдалана отырып бейтаныс, талап етілетін уақыт, әрбір топшадағы лидерлер мен фасилитаторларға қажеттілік және тез және қарапайым талқылау үшін үстелдер мен орындықтарды ұйымдастыру қажеттілігі.

5. Миға шабуыл: Ми шабуылының мақсаты-жаңа идеялар мен жауаптарды тез табу. Бұл жарқын идеяларды алудың әсіресе жақсы жолы. Ол сәнді топтарда талқылаудан өзгеше, олардың бағалауынсыз неғұрлым көп идеяларды әзірлеуге баса назар аударылады. Бұл техникада барлық идеялар бірдей сенім алады.

Қатысушыларға алдыңғы идеяларға сүйене отырып және оларды жақсартып отырып, идеяларға еркін ағуға мүмкіндік беру ұсынылады. Бірде-бір идея, тіпті ақылсыз, бас тартпауы керек. Бұл идеялар тақтада немесе флип-чартта көрсетілген немесе қағаз клошкаларында жазылған дәлме-дәл көрсетілген. Тез генерацияланатын идеялардың үйлесімі әдетте өте жанданған және жігерлі сессияға әкеледі. Тіпті әлсіз қатысушылар өз үлесін қосу үшін жеткілікті батыл сезінуі керек. Жауап тізімін құрастырудың мақсаты бар тәжірибе мен ойларды жинау болып табылады.

Жауаптарда көп қайталаулар күтетін кезде сұрақтарға жауап жинау пайдалы: Миға шабуылының сеансынан кейін идеялар талқылануы және бағалануы мүмкін, мысалы, жақсы нұсқаларды жүйелі түрде атап өту. Идеялар жеке тұлғаларға емес, топқа жататындай топтастырылуы және талдануы мүмкін. Шулы сеанс айырмашылығы, ми шабуыл үлкен топпен жақсы жұмыс істей алады және әдетте аз уақыт алады. Сіз кейбір қатысушылардың назарын жоғалтуға болады, өйткені ми шабуылдарының уақытын шектеу жақсы.

6. Рөлдік ойындар: Рөлдік ойындарда қатысушылар нақты өмірлік жағдайда ойнауға өз тәжірибесін пайдаланады. Рөлдік ойындар сәтті орындалғанда қатысушылардың өзіне деген сенімін арттырады, оларға басқа адамдардың көзқарастарын немесе рөлдерін түсінуге немесе сезінуге мүмкіндік береді және әдетте практикалық жауаптармен, шешімдермен немесе ұсыныстармен аяқталады.

Рөлдік ойындар топтық кездесулердің қиындықтары мен әлеуетті қақтығыстарын зерттеу және сұхбат алу әдістерін жетілдіру үшін пайдалы. Олар қатысушыларға әр түрлі сабақтарды бір жағдайда біріктіруге көмектеседі және жақсы энергетиктер болып табылады.

Алайда рөлдік ойындар көп уақыт алуы мүмкін және олардың табысы қатысушылардың белсенді қатысуға дайын болуына байланысты. Кейбір тыңдаушылар рөлдік ойын тым бұзады, қорқытады немесе қорқытады. Бұл ниет мақсат пен нәтижелерді мұқият түсіндіру арқылы басынан бастап еңсерілуі мүмкін. Кейбір рөлдік ойындар

қатысушылар арасында күшті эмоциялар тудыруы мүмкін. Сондықтан рөлдік ойын үшін мұқият талдау жасау өте маңызды. Бұл бапкерлер мен қатысушыларға жаңа мәселелерді көтеруге және бағалауға мүмкіндік береді.

Қорыта келгенде үштілді оқыту – жас ұрпақтың білім кеңістігінде еркін самғауына жол ашылатын, әлемдік ғылым құпияларына үңіліп, өз қабілетін танытуына мүмкіншілік беретін бүгінгі күнгі ең басты қажеттілік.

Егемен еліміздің ең басты мақсаты өркениетті елдер қатарына көтерілу болса, ал өркениетке жетуде жан-жақты дамыған рухани бай тұлғаның алатын орны ерекше. Қазіргі білім берудің басты мақсаты да сол – жан-жақты дамыған, бәсекеге қабілетті тұлға қалыптастыру.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасы «Білім туралы» заңы. Астана, 2007 ж.
2. Қазақстан Республикасының Конституциясы. – Алматы, «Жеті жарғы». 2000 ж. – 48 б.
3. Imashev G. Innovative technologies of training in physics at high school. – Saarbrücken: LAP LAMBERT Academic Publishing, 2015. – 176 с.
4. Stuart C. Bevins, Mark Windale Active Teaching and Learning Approaches in Science: Towards a Model for Malaysian Science Education, Journal of science, 2001.

13.16. Тілдік құзыреттілікті диагностикалау

Назерке Нұржанқызы Әбдіқожа

«6M012400 – Педагогикалық өлшемдер», 2-курс магистранты,
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
(Алматы, Қазақстан)

Қоғамдық дамудың қазіргі үрдісі өзінің ісәрекетін тиімді жоспарлай алатын, танымдық қызметінде алынған білімді орынды пайдалана білетін, түпкі нәтижеге жету үшін әртүрлі топтардағы адамдармен тиімді қарым-қатынас диалогіне түсе алатын білімді тұлғаны тәрбиелеу мәселесін қойып отыр. Кез келген елдің болашағы білім беру жүйесі мен зиялылар қауымының деңгейіне байланысты болғандықтан, Қазақстан халқына да әлемнің дамыған елдерімен тең дәрежеде білім беру қажеттігі туындап тұр. Әлемдік білім кеңістігіндегі оқытудың озық технологияларын қамтитын жаңа білім мазмұны шынайы жарыс, адал бәсекеге қабілетті адам тәрбиелеуді қамтамасыз етуі тиіс. Бұл талап оқытушылар қауымына да үлкен жауапкершілікті жүктейді. Сол себепті біздер әр кез үлкен ізденісте жүріп, әр сабаққа жан жақты дайындалуымыз қажет [1].

Қазіргі студенттердің бойында түйінді құзыреттіліктерді қалыптастыру заман талабы болып табылады. Құзыреттілік – оқу мен

өмір жағдаяттарын шешу кезінде білім алушылардың білімді, іскерлікті, дағдыны және қызметтің әмбебап тәсілдерін және білім берудің нәтижесі.

Құзыреттілік ұғымы «білім», «білік» және «дағды» (ББД) сияқты ұғымдарды қамтиды. Бірақ бұл ББД-ның жаңаша жай ғана жиынтығы емес. Құзыреттілік оқыту нәтижесін (білім және білік) ғана емес, сонымен бірге ол оқушылардың шығармашылық іс-әрекет тәжірибесі мен құндылық бағдарларының жүйесін де көрсетеді. *Құзыреттілік* – бұл алынған білімдер мен біліктерді іс-жүзінде, күнделікті өмірде қандай да бір практикалық және теориялық мәселелерді шешуге қолдана алу қабілеттілігі. Ол ең әуелі мектептегі оқыту үрдісінде қалыптасады. Сонымен, оқытудағы құзыреттілік тәсіл білім беру нәтижесі ретіндегі оқыту сапасын қамтамасыз етеді, ал ол өз кезегінде кешенді әдістәсілдерді жүзеге асыруды, білім беру барысында оқыту сапасын бағалаудың біртұтас жүйесін құруды талап етеді. Демек «құзырет» және «құзыреттілік» ұғымдарын білім беру орындарындағы педагогикалық тәжірибеге енгізу білім берудің мазмұны мен әдістерін өзгертуді, іс-әрекет түрлерін нақтылауды талап етеді.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында «Білім беру жүйесінің басты міндеті – ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға, дамытуға және кәсіптік шыңдауға бағытталған сапалы білім үшін қажетті жағдайлар жасау; жеке адамның шығармашылық, рухани және күш-қуат мүмкіндіктерін дамыту, адамгершілік пен салауатты өмір салтының берік негіздерін қалыптастыру, даралықты дамыту үшін жағдай жасау арқылы ой-өрісін байыту» деп атап көрсетілген [2]. Аталған міндеттерді жүзеге асыру үшін оқытудың жаңа технологияларын енгізу және тиімді пайдалану секілді мәселелерді анықтап алу, білім беру жүйесіндегі басты ұстаным ретінде әркімнің өзінің білім алуға деген жеке әлеуетін қоғамда барынша пайдалануға көмектесетін оқыту жүйесін дамытуды қамтамасыз етуді көздейді.

Құзыреттілік тәсіл бірінші орынға білім алушының хабардарлығын емес, нақты құбылыстарды танып білу мен түсіндіруде; қазіргі заманғы техника мен технологияны игеруде; практикалық өмірде; мамандық таңдау кезінде өзінің кәсіби білім алуға дайындығын бағалауда; еңбек нарығын бағдарлау қажет болғанда; өмірден өз орнын анықтауға; өмір салтын, кикілжіңдерді шешу тәсілдерін таңдауға байланысты мәселелерді шешу қажет болғанда туындайтын өмірлік мәні бар мәселелерді шешу біліктілігін шығарады. Б. Тұрғанбаева: «Құзырлыққа бағытталған оқыту үрдісінде тәжірибелік жолмен мәселені шешу мүмкіндігі молаяды. Осы жағдай біліктілікті арттырудағы екінші үлгіге көшірудің негізі бола алады» [3].

Студент қиялы жүйрік, жан дүниесі нәзік, өзін қызықтырған істе белсенді, ақыл-қабілеті дамыған, сондықтан шығармашылық оған шын ләззат, қуаныш сезімін әкелуі тиіс. Студенттің шығармашылығын

дамыту жолдарын ақпараттық және коммуникативтік құзыретіліктер арқылы іске асыруға болады.

«Құзыреттілік» терминіне алғаш анықтама беріп, лингвистикаға енгізген американдық ғалым Н. Хомский еді. Оның пайымдауынша, құзыреттілік термині грамматика білімдеріне негізделеді. Жалпы алғанда, құзыреттілік дегеніміз - жеке тұлғаның белгілі бір мәселені шешудегі өзара байланысты білім, білік дағдыларының жиынтығы және адамның жеке өзінің іс- әрекет, қызмет саласына сай құзыреттерді меңгеруі.

Құзіреттілік дегеніміз - алған білімі мен дағдыларын тәжірибеде, күнделікті өмірде қандай да бір практикалық және теориялық проблемаларды шешу үшін қолдана алу қабілеттілігі. Қазақ тілі сабақтарында тіл үйренушілердің коммуникативтік құзыреттіліктерін қалыптастыруда қатысымдық әдістің маңызы зор. Әрбір кәсіптік мамандық иелерінің өзін-өзі тануына, кәсіби құзіреттілікті қалыптастыруына қазақ тілі мен әдебиет пәнінің үлкен ықпалы бар. Пәннің тағылымдық мәні, рухани әсер күші, эстетикалық талғамы ұрпақ тәрбиесі үшін айрықша мол. Әдебиет пәнінің тұтас ұлт, жалпы адамзат үшін осындай ерекше ортақ қажеттілігі тұрғысынан келгенде, оған басқа ешбір пән тең келмейтіні аян. Сондықтан ақындардың шығармашылығы бойынша мүмкіндігіне қарай мағлұмат беріп, олардың шығармаларының тарихи мәнін, дәуір тынысын көрсету сипатын аңғарту, сонымен қатар өнерлерімен өзектес болып жатқан өмірлеріндегі өнегелік үлгілерді шәкірт санасына сіңіре білу, құзіреттілікті қалыптастырудағы жұмыс бастауы. Осы орайда жаңа технологиялар сабақты әр түрлі формада өткізуге мүмкіндік береді, пәнді оқытудың тиімділігін арттырады. Пәнді оқытудың тиімділігін арттыру ең алдымен, күнделікті оқу үрдісін жақсартудан, сабақтың сапасын арттырудан туындайды.

Еліміздегі қоғам дамуының барлық саласындағы өзгерістерге орай білім саласы да жаңаруда. Қазақстан Республикасының «Білім беру туралы» Заңында: «Білім беру жүйесінің басты мақсаты – ұлттық және жалпыадамзаттық мәдени құндылықтар негізінде жеке тұлғаның қалыптасуына қажетті жағдай жасау» делінген. Осы міндеттерді жүзеге асыруда басты нысана – білім сапасы. Сапалы білім беру педагогтардың шеберлігі мен іскерлігіне байланысты. Ал педагогикалық шеберлік пен іскерлікті дамытуда жаңа технологияны қолданудың маңыздылығы зор.

Оқытудың жаңа технологиясы – оқытудың тиімді әдіс-тәсілдерін қолдануды, оқытудың әр түрлі әдістері мен формаларын біріктіруді, оқу материалын тиімді пайдалануды, оқудың сапасына білім мен біліктілікті жүйелеуді жүзеге асырады. Осыған орай, біз зерттеу жұмысымызда тілдік құзыреттіліктерді диагностикалаудың басты құралы ретінде – тестілеуді қолданамыз.

Педагогикадағы тестілеу негізгі өзара байланысты функцияларды орындайды: *элеуметтік, диагностикалық, білім беру, тәрбиелеу, мұғалімнің шығармашылық өсуі.*

Диагностикалық функция студенттің білімі, дағдылары мен қабілеттерін анықтау болып табылады. Бұл тестілеудің негізгі және ең айқын функциясы. Объективтіліктің, диагностиканың кеңдігі мен жылдамдығының педагогикалық бақылаудың барлық басқа түрлерінен асып түседі.

Тестілеу технологиялары студенттерді өздігінен тестілеуге және тексеруден өтуге мүмкіндік беретін тексеру процедурасын жеңілдетеді. Бұл білім туралы ғана емес, сондай-ақ оқу материалын түсіну мүмкіндігін береді. Оның көмегімен студенттердің жеке қасиеттеріне байланысты материалдарды саралау және сәйкесінше түзету жұмыстарын жүргізу өте ыңғайлы.

Сынақ студенттерге ойлау қабілеттерін дамытуға мүмкіндік береді, себебі ол психикалық операцияларды дамыту бойынша «жұмыс істейді» - салыстыру, синтездеу, талдау, баламаларды іздеу және т.б. Сынақ формасы жоғары және төмен рейтингілік шкаланы кеңейтуге мүмкіндік береді. Осылайша, студент қателесу үшін белгілі бір мәрені алады, ол оны дәстүрлі бағалау әдісінен айырады.

Сабақтарды өткізген кезде біз мультимедиялық презентациялар түрінде сынақ технологияларын қолдана отырып, қолжетімділік және визуализация принциптерін іске асыруға мүмкіндік алдық. К.Д. Ушинский бұл сапалы білімнің нәтижесі болып табылатын баланың ақыл-ойы, іс-әрекеті мен сөйлеуін дамытуға қолдау көрсететін көрінетіндігіне сенді.

Біздің ойымызша, дәстүрлі оқу құралдарымен салыстырғанда, компьютерлік тестілеу бірнеше артықшылықтарға ие:

- компьютерлік экраны туралы ақпараттың шынайы түрде көрсетілуімен балаларға қызығушылық тудырады;

- компьютерде оқу мен жазу кезінде өте жақсы болмаған студенттерге түсінікті, бейнелі ақпарат бар. Қозғалыс, дыбыс, анимация ұзақ уақыт бойы баланың назарын аударады;

- Бұл оқыту тапсырмаларын қолдау құралы. Мәселелік тапсырмаларды компьютер көмегімен шешу, баланы дұрыс шешімімен марапаттау - балалардың танымдық белсенділігін ынталандыру;

- компьютер білім алуды жеке даралауға мүмкіндік береді. Бала өзі ойнайтын оқу тапсырмасының қарқынын және саны реттейді. Компьютерде жұмыс істеу барысында бала өзіне көп нәрсе жасай алатынына сенім артады;

- компьютер күнделікті өмірде көрінбейтін өмірлік жағдайларды модельдеуге мүмкіндік береді;

- компьютер өте «шыдамды», балаға ешқашан қателіктер жібермейді.

Біз компьютерлік тесттерді кеңінен қолдана отырып, әртүрлі сынақ және өлшеу материалдарын жасадық, мультимедиялық оқыту құралдарын үнемі пайдалану баланың оқудағы қызығушылығын арттырады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Иванов Д.А., Митрофанов К.Г., Соколова О.В. Компетентностный подход в образовании. Проблемы, понятия, инструментарий: Учебно-методическое пособие. – М.: Наука. АПКИППРО, 2005. – 182 б.

2. Тұрғанбекова Б.А. «Мұғалімнің шығармашылық әлеуетін біліктілікті арттыру жағдайында дамыту: теория және тәжірибе». – Алматы: Рауан, 2005. – 250 б..

3. Құдайбергенова Қ.С. Құзырлылық амалының негізгі ұғымдары. Алматы «Егемен Қазақстан» газеті, 14 қазан 2009 жыл.

13.17. Шет тілінен қарым-қатынас құзыретін бағалау

Қарашаш Болатқызы Зайнуллина

«6M012400 – Педагогикалық өлшемдер», 2-курс магистранты,
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
(Алматы, Қазақстан)

Қазіргі кезде адамның кәсіби шеберлігіне, білім өрісіне, зиялылық және танымдылық деңгейіне өмірдің өзі биік талаптар қойып отыр. Сондықтан көптілді білім беру бағдарламасы аясында үштілді меңгеру тәжірибесін жинақтап, әлемдік деңгейде көтерілуіміз керек. Бұл студенттердің халықаралық жобаларға қатысуын кеңейту, шетелдік әріптестермен ғылыми байланыстарын нығайтуға, шетел тілдеріндегі ақпарат көздеріне қол жеткізуіне мүмкіндік береді. Елдің ертеңі өресі биік, дүниетанымы кең, кемел ойлы азаматтарын өсіру үшін бүгінгі ұрпаққа ұлттық рухани қазынаны әлемдік озық ой-пікірімен ұштастырған сапалы білім мен тәрбие берілуі қажет.

Елбасының Қазақстан халқына Жолдауларында және басқа да көптеген ресми құжаттарда, білім беруге қатысты мемлекеттік бағдарламаларда ең маңызды міндет ретінде тұлғаның рухани және дене мүмкіндіктерін ашу, берік адамгершілік негіздері мен салауатты өмір салтын қалыптастыру, әрбір тұлғаның шығармашылық әлеуетін айқындау үшін қолайлы жағдайлар жасау арқылы ақылпарасатты байыту, оның дербестігін жетілдіру міндеттері қойылған болатын. Осыған байланысты көп мәдениетті ортада көп тілді құрылымды оңтайландыру жағдайында тұлғаның коммуникативтік қабілеттерін дамыту проблемасы ерекше маңызға ие болуда [1].

Педагогикалық инновацияға, жаңа тәрбиеге даяр жаңа формация мұғалімдерін даярлау соңғы уақыттарда кеңінен айтылуда. Білім беру жүйесіне жаңалықты (инновациялық) үдерістердің енуіне байланысты жаңаша ойлауға қабілетті, жоғары мәдениетті, қоғам мен мектептің алдына қойылған міндеттерді айқын түсінетін жаңа формация мамандарын кәсіби даярлау мәселесі көкейкесті болып табылуда. Жоғары оқу орындарында оқу жұмыстарының міндетті түрлеріне дәріс, семинарлар, лабораториялық-практикалық сабақтар, курстық жұмыстар, консультациялар, коллоквиумдар, сынақтар, емтихандар жаңаша бағытты ұстанды. Яғни жоғары оқу орындарында кеңінен тараған оқыту формаларына қазіргі таңда жаңа сипат берілген. Дәстүрлі оқыту формалары үшін әдістәсілдер ойластырылған; кеңінен қолданылып жүргендердің ішінде ерекше орын алатыны оқытудың белсенді (активті) және аралық белсенді (интерактивті) әдістері. Қазіргі уақытта ағылшын тілін білім беру жүйесінде оқытудың әдістемесін, оның қағидалары мен салыстырмалы сипаттамаларын төмендегідей топтамда атап көрсетуге болады.

1. Ағылшын тілін оқытудың қазіргі әдістемесі: коммуникативтік әдістеме; жоба әдістемесі; интенсифікәдістеме; іс-әрекеттік әдістеме; қашықтықтан оқыту әдістемесі.

2. Ағылшын тілін оқытудың қазіргі заманғы әдістемесінің әдістемелік ұстанымдары [2].

Коммуникативтік әдістеме:

- қарым-қатынас арқылы шетелдік мәдениеттің барлық аспектілерін игеру ұстанымы;
- шетелдік мәдениет аспектілерін өзара байланыста оқу ұстанымы;
- шетелдік мәдениет аспектілері мазмұнын модельдеу ұстанымы;
- оқу үдерісін кванттау (оқу үдерісінің құраушыларын (мақсаты, құралы, материалдары, т.б. бөлу) және бағдарламалау негізінде басқару ұстанымы;
- шетел тілін оқытуды ұйымдастырудағы жүйелік ұстанымы;
- шетел тілін ситуация негізінде өзара қарым-қатынас ретінде оқыту ұстанымы;
- шетел тілін игеруді жеке даралау ұстанымы;
- шетел тілін игеруде оқушылардың, студенттердің өз бетінше жұмыс жасауын және сөздік ойлау іс-әрекеттерін дамыту ұстанымы;
- шетел тілін оқытудағы функциональдылық ұстанымы;
- шетел тілін оқытудағы жаңалықты ұстанымы [6].

Қазір дарынды балаларға арналған мектептерде, жоғары оқу орындарында біртіндеп үш тілде білім беру мәселесі іске асырылып келеді. Ал жай мектеп оқушыларына бұл жаңалықтарды енгізуде көп қиындықтар туындауы мүмкін. Мектеп қабырғасынан келген оқушылардың шетел тілін меңгеру мен сөйлеу деңгейлері әртүрлі

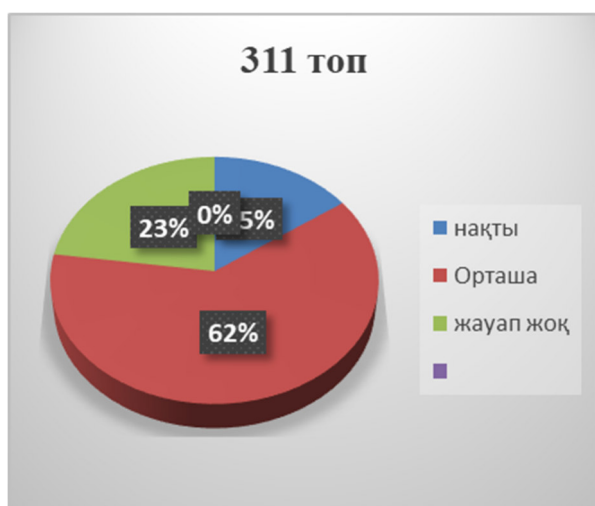
болғандықтан жоғары оқу орындарында үш тілде оқытудың элементтерін біртіндеп енгізу қажеттігі туындайды.

Біз зерттеу жұмысымызда филолог-студенттердің шет тілінен қарым-қатынас құзыреттілігін арттыру мақсатында Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің 3-курс студенттерімен ашық түрдегі сауалнама алдық. 311 және 312-топтардың 40 студенттері қатысты (Кесте 1) және (Кесте 2)

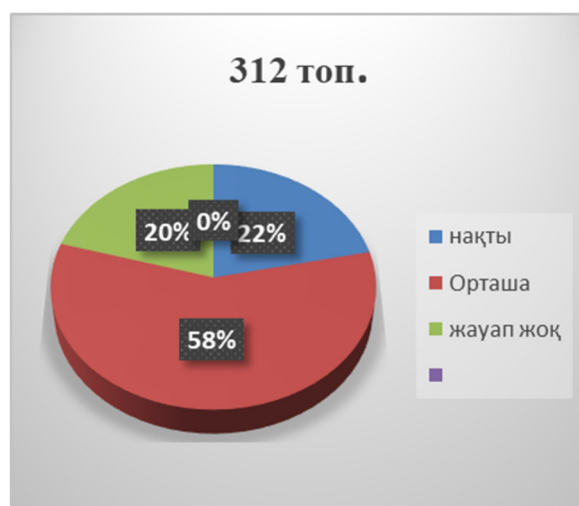
Кесте – 1. 311 және 312 – топ студенттерінің сауалнамаға жауаптары

Сұрақтар	Бағалау көрсеткіштері					
	311-топ			312-топ		
	Нақты (10-7)	Орташа (6-3)	Жауап жоқ (2-1)	Нақты (10-7)	Орташа (6-3)	Жауап жоқ (2-1)
Қарым-қатынас құзыреттілігін қалай түсінесіз?	2 (10%)	13 (65%)	5 (25%)	3 (15%)	12 (60%)	5 (25%)
Қарым-қатынас құзыреттілігін қалай бағалауға болады?	1 (5%)	11 (55%)	8 (40%)	2 (10%)	10 (50%)	8 (40%)
Тест жүргізу арқылы қарым-қатынас құзыреттілігін бағалауға болады ма?	3 (15%)	13 (65%)	4 (20%)	3 (15%)	15 (75%)	2 (10%)
Өзіңіздің шет тілінен қарым-қатынас құзыреттілігіңізге қандай баға бересіз?	4 (20%)	12 (60%)	4 (20%)	5 (25%)	12 (60%)	3 (15%)

Кестеден, сұраққа жауап беру барысында 2 топтың 24 студенті орташа деңгейде жауап берді. Логикалық деңгейде ойлана алады, дегенменде педагогтың көмегін қажет етеді. Сұраққа жауап беру барысында 2 топтың 7 студенті мүлдем жауап жазбады, бұл студенттер сауалнама алу барысында беймаза, ешқандай қызығушылықтары болмай жауап берген студенттер (Сурет 1) және (Сурет 2).

Сурет 1 – 311-топ студенттерінің жауап диаграммасы

Сурет 2 – 312-топ студенттерінің жауап диаграммасы

Қортынды жасай келе, біз сауалнама жүргізу уақыт жағынан өте тиімді тәсілекенін байқадық. Біз 311-ші топты бақылау тобы деп алып, 312 топты эксперименттік топ ретінде алып олармен лекциялар, кездесулер ұйымдастырдық. Осының нәтижесінде біз 312 топтың сауалнама нәтижесінен деңгейлерінің өскенін көре аламыз.

Қазақстан жағдайында өзінің ана тілін, мемлекеттік тілді және орыс тілін тең дәрежеде меңгерген жеке тұлға, ана тілін, мемлекеттік тілді және шетел тілін меңгерген жеке тұлға, ана тілін (қазақ тілі), орыс тілін және бір шетел тілін меңгерген жеке тұлға сияқты үштілділіктің сан алуан үлгілері көрініс береді. Демек, үштұғырлы тілдік жағдаяттың республикадағы өзіндік әлеуметтік-лингвистикалық сипатының ерекшелігі бар.

Әдебиеттер:

1. Назарбаев Н.А. 2007 жылғы Жолдауынан бастау алған тіл саясаты туралы // Мәдениет – 2008. – № 6. – 52-53 б.
2. Дарибаева А. Жеке тұлға қалыптастыруда үш тілде оқытудың рөлі // Средняя школа Казахстана. – 2013. – № 4. – 19-21 б.

13.18. Мектепалды балаларының рухани-адамгершілік құндылықтарын «Өзін-өзі» тану пәнін арқылы қалыптастыру

Айнель Маратқызы Исабай

«6M012400 – Педагогикалық өлшемдер», 2-курс магистранты,
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
(Алматы, Қазақстан)

XXI ғасырдың басында жаһандану мен ұлттық тенденциялардың бірлігі мен күресі, үйлесмі, мен текетіресі елдің, ұлттың, жеке адамның

адамгершілік қасиет сапаларын, ар намысын жаңа қырынан саралауды талап етіп отыр. Себебі, жаңа ғасырдың басында адамның қоршаған ортамен өзара қатынасын шиелене түсуде. Бұл біріншілен, барша саланың ғаламдануы, ал екіншіден рухани азғындаудың бас көтеріп, үдеу үрдісімен түсіндіріледі. Бүгінгі таңда республикамызда күнен күнге нашақорлық, маскүнеидік, жұмыссыздық, тастапнды балалар санының көбеюі, қазақстан сәбилерінің жер жүзіне тараалып қолды болуы сияқты қоғамымыздағы келеңсіз көріністер жалпы тәрбие процесінің күрделенуіне түскендігін байқатады.

Мектепалды балаларының адамгершілік құндылықтарды қалыптастыру мәселесі барлық кезеңдерде де өзектілігін жоймай, үнемі педагогика ғылымының зерттеу нысанасы болудан таңған емес. Оның өнегелі үлгілерін өскелең ұрпақ тәрбиесінде пайдалану қажеттілігі мен теориялық педагогикалық негіздері Аристотель, Сократ, Платоннан бастап, алыс және жақын шетел педагогтары (Я.А. Коменский, Ж.-Ж. Руссо, К.Д. Ушинский, В.А. Сухомлинский, А.С. Макаренко, Б.С. Гершунский, И.П. Подласый, И.Ф. Харламов, Н.Е. Щуркова сияқты ғалымдар жалғастырып, психологтар В. Франкл, Л.И. Божович, Л.С. Выготский, С.Л. Рубинштейн, Ж. Намазбаева; Қ. Жарықбаев, т.б.) ғылыми теориялық тұрғыдан тереңдеткен. Бүгінгі таңда елімізде бастауыш мектепте адамгершілік құндылықтарын қалыптастыруды бірқатар ғалымдар (С. Назарбаева, Қ.Қ. Жанпейсова, А.А. Бейсенбаева, Г.К. Нұрғалиева, А.А. Калюжный, Б.Ы. Мұқанова, Р.К. Төлеубекова, Э.А. Урынбасарованың) ғылыми-практикалық негізін зерттеулерінде айқындалған. Мектепке дейінгі балаларды адамгершілікке тәрбиелеу мәселелерін және оның қалыптасуын педагогикалық диагностикалауды Н. Құлжанова, А.К. Меңжанова, Т. Михалькова және т.б. зерттеген [1].

Қазақстандағы заманауи қоғамдық-саяси және әлеуметтік-экономикалық жағдай баланың зияткерлік, жеке және табиғи тұрғыдан тұрақты дамуына ықпал етеді. Азаматтарды, отбасыларын әлеуметтік қолдауды реттейтін Заңнамалық база жетілдіруде. Мектеп жасына дейінгі балалық шақты толыққанды дамытуды қамтамасыз ететін нормалар қабылданды. Мемлекет мектепке дейінгі білім беру саласындағы жеке қызмет көрсетуді жеткізушілерге қолдау көрсету бойынша шаралар қабылдауда. Мектепке дейінгі білім беру жүйесін дамытудың негізгі басымдылығы 3–6 жастағы балаларды ұйымдастырылған тәрбие және білім берумен, балаларды оқу қызметіне сапалы дайындаумен қамтуға арналған жағдайлар жасау болып табылады. Тәрбие жұмысындағы білім беру бағдарламалары мектепке дейінгі және бастауыш мектепте білім беру арасындағы сабақтастық проблемасын тиімді түрде шешуге ықпал етеді. Сонымен қатар, ата-аналар тарапынан бірқатар қосымша талаптар шешіледі. Біз көрсететін қызметтердің сапасы келесі мәселелерге тікелей байланысты:

- тәрбие жұмысының сапасына;

- педагогикалық ұжымда қалыптасқан қарым-қатынастарға;
- басшының балалармен жұмыс істеудің жаңа әдістерін шығармашылық тұрғыдан іздестіру үшін жасаған жағдайына;
- әрбір қызметкердің жұмыс нәтижесін объективті бағалауға [2].

Тәрбие жұмысы нақты кезеңнің ерекшеліктерін сақтай отырып, адамды оған дайындау арқылы болашаққа бағытталған. Тұлғаның моральдық құндылықтары пайда болған күннен басталады. Ерте балалық шақта балалардың негізгі адамгершілік қасиеттері мен көріністері, сондай-ақ мінез-құлықтың қарапайымдылығы қалыптасады. Мектепке дейінгі жастағы баланың мінез-құлқы ересектермен және құрдастарымен ересектермен қарым-қатынас жасай бастайды. Бастауыш мектепте моральдың, мінез-құлықтың, сезімталдық пен сананың жаңа нысандары дамиды болады [3. 21].

Адамгершіліктің негізі мінез-құлық нормалары мен ережелерінен тұрады. Олар адамдардың іс-қылықтарынан, мінез-құлықтарынан көрінеді, моральдық өзара қарым-қатынастарды басқарады [1, 67 б.]. Отанға деген сүйіспеншілік, қоғам игілігі үшін адам еңбек ету, өзара көмек, сондай-ақ қоғамға тән адамгершіліктің өзге де формалары, бұл-сананың, сезімдердің, мінез-құлық пен өзара қарым-қатынастың бөлінбес элементтері, олардың негізінде қоғамымыздың қоғамдық-экономикалық құндылықтары жатады. Жаңа кезеңдегі білім берудің өзекті мәселесі жас ұрпаққа-адамгершілік-рухани тәрбие беру. Құнды қасиеттерге ие болу, рухани бай адамды қалыптастыру оның туған кезінен басталуы керек.

Мектепке дейінгі жаста балаларды адамгершілікке тәрбиелеудің негізгі міндеттері мына жайлармен түйінделеді: ізгілік бастамасымен тәрбиелеу, балалар мен үлкендер арасындағы саналы қарым-қатынас тұрмыстың қарапайым ережелерін орындау кеңпейілдік, қайырымдылық, жақын адамдарға қамқорлықпен қарау және т.б. Ұжымға тәрбиелеу, балалардың өзара ұжымда қарым-қатынасын қалыптастыру, Отанға деген сүйіспеншілікке тәрбиелеу, әр түрлі ұлт өкілдеріне қадір тұту және сыйлау. Осылайша мейірімділіктің негізі қаланады, немқұрайдылықтың пайда болуына, құрбыларына, төңіректегі үлкендерге қалай болса солай қарауға мүмкіндігі жасалмайды.

Жас ұрпаққа рухани тәрбие мен білім беру адам дамуының рухани үйлесімділігін, өмірдің құндылықтарын түсінуге, өзін қоршаған ортамен үйлесімділікте ұстай білуі, жердегі тіршілікті сақтау үшін өзінің қажеттілігін түсінуді қамтамасыз ету.

Рухани құндылықтар қоғам талабына сай өзгерістерге ұшырап (мысалы, ұжымдық үдеріс қауымдастық пен жеке тұлғалылыққа алмасты, ұлттық, қоғамдық құндылықтардан гөрі жеке құндылықтар басымдылық таныта бастады), жаңа нарықтық қоғам салты пайда болды. Бұл жағдайлар азаматтарымыздың арасында ізгілік, әділдік, өзара көмек, төзімділік сияқты қарымқатынастар орнатуына ықпал

ететін құндылықтар мен әр жеке тұлғаның шығармашылық мүмкіндіктерінің ашылуы мен оларды жүзеге асыруға түрткі болатын құндылықтарды зерттеу қажеттіліктерін туғызды.

Басты ерекшелігі сонда - адами құндылықтарды оқытуға бағытталған. Ал «адами құндылықтарды шынайы оқыту дегеніміз бұл қағидалар практикада, күнделікті өмірде қолданылады дегенді білдіреді. Білім берудің шынайы мақсаты адам баласына тән қабілеттердің көрініп, ашылуы болып табылады». Оқушыларға рухани-адамгершілік білім беруді мақсат еткен жалпыадамзаттық және ұлттық құндылықтарды негіз етеді. Жоғары рухани құндылықтар: махаббат, жақсылық, өмір мәні, ақиқат, еркіндік, сұлулық, адамның өзіндік құндылығы, лайықты өмір сүру, жалпы адамгершілік және т.б. Осы құндылықтардың мәні не, маңызы қандай, мақсаты неде дегенге келетін болсақ, құндылықтардың әрқайсысы адам баласының өмірлік ұстанымына тікелей әсер-ықпал етіп, жеке тұлғаның бағыттылығын, оның сенімдерін, дүниеге көзқарасын, идеалдарын, ұмтылыстарын, өмір сүру түрін еркін таңдай алуын өз бетінше іске асырып, жеке тұлғаның әлеуетін барынша ашуға мүмкіндік береді. Ұлттық құндылықтар: ұлттың тілі, діні, салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы, тарихы, мәдениеті, өнері, әдебиеті, музыкасы, ата-мұрасы және т.б. Еліміздің білім беру жүйесінде жас ұрпақты ұлттық құндылықтар негізінде руханилық пен адамгершілікке бағдарлап білім-тәрбие беру ісі өткір мәселе саналады. Осы тұрғыда ұлттық құндылықтарды дәріптеуді, оны білім мазмұнына енгізу арқылы ұлттық тәрбие беруді, оны үздіксіз білім берудің көзіне айналдыруды, оның тереңдігі мен рухани шындығын балалық кезден бастап сіңіруді мұрат етіп отыр.

Қорыта келе айтарымыз, мектепалды оқушыларын адамгершілікке тәрбиелеу – ең алдымен оқыту үрдісінде қалыптасады. Әр түрлі пәндерді оқыту кезінде олардың достық, жолдастық, өмірге деген белсенді көзқарас, Отан туралы ұғымдары қалыптасып дамиды. Үлкенді сыйлау, кішіге ізет көрсету, ата-аналарды қадірлеу, еңбектенуге үйренеді. Бұл жаста балалар сапалы тәртіпке, жолдастық өзара көмекке, адамның көңіл-күйін түсіне білуге дағдыланады. Олар мектептегі оқу әрекетіне деген өзіндік қатынастарын, отбасында, қоғамда өзін-өзін ұстауды біледі. Соның нәтижесінде бастауыш сынып оқушыларында дербес және қоғамдық мінез-құлық, адамгершілік қарым-қатынасы дамиды.

Елімізде рухани адамгершілік тәрбиені жетілдіру мемлекеттік міндет деңгейінде көтеріліп отыр. Бұл міндеттің практикалық шешімі — **«Өзін – өзі тану»** пәнінің енгізілуі, оның авторы **С.А. Назарбаева**. Өзін – өзі тану пәнінің басты міндеті- өзінің дүниетанымына үңілу, өзіңді сүю мен сыйлай білу, өз ісіне жауапты болу, өз арыңмен келісімде өмір сүру, өзіңнің жанына жақын іспен айналысу, адамдарға мейірімділік таныта білу, ізгілікті болу. Тәжірибе көрсеткендей, өзін- өзі тану білім берудің құнды мәнін нығайта отырып, тұлғаның шексіз сүю, өз ісіне және жеке

күшіне сену, ізгілікті іс жасау, көп білу және өзін-өзі жетілдіру, физикалық, психикалық, рухани дамуда үйлесімдікке қол жеткізу дағдыларын қалыптастырады. Бұл пән балалардың өзара қарым-қатынасын дамытуына ғана емес, сондай-ақ баланың өзін-өзі тануына адамгершілік негіздерін жинақтауына, сана- сезімінің қалыптасуына, қоршаған ортамен махаббат, ізгілік және өзара түсіністік негізінде өзара қарым-қатынас құра білуіне, бір тұтас тұлғаның қалыптасуына әсер етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Жарықбаев Қ.Б. Қазақ тәлім-тәрбиесінің ғылыми-педагогикалық негіздері. – Алматы: Рауан 1996. – 178 б.
2. Мәшенбаев Т.Б. Тәрбие жұмыстарының теориясы мен әдістемесі / Оқу құралы. - Алматы: Қыздар университеті, 2015.
3. Тәжібаева С.Ф. Мектепте тәрбие жұмысын ұйымдастыру технологиясы / Оқу құралы. – Алматы: Білім, 2008. – 280 б.
4. Болдырев Н.И. Мектептегі тәрбие жұмысының методикасы / Оқулық. – Алматы, 1999. – 231 б.

13.19. Оқу-танымдық әрекетті қалыптастыру

Айгүл Бақтығалиқызы Медешова

педагогика ғылымдарының кандидаты, информатика кафедрасының доценті, М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті (Орал қ., Қазақстан)

Гулаш Рахметқызы Коцанова

педагогика ғылымдарының кандидаты, «Жаратылыстану ғылымдар» кафедрасының профессоры, Ш. Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті (Ақтау қ., Қазақстан)

Қазіргі қазақстандық білім беру жүйесінде жүріп жатқан реформалар оқу үрдісіне өзгерістер әкелді. Жаңартылған білім мазмұнын меңгерту және білімді бақылау мен бағалау әдістері жаңаша көзқараспен түрленіп жатыр. Мұндай жаңашылдық оқушылардың оқу-танымдық әрекетін ұйымдастырудан басталады.

Оқушылардың оқу-танымдық әрекетін ұйымдастыру мұғалімнен асқан шеберлікті қажет етеді. Білім мазмұнын меңгерту бүгінгі күннің талабына сәйкес түрлі оқыту технологияларын қолдану арқылы оқушылардың оқу әрекеті мен танымдық әрекеттерін ұштастыра отырып басқаруды қажет етеді [1].

С.П. Баранов [2], А.М. Матюшкин [3] оқу-танымдық әрекетті субъектінің мақсатты бағытталған қызметімен байланыстыра отырып, оның нәтижесі қоршаған ортамен өзара қарым-қатынасы болып табылады деп, Т.И. Шамова [4] оқу-танымдық мақсатқа жету үшін қысқа

уақыт аралығында тиімді тәсілмен білімді игеруге тырысу, әрекеттің мазмұны мен үрдісіне позитивті қатынас деп қарастырады.

Л.Е. Шубина оқу-танымдық әрекетті “мақсаттық бағытталған, жүйелі ұйымдастырылған, сырттан басқарылатын немесе оқушының қоршаған ортамен өзіндік өзара әсерін білдіретін, нәтижесі оны шығару деңгейінде білу немесе дүние туралы білім жүйесінің шығармашылығы, танымдық іскерлік пен дағдылар, шындыққа эмоционалды-құнды және танымдық қатынасты қалыптастыру болатын біртұтас оқыту үрдісінің элементі”, - деп анықтайды [5].

Л.С. Выготский [6], А.К. Маркова [7] оқу-танымдық әрекет адамның алғашқы күндерінен басталады, бала дүниеге келгеннен кейін жекелеген әрекеттерді үйренуде қимыл жасайтынын (қолын көтеру, дыбысқа бағдар жасау, т.б.), сол сияқты оқушының өзіндік әрекеті мектепке келген күннен бастап байқалатынын айтады.

Оқу-танымдық әрекет, - дейлі Н.Ф. Талызина, - әлеуметтік тәжірибені меңгеру өнімі. Адам өмірге қабілетті болып дүниеге келмейді, оны арнайы тәсілдер (математикалық, графикалық, биологиялық, білім меңгеру, т.б.) мен арнайы және жалпы білім мен дағдылардың өзара байланысы (пәндік білім, әрекеттің арнайы түрлері, логикалық ойлау тәсілдері арасындағы байланыс) арқылы қалыптастырады. Мысалы, математикалық немесе музыкалық қабілет математика немесе музыка әлеміне араласу арқылы қалыптасады. Оқу-танымдық әрекет анықталған қызметтер мен оларға енетін білімдердің жүйесі болып табылады [8].

Г.И. Шукина оқу-танымдық әрекет бұрыннан белгілі адами тәжірибеден шындықтардың жиынтығын меңгеру деп тұжырымдайды [9, 10]. Оқу-танымдық әрекет берілген уақыт аралығында алға қойылған мақсатқа жетуді сипаттайтын қызметке оқушының қатынасын білдіреді [11]. Мұндағы оқу-танымдық әрекетке оқушының қатынасын әр түрлі авторлар түрліше түсіндіреді.

М.Н. Скаткин [12] оқу-танымдық әрекетті зейінмен байланыстырылатын тәжірибе негізінде ішкі және сыртқы деп бөліп қарайды. Оның ойынша, сыртқы әрекетке ие оқушы тапсырманы басқа нәрсені ойлап отырып та, механикалық түрде орындайды. Ішкі әрекет дегенде оқушының оқу материалын оқу үрдісінде оқып-үйренуі қарастырылады.

Оқушының оқу-танымдық әрекеті деп оқылатын пән туралы теориялық білім алуға және есеп шығарудың жалпы амалдарын игеруге бағытталған жұмысы түсініледі. Оқу әрекеті қабылдау, ойлау, зейін, қиялдау сияқты психикалық үрдістердің дамуына әсер етеді. Ойлау әрекетінің міндетті құрама бөлігіне анализ, синтез, жалпылау, нақтылау, абстрактылау, салыстыру жатады. Бұл үрдістердің жетілмеуі тұтастай қарағанда оқушының ақыл-ой дамуын тежейді. Сондықтан оқушылардың логикалық ойлауын қалыптастыру қажет, ол оқушыға жалпыланған білімді меңгеруге мүмкіндік береді [13, 14].

Танымдық әрекеттің құрылымдық құраушыларын психология оқулықтарында ерік, эмоция, ойлау деп анықтайды. Т.И. Шамова оны мотивациялық, мазмұнды-операциялық, еріктік құраушылардан тұрады деп есептейді.

Р.А. Низамов [15] жеке тұлғаның күшейтілген оқу-танымдық әрекетін сипаттайтын ерік деп қарастырған. Оқу-танымдық әрекет қалыптасуының психологиялық құрылымын ауызша баяндау, көрнекілік, практикалық әдістері көрсетеді. (Р.Г. Лемберг)

Б.Т. Барсайдың пікірінше оқушының оқу-танымдық әрекетінің құрамдас бөліктеріне “оқуға деген қызығушылық, оқу кезіндегі ынта, өз бетімен танып білуге құштарлық, танымдық мақсатқа жету жолында ақыл-ой және дене қуаттарын тиімді пайдалана білу” әрекеті жатады [16].

Оқу-танымдық әрекеттің мақсаты үнемі мотивтен бастау алады. Мотив мақсатқа жету жолдарын айқындайды. Мазмұнына қарай мотив оқу танымдық(оқу материалын оқып үйрену), кеңейтілген әлеуметтік(өзіндік анықтау, өзіндік жетілу, жағымсыз жайлардан қашқақтау, өз борышын сезіну), оқушыларды әрекетпен таныстыру, қалыптастырушы әрекетті орындау деп бөлінеді [17].

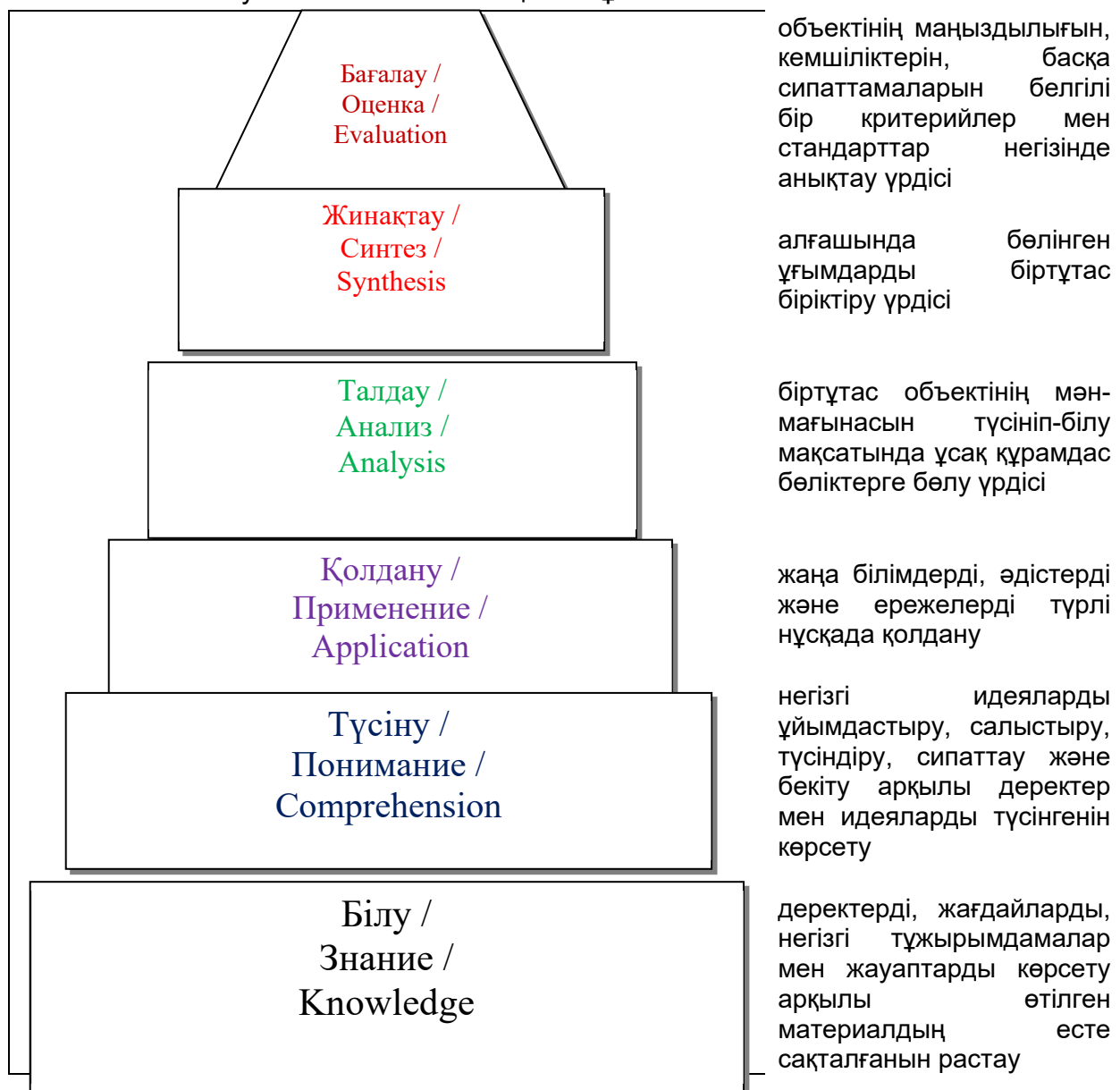
Д.П. Эльконин [18] адами өзара қарым-қатынас нормалары мен түрткілерін, мақсатын меңгеруге әсер ететін әрекеттің: «бала-қоғамдық пән» және «бала-үлкен кісі» сияқты екі түрін көрсетті. Оның пікірінше, оқу-танымдық әрекеттің ерекшелігі - нәтижесінде оқушының өзгеруі, ал, оның мазмұнында - ғылыми ұғымдар сферасында жалпыланған жұмыс тәсілдерін игерумен байланысты.

С.К. Нашарипова оқу-танымдық әрекетті өнімі субъектінің өзінде пайда болатын өзгерістер бар әрекет ретінде анықтайды. Ол оқу-танымдық әрекеттің басқа әрекет түрлерінен (материалды-практикалық, әлеуметтік, т.б.) басты ерекшелігі оның барлық уақытта “жаңа әрекеттің әрбір құраушысын игеру, бір құраушыдан келесіге өту, санадағы өзгерістер, оқушының жаңа әрекетке” енуінен тұрады деп есептейді. [19]

Оқу-танымдық әрекетті белсендіру арқылы оқу материалын меңгерту әдістемесін жасақтауға болады [20]. Оқу-танымдық әрекеттің оқуға қызығудан басталып, білімді меңгеруге дейінгі кезеңдерді қамтиды. Мұны қазіргі педагогикалық әдебиеттерде Блум таксономиясы негізінде қарастырады. Оның мазмұны 1-кестеде көрсетіледі. Мұндағы әрбір кезеңнің оқу-танымдық әрекеттің қалыптасуы үшін өзіндік тапсырмалар беру ерекшеліктері бар. Мәселен, білу - анықтау, қайталау, белгілеу, санап шығу, еске түсіру, атау, назар аудару, жаттау; түсіну - аудару, сөзбен қайта құрастыру, сипаттау, анықтау, түсіндіру, жеткізу, ерекшелігін анықтау, өз орнына қою, әңгімелеп беру, мәлімдеп беру, салыстыру, айырмашылығын көрсету, ұқсастықтарын келтіру, графикті оқып беру, суретті түсіндіру, өз сөзімен айту, анықтаманы тұжырымдау; қолдану - интерпретациялау, қолдану, бір нәрсеге тіркеу,

пайдалану, көрсетіп беру (жұмыс ретін, қағидасын), ережесін сақтап орындау (рөлді орындау), практикада қолдану, иллюстрациялау, идеяларға жүгіну, жазып көрсету, реттеу, нобайын салу; талдау - бөліп шығару, талдау, бөлу, баға беру, санап шығару, тәжірибе жасау, тестілеу, салыстыру, қарама-қарсы қою, сынау, диаграммамен көрсету, тексеру, талқылау, анықтап сұрау, салыстыру, мәселені шешу, категорияларға бөлу; жинақтау - құрастыру, жоспарлау, ұсыну, жасау, сөзбен құрастыру, құрастыру/ретімен қою, жинақтау, шығармашылықпен орындау, ұйымдастыру, дайындау, жасап беру; бағалау - тиянақтау, салмақтау, бағамдау, рейтингілеу, салыстыру, қайта қарастыру, рет-ретімен қою, сұрыптау, таңдау, өлшеу, жазу, жақтап не жоққа шығаратын дәлелдер келтіру [21].

1-кесте. Блум таксономиясының мазмұны

Соңғы уақытта жаңартылған білім мазмұнын енгізгеннен кейін педагогикалық ғылымдарда оқушылардың оқу-танымдық әрекетін қалыптастыруға бағытталған жүйелі әдіснамалық үйлесімдердің кешені де өңделді. Олар оқу үрдісінің психологиялық, дидактикалық, әдістемелік құрамын, мектептік білім мазмұнының психодидактикалық үйлесімдер бөлімін жүзеге асырады.

1. Білімді меңгерудің дискреттік үйлесімі. [22]

Мұның мәні мынада: әр сабақ сайын мұғалім оқушылармен бірге оқу материалы құрамына талдау жасайды. Оқу материалында білімнің басты және қосымша элементтері ажыратылып көрсетіледі. Басты элементтер білімнің функционалдық жүйесінің мазмұнын құрайды, қосымшасы біріккен логикалық тұтас оларды байланыстырады да, білімге айналдырады. Бұл сабақта алғаш рет енгізіліп отырған әр элемент негізгі болып саналады. Басқа келесі сабақтарда ол жаңа элементтерді енгізу үшін қатысады және байланыстырушыға айналады. Элемент туралы қосымша ақпарат іздеуге баланы талпындыру жұмысы жүргізіледі. Элементтерді бөлу үшін мынадай өлшемдер ұсынылады:

а) элемент бірінші рет кездесіп отыр,

ә) элемент берілген сабақта меңгерілетін негізгі ұғымның құрамына кіреді және онсыз материалды түсіну мүмкін емес,

б) элементтің маңызды дүниетанымдық мәні бар басты бөліктерін белгілей отырып, тізбекті туындайтын сабақтардың әрбіреуінде материалды ойлау, есте сақтау қабілеттерді қалыптастыруға мүмкіндік беретін оқытудың автономды жүйесін ұйымдастыруға болады.

2. Білім меңгерудің жүйелі-функционалдық үйлесімі. [23]

Бұл үйлесім білім құрылымын талдау, оның элементтерінің функцияларын анықтау, жалпы мағынасы бойынша жүйелеу, жүйелік оқыту мен меңгеру ережелерін синтездеу, оқушылардың оқу-танымдық әрекетінің қалыптасуына негізделеді. Оқушылар оқу материалдарын біртіндеп тізбекті үйрену үрдісінде білім элементтерін ажыратады және олардың функцияларын анықтайды. Бұдан кейін оқу бөлімінде білім элементтеріне салыстырмалы талдау жасауға үйрету жолдары жүзеге асады. Бұл жағдайда функцияның жалпылығы білім құрылымы жалпылығын тудырады, әрбір элементтің функциялық мәніне аса назар аударылады.

3. Білім меңгерудің жүйелі-құрылымдық үйлесімі. [24]

Бұл үйлесімде білімнің оңтайлы бірлігі ретінде оған енетін дерек, болжам, объекті, шама, заң, практикалық қолданылуы бар ғылыми теория алынады. Құрылым сызбасы оқушыға дайын күйде берілмейді, ол теорияны "мұғалім - ақпараттық технология - оқушы" қатынасында бірлесе ашу барысында динамикалық түрде құрылады. Материалды талдау мен оны құрылымдық сызба түрінде беру ғылыми білімді түсінуді қамтамасыз етеді. Бұл жағдайда білім меңгерудің жүйелілігі мен жүйеленуі қамтамасыз етіледі, оқу материалының құрылымы меңгеріледі. Бастауыш сынып оқушыларының материал бойынша тест

құру, сұрақ дайындау дағдылары қалыптасуына мән беріледі. Оқушының білімділік деңгейі көтеріледі, ойлау қабілеті дамиды.

4. Білім меңгерудің жүйелі-логикалық үйлесімі. [25]

Бұл үйлесімде оқу материалдары қысқартылған және кодталған түрде беріледі. Бұл адамның оны мағынасына қарамай есте сақтайтынына, ал белгі мазмұны мен мағынасы өзектендіретінімен түсіндіріледі. Жүйелі-логикалық үйлесім көбінесе жаңашыл мұғалімдердің "тірек конспектілері" мен "тірек белгілерінде" жиі ұшырасады. Бастауыш сынып оқушыларын мұндай қысқа түрдегі ақпаратты жүйелі баяндау немесе керісінше көлемі ауқымды материалға жоспар құру, т.б. арқылы әрекет етуге баулиды. Бұл көбінесе электрондық оқу құралын құрастыруда қолданылады.

Оқу-танымдық әрекетті қалыптастыру тек оқу материалын, жалпы айтқанда білімді меңгеруден ғана емес, оқу үрдісін басқарудан да байланысты.

Оқу-танымдық әрекетті қалыптастырып, оның дамуына мүмкіндік ашуда дәстүрлі оқыту центрге мұғалімді қояды. Қазіргі педагогикада жиі қолданылатын дамыта оқыту центрге оқушыны қояды, ал, қазір оқушы қызметінің мәні – білім мен іс-әрекет тәсілдерін меңгеру және оны практикада қолдану болса, мұғалім қызметінің мәні – оқушының оқу әрекетін басқару болып отыр.

Оқушылардың оқу-танымдық әрекетін қалыптастыру жоғарыда баяндалған үйлесімдерді білу негізінде жоспарлы басқарылып ұйымдастыру арқылы тиімді жүзеге асырылады.

Оқушылардың оқу-танымдық әрекеті білім алу қажеттілігімен ұштасады. Еліміз әлемдік білім беру кеңістігіне енуге ұмтылып жатқан кезде оқушылардың оқу-танымдық әрекетін дұрыс түрлі оқыту технологияларын қолдана ұйымдастыру сапалы білім берудің кілті.

Әдебиеттер:

1. Пидкасистый П.И. Организация учебно-познавательной деятельности студентов: Учебное пособие. М.: Изд-во «Социум», «Институт психологии РАН», - 2004. 112 стр.

2. Баранов С.П., Болотина Л.П., Слостенин В.А. Педагогика, М.: Просвещение, 1987., 368 с.

3. Матюшкин А.М. Концепция творческой одарённости // Вопросы психологии. – 1989. - № 6. – С. 29-33.

4. Шамова Т.И. Активизация учения школьников. – М.: Педагогика, 1982. – 209 с.

5. Шубина Л.Е. Проектирование образовательных технологий повышения успешности учебно-познавательной деятельности школьников. Автореф. дисс. на соиск. ученой степени канд. пед. наук., М.: 2002.

6. Выготский Л.С. Воображение и творчество в детском возрасте. – М.: Просвещение, 1991. – 93 с.

7. Маркова А.К. Виды отношения школьников к учению. // Сов. педагогика. – 1984. - № 11. – С. 20-27.
8. Талызина Н.Ф. Формирование познавательной деятельности младшего школьника, М.: Просвещение, 1988, - 175 с.
9. Щукина Г.И. Роль деятельности в учебном процессе: Кн. для учителя. – М.: Просвещение, 1986. – 144 с.
10. Бордовская Н. В. Психология и педагогика: Учебник для вузов. Стандарт третьего поколения. М.: - 2013,- 624 с.
11. Орлов В.И. Активность и самостоятельность учащихся // Педагогика. - № 3. – 1998. – С. 44-48.
12. Скаткин М.Н. Проблемы современной дидактики, 2-е изд. – М.: Педагогика, 1984. – 96 с.
13. Бочарникова Э.А., Жигулина О.В., Муравьева С.П. Организация учебной деятельности учащихся на уроке // Инновационные педагогические технологии: материалы VIII Междунар. науч. конф. - Казань: Молодой ученый, 2018. - С. 1-3. - URL <https://moluch.ru/conf/ped/archive/278/14118/> (дата обращения: 13.02.2020).
14. Лебединцев В. Б. Виды учебной деятельности в парах // Школьные технологии. — 2015. — № 4. — С. 102–112.
15. Низамов Р.А. Дидактические основы активизации познавательной деятельности студентов. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1975. – 301 с.
16. Барсай Б.Т. Бастауыш сынып математикасын оқытуда қазіргі технологияларды қолдануға болашақ мұғалімдердің даярлығын қалыптастыру. Пед. ғ. канд. ғылыми дәрежесін алу үшін дайынд. дисс., А.: 2000, - 152 б.
17. Хорева А. В. Становление и развитие интереса в учебно-познавательной деятельности. Монография / Хорева А.В. - Москва: Русайнс, 2020. - 160 с.
18. Эльконин Д.Б. «Психология обучения младшего школьника». М.: 1974.
19. Нашарипова С.К. Развитие учебных умений как компонент проектируемого содержания образования в школе. Дисс. на соиск. ученой степени канд. пед. наук, Алматы: 2003. – 120 стр.
20. Лыскова В. Активизация учебно-познавательной деятельности учащихся. М.: LAP Lambert Academic Publishing, 2012 - 192 стр.
21. Әлімов А.Қ. Интербелсенді оқыту әдістемесін мектепте қолдану. Оқу құралы / «Назарбаев зияткерлік мектептері» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы, 2014. – 188 бет.
22. Крутский А.Н., Нестеренко В.А., Филонова М.А. Дискретный подход к усвоению знаний. / Психодидактика: Сборник избранных материалов первой Всероссийской научно-практической конференции «Психодидактика высшего и среднего образования». – Барнаул: Изд-во БГПУ, 1997. – С. 60-63.

23. Крутский А.Н. Психодидактика. Теоретические основы психодидактики. Проблемное обучение: Учеб. Пособие. – Барнаул: Изд-во БГПУ, 1994. – 72 с.

24. Крутский А.Н., Поскотинова О.Н., Шаповалов А.А. Системно-логический подход к усвоению знаний. / Психодидактика: Сборник избранных материалов первой Всероссийской научно-практической конференции «Психодидактика высшего и среднего образования». – Барнаул: Изд-во БГПУ, 1997. – С. 77-82.

25. Кубентаева С.Н. Педагогические условия индивидуализации компьютерного обучения студентов, Автореф. на соискание ученой степени канд. пед. наук, Алматы, 2004, с. 16.

13.20. Профессионально-педагогическая мобильность как педагогическая категория

Бакытжан Жумадуллаевич Айдаров

Южно-Казахстанский государственный университет им. М. Ауэзова,
Докторант PhD (г. Шымкент, Казахстан)

Юсубалы Назымович Камалов

Южно-Казахстанский государственный университет им. М. Ауэзова,
к.п.н., доцент (г. Шымкент, Казахстан)

Назира Полатовна Танкиш

Южно-Казахстанский государственный университет им. М. Ауэзова,
Докторант PhD (г. Шымкент, Казахстан)

Ардак Зауирбековна Алипбек

Южно-Казахстанский государственный педагогический университет,
к.п.н., и.о. доцента (г. Шымкент, Казахстан)

Калдан Елеуович Койшиев

Южно-Казахстанский государственный педагогический университет,
к.п.н., старший преподаватель (г. Шымкент, Казахстан)

Изменения, происходящие в современном образовании, предъявляют все возрастающие требования к качеству подготовки специалистов. Одним из таких требований к личности и деятельности специалиста является мобильность. В исследованиях выделяется ряд факторов, влияющих на это требование: стремительность и инновационность жизни и деятельности; усиление зависимости карьеры личности от образования; увеличение скорости старения знаний; увеличение зависимости личного успеха в жизни от образования и профессии; постоянные изменения на рынке труда; динамика развития рынка профессий; постоянное изменение статуса многих профессий [1].

Чтобы жить и успешно функционировать в мобильном и динамичном обществе, чтобы иметь возможность самореализоваться,

человек должен обладать системой социальных и нравственных ценностей, высокой психологической гибкостью, способностью осуществить выбор и творческие преобразования ситуации, другими словами — быть достаточно мобильным в различных социальных и профессиональных обстоятельствах. Иными словами, такой специалист должен быть конкурентоспособным. Успех трудовой карьеры человека зависит не только от высокого уровня его общей подготовки, но и профессиональной.

Как отмечает С.Г. Вершловский, «признаками времени стала повышенная профессиональная мобильность. Современному человеку приходится неоднократно менять сферу занятости и осваивать новые профессии» [2].

Согласно Болонской декларации (1999), расширение мобильности студентов, преподавателей, исследователей и управленцев является одним из факторов, обеспечивающих переход европейских государств к единому государственному пространству. Возрастают требования к отечественному образованию в науке, среди которых главнейшим является качественная сторона формирования личности в направлении освоения разносторонних знаний, умений, технологий обучения и воспитания, составляющих содержание ее профессиональной подготовки.

Таким образом, подготовка специалистов, способных к профессиональной мобильности – одна из важнейших проблем современного профессионального образования Казахстана.

Понятие «мобильность» для обозначения качеств личности, обеспечивающих быструю социальную и профессиональную адаптацию человека в обществе, было введено П.А. Сорокиным в 1927 году. Позднее изучение этого феномена получило развитие в трудах Э.Ф. Джексона, Г.Д. Крокета, П.М. Бола, О.Д. Данкена, Б. Шеффера и других. По П. Сорокину, мобильность – явление перемещения индивида внутри социального пространства [3].

В научной социологической, психолого-педагогической литературе мобильность определяется как способность личности (индивида, субъекта) быстро менять положение, двигаться, вникать в ситуацию, принимать решение под влиянием (воздействием) изменившихся условий жизнедеятельности. В этом определении заложено требование, предъявляемое современной цивилизацией к личности, а также характеристика стиля мышления людей, социальных и этнических групп.

В широком смысле под мобильностью (от лат. мобильность - подвижный, подвижной) понимают подвижность, готовность к быстрому передвижению, действию, выполнению заданий [4].

Современное понимание термина «мобильность» чаще всего используется в отечественных и зарубежных социологических исследованиях, посвященных проблемам социального неравенства, и

означает процесс стратификационных перемещений индивидов в социуме (между различными уровнями социальной иерархии, определяемой обычно с точки зрения широких профессиональных или социальных классовых категорий) (Н.А. Аитов, Д. Бартоломью, П. Блау, Р. Бендикс, Э. Гидденс, Е.Д. Гражданпиков, С.М. Липсет, В.И. Лукин, М.Н. Руткевич, Н. Смелзер, И.В. Удалов, Б.Ц. Урланес, Ф.Р. Филиппов и другие).

Общетеоретические разработки в области мобильности и стратификации связаны с именами таких социологов, как А. Аитов, Ф.Анурип, Б. Барбер, Ю. Вепиге, С. Липсет, П. Сорокин, А. Турен, Д. Хоманс, А. Черныш.

Интерес социологов к феномену мобильности связан с несколькими проблемами. Так, одни исследователи (С.М. Липсет, Р. Вендикс и др.) полагали, что мобильность необходима для обеспечения стабильности современного индустриального общества, поскольку открытый доступ к позиции элиты позволяет способным и честолюбивым людям покинуть низшие социальные уровни. Этим достигается эффект предохранительного клапана, уменьшающего вероятность революционных коллективных действий низших классов. Другие исследователи рассматривают данную проблему под углом эффективности и справедливости по отношению к социальной мобильности личности. Например, Д.В. Гласс отмечал, что успешность функционирования современного общества возможна при такой социальной мобильности, когда выполнение наиболее важной работы предоставляется наиболее способным людям [4].

В психологической науке мобильность рассматривается как: подвижность, способность к движению через познавательные, профессиональные сферы. Так, в психологическом словаре указанное понятие конкретизируется применительно к профессиональной деятельности, и определяется как способность и готовность личности достаточно быстро и успешно овладевать новой техникой и технологией, приобретать недостающие знания и умения, обеспечивающие эффективность новой профессиональной деятельности.

Психологи (А.Г. Асмолов, П. Бергер, А.В. Брушлинский, А. Леонтьев, Т. Лукман и др.) отмечают, что в развивающейся системе общественных отношений, человек, как «активный элемент» должен проявлять мобильность. Иначе может произойти не только ломка поведения человека, но ломка и самого себя, то есть потеря собственного «Я» .

Как считает Г.М. Андреева, изменения общества «требуют от человека не только большей адаптации к социуму, но и умения «совладать» с новой ситуацией, т. е. оптимизировать деятельность в ней» [8, с. 6].

По мнению К.Р. Роджерса, мобильный человек тот, кто способен жить «здесь и теперь», быть преобразователем не только своей жизни, но и отношений в окружающей среде, в обществе и мире, «это человек в процессе, конструктивно изменяющийся человек» [5].

С точки зрения А. Маслоу, необходимо изменить подход к человеку, к его отношениям с миром. «Грубо говоря, мы нуждаемся в ином типе человека, способном жить в непрерывно изменяющемся мире». «Такие (мобильные) люди будут уверенно смотреть в завтрашний день, даже не зная, что произойдет, но, рассчитывая на свою способность импровизировать в ситуации, никогда ранее не возникающей. Общество, которое может воспитать таких людей, выживет, а те общества, которые с этим не справятся, погибнут» [4].

В социальной педагогике мобильность рассматривается как важнейший эффект социализации человека, как постоянная потребность в новой информации, как реакция на разнообразие стимуляторов, готовность к изменению места работы или проживания, характера досуга, принадлежности к социальной группе, вкусов [4].

Проблема социальной мобильности получила свое обоснование в исследованиях А.В. Мудрика, рассматривающего воспитание как социальный институт, содержание которого имеет ряд функций, в числе которых - подготовка необходимого для функционирования и устойчивого развития общества «человеческого капитала», способного и готового к горизонтальной и вертикальной мобильности [5].

Понятие «профессиональная мобильность» появилось в исследованиях социологов в начале XX века, в контексте изучения социальной мобильности. В России первые масштабные исследования социальной мобильности молодежи, в которых общественным элементом был анализ профессиональной мобильности связаны с именами многих ученых (А.В. Кирха, А.А. Магулснис, Э.А. Саар, М.Х. Титма, В.Н. Шубкин). В дальнейшем, в связи с «отмиранием» одних профессий и появлением других, стали активно изучаться проблемы профессиональной мобильности.

Анализ литературы по проблеме исследования позволяет сделать вывод, что профессиональная мобильность педагога в своей основе имеет те же черты, что и профессиональная мобильность любого современного человека. Она выражается в некотором внутреннем «энергетизме», во внутренней потенции, готовности к действиям и при этом характеризуется еще подвижностью смысла, лежащего в его основе.

Поскольку профессиональная мобильность - качество, которое необходимо любому современному человеку, так как он живет в обществе, вступившем в динамический, характеризующийся быстрыми изменениями исторический процесс, то оно особенно актуально для педагога, поддерживающего и реализующего образовательный процесс в обществе. В силу этого, профессиональная мобильность -

один из высших профессиональных ориентиров саморазвития педагога. Это качество присуще не каждой личности. Но его можно развить. Наличие профессиональной мобильности свидетельствует о высокой профессионально-жизненной подготовке специалиста.

В педагогике проблема профессиональной мобильности специалиста изучается в различных аспектах такими исследователями, как А.А. Гераськова, Т.К. Горохова, С.А. Константинов, С.А. Макеев, В.А. Сластенин, В.В. Сохранов и др.

Ю.И. Калиновский профессиональную мобильность рассматривает и в отношении конкретной специальности, и в отношении совмещения специальностей, когда учитель в образовательном учреждении ведет сразу несколько предметов. Специфика педагогической деятельности внутри каждой специальности предполагает необходимость освоения разносторонних умений и видов деятельности (учебной, воспитательной, организационной и т. д.), которые по своему содержанию предполагают гибкую вариативность, совмещенность, обоснованный выбор в конкретных педагогических ситуациях. Совмещенность специальностей выступает фактором проявления мобильности учителя в условиях педагогической деятельности и эта способность учителя, несомненно, востребована на современном российском рынке труда [67]. Согласно точке зрения Ю.И. Калиновского, социальная и профессиональная мобильности личности ведут к адаптации, ориентации, актуализации деятельности.

В исследованиях Л.В. Горюповой профессиональная мобильность определяется как триплекс (состоящий из трех самостоятельных частей):

- качество личности, обеспечивающее внутренний механизм развития человека через сформированность ключевых, общепрофессиональных компетентностей;

- деятельность человека, детерминированная меняющимися средой событиями, результатом которой выступает самореализация человека в профессии и жизни;

- процесс преобразования человеком самого себя и окружающей его профессиональной и жизненной среды.

Таким образом, понятие «профессиональная мобильность учителя» понимается ею не только как способность будущего учителя менять свою профессию, место и род деятельности, но и умение принимать самостоятельные и нестандартные решения, направленные на повышение уровня своего профессионализма, а также способность быстро осваивать новую образовательную, социальную и национальную среду [6].

Автором выделены основные виды профессиональной мобильности педагога:

- профессиональная мобильность в поле одной профессии - профессии учителя;

- профессиональная мобильность в поле осуществления педагогической деятельности;

- профессиональная мобильность в поле повышения профессионализма;

- профессиональная мобильность в поле устойчивого развития системы образования [6].

Ю.И. Калиновский выделяет принципы профессионально-педагогической мобильности:

- Не может существовать социальных слоев в любой сфере, в которых были абсолютно закрытыми слои, ступени, отсутствовала бы вертикальная мобильность.

- Не может быть профессиональной сферы, в том числе и педагогической, в которой вертикальная мобильность была бы абсолютно свободной, а переход от одной иерархической ступени к другой осуществлялся бы без всякого сопровождения. Если бы была абсолютная свобода проявления мобильности, то отсутствовали бы страты.

- Интенсивность и всеобщность вертикальной мобильности неодинакова в различных социумах [7].

Далее нам представляется необходимым рассмотреть типы мобильности. Профессионально-педагогическая мобильность как один из видов мобильности, также может быть представлена данными типами.

Первый тип – вертикальная мобильность, которая неразрывно связана с карьерным ростом специалиста. Этот тип мобильности представляет собой некий «социальный лифт», с помощью которого человек перемещается из одной социальной страты в другую [8].

Второй тип – это горизонтальная профессиональная мобильность. Она характеризует процесс изменения личностного статуса человека в течение жизни или определенного отрезка времени. Как отмечает П. Сорокин, горизонтальная социальная мобильность — это переход индивида или социального объекта из одной социальной группы в другую, расположенную на одном и том же уровне. Такое перемещение может происходить без каких-либо заметных изменений социального положения индивида в вертикальном направлении. Горизонтальная мобильность связана чаще всего с изменениями внутри социальных групп: переход из одной группы в другую, из одной отрасли в другую. Для педагога горизонтальное перемещение выражается в смене рода занятий в рамках одного и того же квалификационного ранга (смена видов профессиональной деятельности), движение по повышению профессионального мастерства, признанное и оцененное социумом.

Третий тип – глобальная мобильность, подразумевающая миграцию специалиста в масштабах единого европейского образовательного пространства. Данному типу мобильности уделяется

большое внимание в основных документах процесса интеграции образования в Европе. Мобильность подобного типа может быть осуществлена при условии внедрения в систему образования страны ряда изменений, приближающих ее к «европейским измерениям» [8].

Обобщая материал данного параграфа, можно сделать следующие выводы. Профессионально-педагогическая мобильность находится на стыке изучения социо-гуманитарных дисциплин, каждая из которых рассматривает тот или иной ее аспект. Как категория, профессионально-педагогическая мобильность может быть представлена типами: вертикальной, горизонтальной и глобальной мобильностью. Нами была предпринята попытка рассмотреть профессионально-педагогическую мобильность как педагогическую категорию. Поэтому мы обратились к анализу таких понятий, как «мобильность», «профессиональная мобильность», «педагогическая мобильность». На основании изучения и обобщения данных понятий, мы определились с собственным пониманием профессионально-педагогической мобильности, как характеристики личности, проявляющейся в готовности к саморазвитию, самоконструированию и адаптации к изменяющимся условиям профессионально-педагогической среды в процессе профессиональной деятельности.

Литература:

1. Кипина, О.А. Формирование профессионально-педагогической мобильности у студентов в период практики в группах детей раннего возраста [Текст]: учебно-методическое пособие / О.А. Кипина. - Ишим: изд-во ИГПИ им. П.П. Ершова, 2009. - С. 96.

2. Абакумова, Н.Н. Компетентностный подход в образовании: организация и диагностика [Текст] / Н.Н. Абакумова, И.Ю. Малкова. - Томск: Томский государственный университет, 2007. - 368 с.

3. Амосова, О.В. Технология подготовки студентов к воспитательной работе в современных условиях [Текст] / О.В. Амосова - Иркутск: Изд-во Иркутского ун-та, 2000. - 220 с.

4. Берулава, Г.А. Методологические основы деятельности практического психолога [Текст]: Учебное пособие / Г.А. Берулава. - Сочи.: Научно-образовательный центр Российской академии образования, 2002. - 220 с.

5. Битянова, Н.Р. Проблема саморазвития личности в психологии: Аналитический обзор [Текст] / Н.Р. Битянова. - М.: Флинта, 1998. - 48 с.

6. Психологический словарь [Текст] \ Под ред. В.П. Зинченко, Б.Г. Мещерякова. - М.: Педагогика-Пресс, 1996. - 440 с.

7. Психология и педагогика [Текст]: Учебное пособие / Под ред. К.А. Абульхаировой, Н.В. Васиной, Л.Г. Лаптева, В.А. Слостенина. - М.: Изд-во «Совершенство», 1998. - 320 с.

8. Саар, Э.А. Социальная мобильность [Текст] / Э.А. Саар. Отв. ред. М.Х. Титма // Жизненные пути одного поколения — М.: Наука, 1992 - с. 71 — 86.

13.21. Әлеуметтік педагог маманының қоғамдағы орны

Гулден Галимжановна Жубангалиева

магистр, аға оқытушы «Педагогика кафедре-лабораториясы»
Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті
(г. Атырау, Қазақстан)

Жадыра Казимовна Салыкбаева

магистр, аға оқытушы «Физика және техникалық пәндер» кафедрасы
Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті
(г. Атырау, Қазақстан)

Мақалада педагог мамандардың қоғамдағы орны туралы мәліметтер берілген.

В данной статье акцентируется внимание на значимость роли педагога в обществе.

This article provides information about the teaching staff in society.

Әлеуметтік педагог – әртүрлі әлеуметтік-мәдени балалармен тәрбие жұмысын ұйымдастырушы маман.

Әлеуметтік педагог жеке тұлғаның психологиялық-педагогикалық ерекшеліктері мен оның қызығушылықтары мен қажеттіліктерін, мінез-құлықтың ауытқуды анықтай отырып, оны қоршаған микро ортаны зерттейді және балаға уақытында әлеуметтік көмекпен қолдау көрсетеді.

Республикамыздың бірқатар жоғары оқу орындарында, 2010 жылдан бері оқытылып келе жатқан «әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану» мамандығы қазіргі таңда ғылыми жаңа бағыт болып табылады. Сондықтан бұл екі мамандықтың, яғни әлеуметтік педагог және өзін-өзі тану мұғалімінің қажеттілік рөлі мен еліміздің әлеуметтік-экономикалық даму дәрежесіне сай анықталған тәжірибелерге, бүгінгі қоғамдық әлеуметтік мәні бар өзекті мәселелерді қамтитын көптеген факторларға сүйеніп айтар едім.

Бірден-бір фактор – қараусыз қалған балаларды көзден таса қылмауға әркез мән беріліп келеді.

Алайда әртүрлі себептермен ата-анасынан айырылған немесе панасыз қалған балалар, мүмкіндігі шектеулі мүгедектер т.с.с. жасөспірімдер мәселесін еліміз әсіресе тәуелсіздік алған жылдардан бастап мықтап қолға алды.

Осы мақсатта Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Балалар үйінің жарғысы», «Мұқтаж азаматтарға олардың білім алу кезеңінде әлеуметтік көмектің мөлшері мен көздері туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің қаулысы, «Бөбек» республикалық қоры, Қазақстан Республикасының «Неке және отбасы туралы», ҚР «Отбасы үлгісіндегі балалар ауылы әлеуметтік көмек туралы», «Кәмелетке толмағандар арасында құқық бұзушылық профилактикасы мен балалардың қадағалаусыз, панасыз қалуының алдын алу туралы» Заңдары жарық көріп, түрлі бағдарламалар, тағы да әлеуметтік маңызы бар шаралар жүзеге асып жатыр.

Бұл қабылданған заңдардың тиімді жүзеге асырылуы нәтижесінде әлеуметтік педагог, өзін-өзі тану мұғалімдерінің қызметі дұрыс ұйымдастырылуда.

Осы тұста айта кетейін, негізгі, әлеуметтік педагог және өзін-өзі тану мұғалімі мамандарының кәсіби іс-әрекет саласына жоғарыда аталған мемлекеттік заңнамалар бағытталған білім беретін ұйымдарды, пенициатрлық типтегі мекемелер, сауықтыру орталықтарындағы әлеуметтендіруге арналған әлеуметтік-педагогикалық жұмыстар жатады.

Ал қазіргі дайындалып жатқан болашақ әлеуметтік педагог мамандарының жұмыс істейтін орындарына мемлекеттік құрылымдар, яғни ҚР Білім және ғылым министрлігі балалар құқығын қорғау комитеті, қайта тәрбиелеу ұйымдарында, мысалы отбасы мен балаларға әлеуметтік көмек беру ұйымдарында, ІІМ-де (ішкі істер министрлігі, тұрғындарды әлеуметтік қорғау орындарында, әлеуметтік бағыттағы мекемелер мен әлеуметтік қамсыздандыру, атап айтсақ, жұмыссыздарға, жағдайы жоқтарға, еңбекке жарамсыздарға, еңбек ету мүмкіндігі шектеулілерге, қарт-қарияларға қолдау көрсету мен көмектесу органдары, мемлекеттік және мемлекеттік емес білім беру мекемелері (мектепке дейінгі білім беру ұйымдары, мектептер, балалар үйі, интернаттар, арнайы білім беру мекемелері), қоғамдық ортада тәрбиелеу проблемаларымен айналысатын мекемелер, сонымен қатар қоғамдық ұйымдар, балалар клубы, студиялар, сауықтыру лагерьлері сияқты балалардың бос уақыттарын ұйымдастырумен, қолдаумен, толыққанды әлеуметтенуімен, дамуымен айналысатын мекемелер т.б. әлеуметтік институттар жатады.

Аталған әлеуметтік педагог жұмысының кәсіби іс-әрекет саласы мен жұмыс орны ҚР Білім және ғылым министрлігі ЖОО үшін дайындалған ҚР Мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарттарында көрсетілген.

Демек, бұл құжаттар әлеуметтік педагог мамандарын даярлау жүйесінде еліміздегі қажеттілік рөлін айқындайтын жоғарыда аталған маңызды факторлардың негізі болып табылады.

Біздің қоғамда әлеуметтік педагогтың қызмет аясының кеңдігіне қарамастан, ол жұмыстың мәні, мәртебесі, рөлі, туралы халық арасында дұрыс көзқарас қалыптаса қоймаған сияқты.

Себебі қазіргі кезде ол мамандықты көпшілігі түсіне бермегендіктен, оның қызметін дұрыс ұға бермейді. Қоғамда әлеуметтік педагог көмекке мұқтаж адамдарға тек қана материалдық тұрғыда (киім-кешек, тамақ, жәрдемақы) ғана көмек көрсетеді деген түсінік қалыптасқан.

Шын мәнінде, ол дұрыс түсінік емес. Әлеуметтік педагог көмекке мұқтаж адамдарды қоғамға бейімдей отырып, олардың жан дүниесін түсініп, оған әсер ету, қолдау көрсету арқылы психологиялық тұрғыдан да көмек қолын созады.

Әлеуметтік педагог жұмысының қаншалықты деңгейде дамып отырғанын шетел тәжірибелеріне салыстырмалы талдау жасау арқылы ғана көруге болады.

Атап айтсақ, Ресей, Батыс елдерінде «әлеуметтік жұмыс» деген атаумен қабылданған әлеуметтік педагогтер білім беру ұйымдарына әлдеқашан енгізіліп, ол өміршеңдігін дәлеледеп қана қоймай, қоғамдық ортада әлеуметтік педагог мәртебесі кәсіби деңгейге көтерілді.

2009 жылы Копенгаген (Дания) қаласында өткен әлеуметтік педагогтердің XVII Халықаралық конгресс жұмысына әлемнің 42 мемлекетінен, соның ішінде Ресей Федерациясының да өкілдері қатысып, 2 қазан - Әлеуметтік педагогтердің халықаралық күні деп белгіленуі және шешім қабылдануы – осының бір айғағы.

Мәселен, Ресейде 20 жыл ішінде әлеуметтік нысандарға кадрлар дайындайтын тәжірибелік алаңдар жұмыс істеп, онда жинақталған теориялық білімдер практикалық тәжірибеге ұласып, әлеуметтік педагог жұмысын дамыту мәселесін шешу нәтижелері нақтыланған.

Сол сияқты Польшада 1920 жылдан бастап қоғамға енгізілген әлеуметтік қызметкерлер жүйесі тиімді әрекет етсе, АҚШ-та «Әлеуметтік жұмыс» бағдарламалары полицияның және көмекке толмағандардың ісі бойынша соттардың, сонымен қатар орта білім мекемелерінің базалық бағдарламалары бойынша құрылып, балаларға әлеуметтік-психологиялық қолдау көрсетудің нәтижелі деңгейде мол тәжірибесі жинақталған.

Швецияда әлеуметтік педагогтың қызметіне жоғары өкілеттіктер жүктелгендіктен, қоғам алдында зор жауапкершілікке ие, әлеуметтік қызметкерлердің ресми мәртебесі өте жоғары, кәсіби беделді, әлеуметтік қызмет муниципальді болғандықтан, полицияға немесе сотқа тәуелсіз болып табылады.

Бұдан түйетін ой: сөз болып отырған елдерде әлеуметтік педагогтер мемлекет тарапынан мықты қолдау табуда, әлеуметтік іс-шаралар дұрыс жолға қойылып, оның дамуына барлық жағдай жасалуда, тіпті мемлекеттің өзі мүдделі болуда.

Сол себепті де бұл саланың қоғамдағы рөлі сөз болған елдерде айырықша әрі сұраныстағы мамандық иелері қатарында.

Әлеуметтік педагогикалық жұмыстар – қоғамдағы рухани құндылықтарды дамытып, адамдар арасындағы ізгі қасиеттерді биік қоюдың маңыздылығын арттыру қажеттілігінен туындаған және ол сонау ежелгі дүниеден бастау алады, бір сөзбен айтқанда, тарихи тым тереңде.

Қайсы мемлекет, ұлт болмасын, оның өркениеттілігі, ең алдымен, ізгілігімен айқындалады. Адами қарым-қатынас бәрінен биік тұруы тиіс. Міне, осы тұрғыда әлеуметтік педагогтің ел ретінде дамып, жетілуі үшін маңызы аса зор.

Олай болса, халықтың әлеуметтік те, рухани да, адами да деңгейін көтеруді мақсат тұтқан Тәуелсіз Қазақстанның даму жолында әлеуметтік педагогикалық жұмыс алдағы уақыттарда қоғамдық кәсіп түрінде танылатын мүмкіндіктерге ие болады деп ойлаймын.

Адам қоғамға тәуелді мына заманда жан-жақты көмек беруге маманданған әлеуметтік педагогтердің қызметтік рөлі мемлекеттік тұрғыда қолдануға ие болуы тиіс. Ол үшін әлеуметтік педагог мамандардың жұмыс істейтін нысандарын кеңейтіп, мүмкіндік беру.

Нақтырақ айтсақ, жетім балалар үйлеріндегі, мүгедек және мүмкіндігі шектеулі балаларды сауықтыру орталықтарындағы, қарттар үйлеріндегі т.б. халықтың қорғансыз бөлігіне арналған мекемелерді қажетті мөлшерде ашып, әлеуметтік педагогтің қызмет саласының мүмкіндігін кеңейту мәселесі қарастырылуы қажет.

Енді өзін-өзі тану пәні бойынша мамандардың қажеттілік рөліне келсек, бұл пән адамның рухани мүмкіндіктерін дамыту жағынан жалпыұлттық қазақстандық идеалдармен сәйкес келетін мәдениет пен әлеуметтік нормаларды қалыптастыру мақсатын көздейді.

Әрбір адам баласы материалдық және рухани өмірдің ортасында тіршілік етіп отырғандықтан, әлемде болып жатқан өзекті мәселе үшін өзінің әлеуметтік жауапкершілігін түсінуі қажет. Осыған орай, республикада аталған тәрбие жүйесін құру мақсатында 2001 жылдан бері Сара Алпысқызының бастауымен «Өзін-өзі тану адамгершілік-рухани білім беру» бағдарламасы бойынша ашылған эксперименттік алаңдарда, нақтырақ айтқанда, мектепке дейінгі ұйымдарда, жалпы білім беретін мектептерде, жетім балаларға арналған мектеп-интернаттарда жұмыстар жүргізіліп, нәтижесінде 2010 оқу жылында республиканың мектептеріне өзін-өзі тану оқу пәні ретінде енгізілді.

Білім беру мекемелерінде бұл пән бойынша маман тапшылығы айқын сезілуде. Себебі пән адамтанудың құрамы ретінде психология, философия, әлеуметтік педагогика ғылымымен байланысты әлеуметтік педагогика ғылымымен байланысты әлеуметтік мәні бар күрделі мәселелерді қарастырып, адамдардың әлеуметтік жауапкершілік, адами ізгі қасиеттерін қалыптастыруға негізделеді. Сол себепті де пән

өз деңгейінде өту үшін ұстаз оқу әдістемесін толық меңгерген, білімді, салауатты мамандар білім береді деген ойдамын.

Демек, қорытындылай келе «Әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану» мамандығын бітірген студенттер болашақ Қазақстан Республикасының әлеуметтік педагогикалық саласының дамуына атсалысып, осы сала жайлы қоғамда дұрыс көзқарас қалыптастыруға өз үлестерін қосады деген үміттемін.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Әл-Фарабидің педагогикалық іліміндегі негізгі ұғымдар // Қазақстан жоғары мектебі. - 2007. - № 1. - Б.15-18.

2. Педагогика тарихындағы зерттеу мәдениеті мәселесі // Шоқан тағылымы – 12: халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. - Т. 1. – Көкшетау, 2007. - Б. 355-359. (Г.М. Саменовамен авторлық бірлестікте).

3. Headwaters of the modern Kazakh pedagogical science // Materials of the international scientific-practical conference "Kazakhstan and the World Languages". – Pavlodar: PSU after S. Toraigyrov, 2007. – P. 48-53.

4. Педагогика пәнінен білім беру мазмұнын жаңарту мәселелері // Оралдың ғылым жаршысы. - 2007. - № 4 (5). - Б. 35-41.

5. Қазіргі қазақ педагогика ғылымының қалыптасуы // Ғасырлар тоғысындағы түркі өркениеті: халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. – Орал: «Ағартушы» мемлекеттік тілді оқыту орталығы, 2007. – Б. 153-156.

6. Сатыбаев С. Халық әдебиетінің тарихы негіздері — Алматы: 1992.

13.22. Педагогтың инновациялық қызметке дайындығы

Жулдыз Жолдасовна Смаилова

Техника ғылымдарының кандидаты, қауым. профессор м.а.,
Қорқыт ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті
(Қызылорда, Қазақстан)

Алтынай Аманкелдіқызы Пайзулда

Магистрант, Қорқыт ата атындағы Қызылорда мемлекеттік
университеті (Қызылорда, Қазақстан)

Қазіргі заманғы мектептің білім беру процесін тұлғалық дамытуға бағыттау, оқушылардың өзін-өзі тануы және өзін-өзі тануы үшін жағдай жасау білім беру мазмұнына, оқыту әдістемелеріне және технологияларына жаңа талаптар қояды.

Демек, болашақ мұғалімдер оқытудың жаңа ақпараттық технологияларын меңгеруі тиіс және оларды жалпы білім беретін мектептер жағдайында пайдалануға дайын болуы тиіс, ал оларды

инновациялық технологияларды қолдану бойынша дайындау жүргізілуі тиіс.

Қазіргі уақытта қазіргі заманғы жалпы білім беретін мектеп әр түрлі объектілі-субъективті қарым-қатынастарға толық және ақылға қонымды қатысатын тұлғаның зияткерлік қасиеттері бар педагогикалық кадрларға аса мұқтаждықты бастан кешуде. Осыған байланысты мұғалімді қазіргі жағдайда жалпы білім беретін мектептің инновациялық қызметіне дайындау педагогикалық білім берудің бірінші кезектегі міндеті болып табылады және қоғамның саналы қажеттілігі ретінде педагогикалық мақсаттардың болуымен сөзсіз анықталады.

Жаңа формациядағы мұғалімнің іскерлігіне қойылатын негізгі талап өз қызметінің мақсаттары мен міндеттерін қою және өзгерту, коммуникацияны жүзеге асыру, белгісіздік пен қауіп жағдайында қарапайым қызмет актілерін іске асыру қабілеті болып табылады. Мұғалімнің білімділігінің бұл аспектісі инновациялық қызметті меңгеруді көздейді.

Инновация әрдайым өзімен бірге мәні, мазмұны және ұйымдастыру, ал жаңалық өзімен бірге мәні тек ұйымдастыру. Жаңашылдық деп жаңа тәсілдің, әдістеменің, технологияның және ұйымдастыру мен мазмұнының мәнін өзіне алып келетін құбылысты түсінеді.

Инновациялық процесс жаңа мазмұнның қалыптасуы мен дамуын және ұйымдастырылуын көрсетеді.

Инновация - бұл әр түрлі жаңалықтарды, инновацияларды, жаңашылдықтар мен инновациялық процестерді зерттейтін ғылым.

Соңғы бірнеше жылда "инновация" сөзі қоғам өміріне берік кірді. Инновация-бұл адам қызметінің кез келген саласында шұғылданатын кең ұғым. Білім беруге келетін болсақ, бүгінде инновацияны анықтаудың бірыңғай тәсілі жоқ. Әрбір мекемеде мекеме жұмысының ерекшелігін, мекеменің проблемаларын және оларды шешу жолдарын көрсететін осы құбылыстың түсініктері бар.

Инновациялық қызмет - бұл білім беру сапасының өзгеруіне себепші болатын жаңа енгізілімдерді әзірлеу, іздеу, игеру және практикаға енгізу жөніндегі қызмет.

Н. Нұрмағанбетов «Инновация» білімінің мазмұнында, әдістемеде, технологияда оқу-тәрбие жұмыстарының түрлерінде, тәсілдерінде, оқу-тәрбие жұмысын ұйымдастыруда, мектеп жүйесін басқаруда көрініс табады дейді.

Қазіргі педагогикалық технологияларды, инновацияларды пайдалануда оқушы білімін арттыру, қызығушылығын қалыптастыру, мектепте оқу үдерісінің тиімділігін арттыру мәселелері қазақстандық ғалымдар - Н.Д. Хмель, С. А. Ұзақбаева, Л. К. Керімов, Б. Әбдікәрімұлы, М.А. Құдайқұлов, А.У. Әбілқасымова, М.Ж. Жадрин, Г.Ж. Меңлібекова, Б.С. Имандосова және т.б. еңбектерінде қарастырған.

Соңғы жиырма жылда педагогикалық инновациялардың проблемасы педагогтар мен психологтардың жұмыстарында қаралды: А.В. Хуторский, Н.В. Горбунова, В.И. Звягинский, С.Д. Поляков, М.В. Кларин, Ю.С. Борцов, Б.С. Гершунский, Э.Д. Днепров, Ю.С. Колесников, С.Ю. Глазьев, В.С. Дудченко, В.И. Кондратьев, В.Я. Ляудис, А.И. Пригожин және т.б.

Мұғалім әрдайым білім беруде орталық тұлға болды. Егер педагог өзінің кәсіби қызметін жетілдіруге тырыспаса, білім беруде қажетті өзгерістер бола алмайды. Білім берудің жаңа идеялары мен жаңа тәсілдері тәжірибеге енуі үшін талап етілетін уақыт пен күш-жігер жаңашылдықты игере отырып және жаңа тәжірибенің жолсерігі бола отырып, мұғалімнің өз қызметін өзгертуге дайындығы мен қабілетіне үлкен дәрежеде байланысты.

Инновациялар түрінде ұсынылуы мүмкін:

- абсолютті жаңалық (осы салада аналогтар мен прототиптердің болмауы);

- салыстырмалы жаңалығы (бар практикаға кейбір өзгерістер енгізу).

Инновациялық идеялар көздері болуы мүмкін:

- күтпеген оқиға (табысқа жету немесе сәтсіздік, қызметті дамытуға немесе кеңейтуге немесе проблеманы қоюға түрткі ретінде);

- әр түрлі сәйкессіздіктер (балалардың мінез-құлқының шынайы себептері, олардың сұраныстары мен тілектері мен педагогтың практикалық іс-әрекеттері арасында);

- педагогикалық үдерістің қажеттілігі (Әдістемедегі әлсіз орындар, жаңа идеяларды іздеу);

- жаңа білім беру үлгілерінің пайда болуы;

- демографиялық фактор;

- балалар құндылықтары мен ұстанымдарындағы өзгерістер (балалардың білімге, маңызды құндылықтарға қарым-қатынасының өзгеруі қарым-қатынас пен кәсіби мінез-құлықтың жаңа түрлерін іздеуге әкеп соғады);

- жаңа білімдер (жаңа концепциялар, білім беру тәсілдері, нақты әдістемелер мен технологиялар).

Педагогтың инновациялық қызметінің ерекшеліктері:

- мақсаттар мен міндеттерді қоюдағы жаңашылдық;

- терең мазмұндылығы;

- бұрын танымал және педагогикалық міндеттерді шешудің жаңа әдістерін қолдану;

- білім беру үдерісін ізгілендіру және дараландыру негізінде жаңа тұжырымдамаларды, қызмет мазмұнын, педагогикалық технологияларды әзірлеу;

- өзін саналы түрде өзгерту және дамыту қабілеті, мамандыққа үлес қосады.

Инновациялық қызметке дайындықты анықтау тәжірибе, шеберлік сипаттамаларымен шектелмейді.

Бірқатар зерттеушілердің пікірі бойынша (Н.И. Лапин, М.М. Поташник, Н.Р. Юсуфбекова және т.б.) мұғалімнің инновациялық қызметке дайындығы келесі критерийлермен анықталады:

- инновациялық қызметтің қажеттілігін түсіну;
- шығармашылыққа қажеттілік;
- жаңашылдық оң нәтиже беретіндігіне сенімділік,
- өз кәсіби мінез-құлқының нұсқаларын саналы таңдау;
- өзін-өзі дамытудың барабар құралдары мен әдістерін таңдау қабілеті мен дайындығы;
- ынтымақтастық жағдайында өнімді қызметті ұйымдастыру;
- педагогикалық іс-әрекет тәсілдері жүйесінде еркін бағдарлану қабілеті;
- инновациялық қызметті орындауға технологиялық дайындық деңгейі,
- кез келген жағдайды педагогикалық, өзін-өзі дамытатын және т.б.;
- кәсіби рефлексия қабілеті.

Педагогке білім берудегі инновациялық үдерістердің мәнін нақты түсіну, оларды арнайы заңдылықтар мен қағидаттарды ескере отырып жүзеге асыра білу қажет, ал бұл үшін ақпараттық мәдениеттің қалыптасуының белгілі бір деңгейі қажет.

Қазіргі мұғалімнің ақпараттық-білім беру жүйелерімен нәтижелі және нәтижелі жұмысы ақпараттық мәдениеттің болуын талап етеді.

Мұғалім өзінің білім беру саласында ақпараттық-білім беру ортасын жобалауды, ақпаратты іздеуді өз бетінше жүргізе білуді, әр түрлі көздерден ақпарат алуды, оны оқушыларға қолжетімді түрде ұсына алуды және педагогикалық үдерісте тиімді пайдалануды білуі қажет. Егер мұғалім ақпаратпен жұмыс істеу бойынша тиісті білімі мен іскерлігін білсе, ол оған және өз оқушыларын үйрете алады.

Білім беруді ақпараттандыру жағдайында кәсіби қызметтің табыстылығы үшін қажетті кәсіби-маңызды қасиеттердің жалпы кешені педагогтың ақпараттық мәдениетінің деңгейін сипаттайтын ерекше қасиеттермен толықтырылады. О.Н. Мяэотс оларға келесілерді жатқызады:

"Ұмтылу:

- ақпараттық алмасудың қазіргі заманғы тәсілдеріне қызығушылық және ақпараттық негізде білім беру үдерісін қарқындатудың барлық жаңа жолдарын іздеу;
- кәсіби және жалпы мәдени ортада ақпараттық технологияларды қолдану мүмкіндіктері туралы білімді үнемі жаңарту қажеттілігі;
- ақпараттық қоғамдағы кәсіби ұтқырлық және бейімделу.

Тұлғалық қасиеттері:

- техникалық құралдармен жұмыс істеу кезінде жауапкершілік, жеке бас бостандығы мен қоғам мен жеке тұлғаның ақпараттық қауіпсіздігі үшін жауапкершілікті ұштастыру;

- ақпараттық технологиялар құралдарын пайдалана отырып, педагогикалық міндеттерді қою және дәйекті шешуде келісу;

- стандартты емес шешімдерді қабылдаудың дұрыстығына сенімділік.

Позициясы:

- тез өзгертін ақпараттық ортадағы ақпаратқа, объектілер мен құбылыстарға қатынасы, ақпараттық тұтынуға сыни қатынасы;

- ақпараттық орта ішінде адамдармен қарым-қатынас және педагогикалық қарым-қатынас стилі, ақпараттық байланыс деңгейінде өзін-өзі бағалау және рефлексия;

- компьютерлік коммуникацияда адамгершілік пен толеранттылықты бекіту".

Мұғалімнің ақпараттық мәдениетін қалыптастыру деңгейі критериалды көрсеткіштердің келесі жиынтығы бойынша анықталуы мүмкін:

- мұғалімнің ақпараттық сана-сезімінің жағдайы;

- ақпараттық-технологиялық дағдылардың дамуы;

- шығармашылық белсенділік пен дербестік;

- ақпараттық қызметке эмоциялық көзқарас;

- ақпараттық-педагогикалық қызметтің тиімділігі мен табыстылығы.

Қазіргі заманғы даму кезеңінде қоғамда болып жатқан процестер адами қызметтің көптеген салалары, соның ішінде білім беру әртүрлі инновацияларды енгізу есебінен қарқынды дамып келе жатқандығымен сипатталады.

Инновациялық қызмет бұл ретте педагогтың ақпараттық мәдениетін дамытудың маңызды факторына айналады.

Мұғалімнің ақпараттық мәдениеті - ақпараттық-білім беру ортасындағы нәтижелі кәсіби қызмет үшін ақпараттық дүниетаным мен білім мен білік жүйесінің жиынтығын білдіретін кәсіби педагогикалық мәдениеттің құрамдас бөлігі.

Пайдаланылған әдебиет тізімі:

1. Г. Бейсенова Жаңа ақпараттық технологиялардың тиімділігі. Қазақстан мектебі, № 6 – 2006 ж.

2. Бұзайбақова К.Ж. Инновациялық педагогика негіздері. Оқу құралы. Алматы: «Білім», 2009.

3. Жүнісбек Ә. Жаңа технология негізі – сапалы білім. – Қазақстан мектебі, № 4, 2008.

4. Қабдықайыров Қ. Инновациялық технологияларды диагностика-лау. – А. Білім, 2004.

5. Көшімбетова С. Инновациялық технологияны білім сапасын көтеруде пайдалану мүмкіндіктері. – А.: Білім, 2008.
6. ҚР «Білім туралы» Заңы.
7. ҚР "Ғылым туралы" Заңы.
8. Нағымжанова Қ. Инновациялық технологияның құрылымы. – А.: Өркен, 2007.
9. Раджерс Э. Инновация туралы түсінік. – Қазақстан мектебі, № 4, 2006.

13.23. Ментальная карта как средство формирования читательского интереса

Алия Тохтамысовна Арзиева

Заведующая кафедрой ИОиИТ ФАО «НЦПК «Өрлеу»

ИПК ПР по г. Алматы, к.п.н., доцент

(Алматы, Казахстан)

В условиях обновления содержания среднего образования применение таких современных педагогических технологий, как исследовательская работа, дискуссионная технология, метод проектов является приоритетным в обучении учащихся. Сегодня более подробно остановимся на методе интеллект - карт, который позволяет развивать креативность школьников, формировать общеучебные умения, связанные с восприятием и переработкой художественного текста. Интеллект-карта, или ментальная карта — это технология изображения информации в графическом виде; инструмент, позволяющий эффективно структурировать информацию, мыслить, используя весь свой творческий потенциал. Суть метода состоит в выделении главного понятия, от которого ответвляются задачи, мысли, идеи, шаги в реализации проекта. Каждая ветка может содержать несколько более мелких ветвей-подпунктов. Ко всем записям можно оставлять комментарии, которые помогут не запутаться в сложном проекте. При самостоятельном создании интеллект – карт реализуется исследовательский подход к обучению, принцип деятельности, смысл которого заключается в том, что ребенок получает знание не в готовом виде, а «добывает» его в процессе своего труда. Именно такой урок нужен сегодняшнему ученику.

С помощью карты можно глубже вникать в читаемый текст, останавливаться на важных деталях, видеть смысловые образы, выходить на тему и идею. Каждый учитель литературы понимает, как важно научить ребенка умению читать. Научить ребенка любить читать, получать удовольствие от самого процесса чтения и от общения с авторами произведений – главная задача на сегодняшний день. Одной из главных задач уроков литературы является развитие навыков

монологической речи, но время урока ограничено. И здесь как раз выручают интеллект - карты, обладающие уникальной особенностью: они позволяют сворачивать объемную информацию, не теряя при этом её элементов. А свёрнутая информация, представленная в графической форме, – хорошая опора для развития монологической речи. Интеллект - карты помогают собрать материал на одной информационной панели, увидеть общее, выделить основное. Интеллект карты можно составить по биографиям поэтов и писателей, включая биографические факты, их основные произведения, ассоциации к ним, строки из стихотворений. Учащиеся не очень любят составлять конспекты, а при работе над ИК не требуется много писать, её создаешь, проявляя творчество. Ментальные карты нельзя составить при беглом чтении произведения. Нужно вдумчивое чтение, направленное на возможно более полное и точное понимание основного содержания текста, с сохранением подробностей и деталей. ИК концентрирует внимание учеников на всех основных аспектах содержания и обычно сопровождается анализом, извлечением главной идеи, формулировкой выводов, заключения. Одной из задач данного метода является формирование у обучаемого умения самостоятельно преодолевать затруднения в понимании изучаемого текста, т.е. ученик при необходимости повторно перечитывает части текста, намеренным выделением наиболее важных тезисов и неоднократным проговариванием их вслух с целью лучшего запоминания содержания для последующего пересказа, обсуждения, использования в работе. Именно ИК, на наш взгляд, учит бережному отношению к художественному тексту. Ментальные карты на уроках литературы можно использовать при работе с лексическим материалом, литературоведческим, при введении терминов, контроле. Использование картинок и образов облегчает понимание и запоминание значения материала. Читая книгу, можно составить ее краткий конспект, отметив ключевые моменты и сохранив заинтересовавшие цитаты. На уроках литературы можно составлять карты о писателях, которые могут включать в себя их основные произведения, ассоциации к ним, строки из стихотворений, крылатые выражения, биографию писателей.

Например:

- при изучении и анализе творчества писателя ментальная карта составляется по следующему плану: в центре – имя писателя, даты жизни, ветви – основные этапы творчества, литературное направление, ключевые темы творчества, образы, критика;

- художественного произведения: в центре – автор и название произведения, год создания, ветви – жанр, герои, сюжет, смысл (идея и тема произведения);

- литературоведческих понятий: в центре – термин, ветви – определение, история возникновения;

- литературных течений: в центре – название, ветви – определение, время и место зарождения, характерные черты, представители.

Одним из важнейших навыков, способствующих успешности ребенка, на наш взгляд, является навык осознанного чтения. Сегодняшний школьник в силу определенных причин не хочет читать произведения школьной программы. Поэтому нам важно заинтересовать ребенка, показать ему, что классическая русская литература не менее интересна. В процессе создания ИК учащиеся научатся анализировать, классифицировать, систематизировать, структурировать информацию, переводить из текстового формата в графический, связывать ее между собой. Практическая реализация ментальных карт показывает значительный рост интереса учащихся к литературным произведениям, активизации мыслительной деятельности и как следствие общий рост эстетического и интеллектуального образования.

Как создаются наши карты. (Памятка для учащихся)

1. Возьмите чистый лист бумаги размера А4 или больше. Чистый лист бумаги предоставляет 100% свободу для выражения всего разнообразия ваших умственных способностей.

2. Используйте горизонтальное положение бумаги. Так будет больше места для слов и изображений в том направлении, как мы пишем, и они не так быстро натолкнутся на край бумаги.

3. Начните с центра. Мысли зарождаются в центре нашего интеллектуального мира. Карта памяти отображает это.

4. Создайте центральный образ, который отображает тему, о которой вы пишете/размышляете. При этом:

- Используйте минимум три цвета (синий-центр, красный, зеленый).

- Размер центрального рисунка должен быть достаточно большим, примерно 5 см в ширину и высоту (пропорционально больше для большей бумаги).

- Не используйте рамку, позвольте образу самому задать себе форму

- Картинка стоит тысячи слов. Она открывает простор для ассоциаций, фокусирует мысли.

- Цвета стимулируют активность воображения в правом полушарии головного мозга, а также захватывают и удерживают внимание

- Подобный размер рисунка оставляет много места для остальной карты памяти.

- Уникальная форма делает ее более запоминающейся и приятной.

5. Главные темы вокруг центрального рисунка, как заголовки в книге.

Напишите это слово **ЗАГЛАВНЫМИ** буквами или нарисуйте изображение.

Разместите их на линиях одинаковой со словом длины.

Центральные линии – толстые, изогнутые и органические, как ваша рука, присоединяющаяся к телу, или ветка дерева – к столбу.

Присоединяйте ветви прямо к центральному изображению.

Главные темы, присоединенные к центральному образу на основных ветвях, позволяют увидеть их относительную важность. Это Основные Организующие Идеи, именно они будут собирать в единое целое (составлять) и фокусировать остальную карту.

Выделение основных слов заглавными буквами позволяет мозгу сфотографировать их изображение, и они легче читаются и вызывают моментальную активизацию в памяти (воспоминание).

Длина слова равна длине строки. Лишние линии разобщают мысли, длина делает акцент на связи.

Изогнутые линии придают визуальный ритм и разнообразие, и таким образом их легче запомнить, более приятно рисовать и менее скучно на них смотреть. Более толстые центральные линии отображают относительную важность.

Ветви присоединены к центральному образу, потому что мозг работает по принципу ассоциаций, а не по отдельным, разобщенным линиям.

6. Начните добавлять второй уровень мыслей. Эти слова или изображения связаны с основной веткой, которая запустила их. Помните:

Соединяющие линии более тонкие

Слова по-прежнему написаны, но в меньшем размере

Ваши изначальные слова и образы стимулируют ассоциации. Прикрепите любое слово или образ, который появился. Позвольте свободное течение ваших мыслей. Вам не обязательно «закончить» одну ветвь перед тем, как перейти к другой.

Соединенные линии создают отношения и структуру. Они также отображают уровень важности, как от ветви к пруту.

Размер и стиль написания букв также предоставляют дополнительные данные о значении и важности слова или изображения

7. Добавьте третий или четвертый уровень данных, по ходу того, как мысли посещают вас.

Используйте как можно больше изображений, вместо того, чтобы просто писать слова

Позвольте своим мыслям свободно приходить, «прыгайте» по карте, по мере того, как возникают новые ассоциации. Ваш мозг - как многорукий ловец мыслей. Карта памяти позволяет вам поймать и зафиксировать любую мысль, которая была заброшена вашим мозгом.

8. Добавьте новое измерение в своей карте памяти, придайте глубины слову или изображению с помощью рамок, чтобы сделать заметными определенные важные моменты.

9. Иногда можно отделить ветви карты с помощью цветного контура.

Выделите форму ветки, плотно ее придерживаясь

Используйте разные стили и цвета

10. Делайте каждую карту все более

Красивой

Артистичной

Красочной

Оригинальной и

Пространственной

Ваша карта будет привлекать ваши глаза и мозг

Ее будет проще запомнить

Она будет более привлекательна для вас (и для других тоже)

11. Творите!

Чем индивидуальнее **ваша ментальная карта**, тем лучше. Ведь именно ваше личное мышление его осмысляет.

Ментальные карты на уроках литературы.

Ментальные карты на уроках литературы можно использовать при работе с лексическим материалом, литературоведческим, при введении терминов, контроле. Использование картинок и образов облегчает понимание и запоминание значения материала. Читая книгу, можно составить ее краткий конспект, отметив ключевые моменты и сохранив заинтересовавшие цитаты. На уроках литературы можно составлять карты о писателях, которые могут включать в себя их основные произведения, ассоциации к ним, строки из стихотворений, крылатые выражения, биографию писателей. Например:

- при изучении и анализе творчества писателя ментальная карта составляется по следующему плану: в центре – имя писателя, даты жизни, ветви – основные этапы творчества, литературное направление, ключевые темы творчества, образы, критика;

- художественного произведения: в центре – автор и название произведения, год создания, ветви – жанр, герои, сюжет, смысл (идея и тема произведения);

- литературоведческих понятий: в центре – термин, ветви – определение, история возникновения;

- литературных течений: в центре – название, ветви – определение, время и место зарождения, характерные черты, представители.

Одним из важнейших навыков, способствующих успешности ребенка, на наш взгляд, является навык осознанного чтения. Сегодняшний школьник в силу определенных причин не хочет читать произведения школьной программы. Поэтому нам важно

заинтересовать ребенка, показать ему, что классическая русская литература не менее интересна. В процессе создания ИК учащиеся научатся анализировать, классифицировать, систематизировать, структурировать информацию, переводить из текстового формата в графический, связывать ее между собой. Практическая реализация ментальных карт показывает значительный рост интереса учащихся к литературным произведениям, активизации мыслительной деятельности и как следствие общий рост эстетического и интеллектуального образования.

Использованная литература:

1. Кучкарова, Ф.М. Приемы структуризации учебного материала [Текст] / Ф.М. Кучкарова // Педагогика: традиции и инновации: материалы III междунар. науч. конф. (г. Челябинск, апрель 2013 г.) – Челябинск: Два комсомольца, 2018.
2. Бершадский М.Е. Метод интеллект-карт: <http://bershadskiy.ru>.
3. «Открытый урок» ИД «1 сентября» Горовая Т.П. «Применение метода интеллект-карт на уроках русского языка». Методический портал учителя.

13.24. ЖОББМ жаратылыстану пәнінде PBL технологиясын қолданудың тиімділігі

Анар Маратқызы Бостанова

Магистрант. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
(Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан)

Ақмарал Жексенбайқызы Нұрсафина

PhD доктор, аға оқытушы Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан)

Аннотация

Мақалада қазіргі білім берудегі PBL технологиясы және оның ерекшеліктері, оқытудың мәні мен оны қолдану тәсілдерінің негізгі сипаттамаларын анықтай отырып, зерттеулер жүргізілген.

***Түйін сөздер:** Сыни ойлау, PBL технологиясы, дағдылар, педагогикалық технология, құзіреттілік.*

Әлемнің алдыңғы қатарлы елдерінде білім беру жүйесінің технологиялары оның берер нәтижелеріне қарап бағаланады. Қазіргі уақытта білім берудің негізгі мақсаты білім алып, білік пен дағды, іскерлікке қол жеткізу ғана емес, осы қағидалар негізінде ақпаратты өзі іздеп табу және талдау, жылдам қарқынмен өзгеріп жатқан қазіргі уақытты ұтымды пайдалану болып табылады.

Білім беру мекемелерінің алдына қойып отырған мақсаты - инновациялық оқыту технологиялары арқылы оқу мен тәрбие жұмысын

дамыту, қазіргі қоғам талабына сай алынған терең білім, білік, дағдылар мен құзырлықтардың негізінде еркін бағдарлай білетін, қойылған мақсатқа танымдық қызмет жасау арқылы жете алатын, өз бетінше дұрыс, тиімді шешімдер қабылдауға қабілетті жеке тұлғаны қалыптастыру. Алайда, инновациялық педагогикалық технологияларды қажетті деңгейде қолдану және осы арқылы жеке тұлғаның білім деңгейін, шығармашылық қабілетін қоғамдық сұранысқа сай қалыптастыру барлық білім беретін мекемелердің дағдылы ісіне айнала қойған жоқ. Әлі де болса көптеген оқу орындары оқыту процесін ұйымдастыру мен жүргізуде оқытудың дәстүрлі әдістері мен тәсілдерін пайдаланумен шектелуде.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңының 8-бабында «Білім беру жүйесінің басты міндеті - оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық коммуникациялық желілерге шығу, ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке тұлғаны қалыптастыруға, дамытуға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау» - деп атап көрсеткендей, қазіргі кезеңде әрбір мұғалімнің алдына қойып отырған басты міндеттерінің бірі - оқытудың әдіс-тәсілдерін үнемі жетілдіріп отыру және жаңа педагогикалық бағыттардағы технологияны меңгеру болып табылады [1].

Педагогикалық технология – дара тұлғаны қалыптастыруға педагогикалық ықпалдарды ұйымдастыру қажеттілігінен туындаған өзара байланысты үрдістер [2].

Оқу және оқыту стратегиялары белсенді оқытуға негізделуі тиіс. Ғалымдардың жүргізген зерттеулерінде, білім алушылар үшін оқытудың өмір арқылы жобалау аса маңызды және барынша табандылық танытатынын анықтаған [3-5]. Қазіргі кезде белсенді және инновациялық технологиялардың бірі – *жоба негізінде оқыту (PBL-project based learning)* технологиясы деп саналады. Жобалау – «project» деген латын сөзінен алынған, бұл дегеніміз «жоспарлау, дайындау» сияқты мағынаны немесе жоспардың жүзеге асырылуы деген мағынаны білдіреді. PBL технологиясын қолданудың негізгі мақсаты – білім алушылардың қызығушылық ынтасын дамыту, өз кезегінде өздік жұмыстарын жүргізу арқылы білімдерін жетілдіру, ақпараттық бағдарлау біліктілігін қалыптастыру және сыни тұрғыдан ойлау қабілетін арттыру арқылы оқушының болашақта әр түрлі жағдаяттарда, әртүрлі қоғамдық ортада өзін-өзі көрсете білуге бейімделуін айтамыз. Демек, PBL технологиясын қолдану арқылы күрделі тақырыптың мазмұнын ашу, пікірталасқа түсу, өзіндік ойларын ғылыми дәлелдеу, оқу ынтымақтастығын тудыра отырып, топтық жұмыстардың мүмкіндіктері мен мол тиімділігін береді.

Жоба негізінде оқытудың пайда болуының ұзақ әрі өзіндік тарихы бар. Джон Дьюидің қайта құру және белсенді оқыту, Килпатриктің жоба әдісі, Брунердің өнертабыс арқылы оқуға деген көзқарасы жоба

негізінде оқыту (PBL) тәсілін қалыптастырудың негізгі іргетасының қалануы деп атауға болады [6].

Жоба негізінде оқыту технологиясы XIX ғасырдың 2-ші жартысында АҚШ ауылшаруашылық мектептерінде пайда болған. Оның негізін қалаушы психолог, педагог, философ Джон Дьюи болған. Дьюидің ілімін жалғастырушы профессор Уильям Херд Килпатриктің ойынша, балаларды өз жұмысының жемісін көруге ынталандыру арқылы үлкен өмірге дайындау – осы технологияның негізі болып қалыптасты. Хилпатриктің тұжырымдамасы бойынша, жобалау технологиясының нағыз типтік үлгісі көрсетіле отырып, кейіннен Рейхвейн теориясы ұсынылған, соның негізінде Б. Оттоның пікірі бойынша жалпы сабақтардың концепциясында сұхбаттың басты рөлді алатындығы туралы айтылған. Ал, Кершенштайнер еңбек мектебінен жобалау идеяларын осы бағытта болатын дамуды байқауға болады деген тұжырымға келген [7].

1965 жылдан бері қарай жобалау әдісі халықаралық деңгейде қолданыла бастады. Бұл әдіске қайта оралудың басты себебін ғалымдар «мәселенің дамуына қарасты оң нәтиже беретіндігімен» байланыстырады, яғни білім алушылар нақты мәселені шешу үшін әрекет үстінде бірнеше рет теорияға үңіледі, соның нәтижесінде өз істерінің қалай орындалғанын бағалай алады, өз қолдарымен жасалған іс оларға қанағаттанарлық, яғни, өзіне деген сенімділікке әкелетіндігі дәлелденген.

В. Килпатриктің пайымдауынша оқу әрекеттері оқытушының қатысуынсыз орындалуы тиіс делінген. Сол тараптан оқушы өз әрекетінің нәтижесін көріп, өзінің қабілетін бағалай алады десе, ал Д. Дьюи оқушының әрекеті мұғаліммен бірлескен әрекет болуын талап етті. Себебі, оқушының әрекетті тапсырманың аяғына дейін орындауына толық білімі жетпеуі мүмкін, ол үшін мұғалім әрекетті орындаудың алдында оқушының барлық ойлау әрекеті сатысынан өтуін қамтамасыз етуі тиіс деген пікірлерді айтады [8].

PBL технологиясы қазіргі кезде ТМД елдерінің оқыту жүйесінде кең өріс алып жатыр. Ресейдің бірқатар ғалымдарының теориялық зерттеулерінің нәтижесінде PBL технологиясының теориялық және практикалық тәжірибелерінің негізінде жақсы нәтиже беретіндігі туралы зерттеулер бар [9-10].

PBL әдісін қолдану оқушылар арасында оқытудың кең мүмкіндіктерін дамыту үшін ең жақсы әдістердің бірі болып табылады. Бұл білім алушылардың ғылымға деген қызығушылығын арттырады және зерттеудің ғылыми мазмұнын түсінуін жақсартады. Осы әдісті қолдануда сұрақ-жауап процесі жобаның, нәтиженің айналасында ұйымдастырылған, ол білім алушының қызметін ынталандырады. Оқыту нәтижесі әдетте "артефакт", модель, сурет немесе презентация сияқты нақты өнім болып табылатын күрделі міндеттерді орындауды қамтиды. Студенттер аудиторияның алдында өз өнімдерін ұсынады,

оны түсіндіреді. Бұл әдіс бойынша мұғалім міндеттерді құрастырады, күрделі сұрақтар қояды, сондай-ақ ақпараттық және әлеуметтік дағдыларды дамытуға бағыттайды және көтермелейді. Соңында, мұғалім студенттер тәжірибесінен алған білім мен оқуды бағалайды (білім министрлігі, 2014) [11].

И.Р. Рыбина және И.Ю. Попованың зерттеу жұмыстарында PBL технологиясы оқушыларға Равиц, Хиксон, Инглиш және Мергендоллермен (2012) анықталған әртүрлі дағдыларды талап ететін маңызды тақырыптар бойынша зерттеулер жүргізуге мүмкіндік беретіні көрсетілген:

1. Ғылыми ойлау: мәселелерді анықтау, әртүрлі ақпарат көздерін бағалау және тиісті қорытынды жасау қабілеті.

2. Бірлескен жұмыс дағдысы: ортақ мақсатқа жету үшін адамдар тобымен тиімді және құрметпен жұмыс істеу қабілеті.

3. Тұлғааралық қарым-қатынас: идеяларды, білімді және қорытындыларды ұйымдастыру және оларды топ мүшелерімен ауызша немесе жазбаша бөлісу қабілеті.

4. Креативтілік: ақпаратты жинау және шешімдер табу, содан кейін оларды бірегей және шығармашылық мәнерде ұсыну қабілеті.

5. Өзін-өзі реттеу: өзіне жауапкершілік алу және өз бетінше үйрену қабілеті; өз нәтижелерін бақылау және сынау және кері байланысқа жауап беру қабілеті.

6. Зерттеу тақырыбына байланысты дағдылар: саяси ноу-хау, тілдік дағдылар және фотосурет сияқты нақты тақырып бойынша жұмыс істеу үшін қажетті кез келген дағдылар.

7. Технологияны пайдалану: білімнің технологиялық көздерін тиісті түрде пайдалану қабілеті [12].

Жоба негізінде оқыту сыни ойлауды дамытуға және ақпаратпен жұмыс істеуге мүмкіндік береді. Қазіргі уақытта PBL технологиясы дәстүрлі білім беру формаларынан оқушы мен мұғалімнің тең дәрежелі тығыз ынтымақтастығына көшуді білдіреді.

Біздің зерттеу жұмысымызда әдістемелік тұрғыда Нұр-Сұлтан қаласының Дарынды қыз балаларға арналған «Білім-Инновация» лицей-интернатында 6 сынып оқушыларына PBL технологиясының элементтерін пайдалана отырып жүргізілді. Зерттеу барысында 6 сыныптың жаратылыстану сабағы бойынша кейбір нұсқалары бойынша сабақтар өткізілді, яғни PBL технологиясының жобалық жұмысы арқылы ақпаратты жинау, өңдеу, жүйелеу және жалпылау шеңберінде шектеліп қана қоймай, сондай-ақ белгілі бір мәселенің авторлық көрінісі мен шешімін көрсететін дербес зерттеу болып табылды. Мектепте жасалатын жұмыстар олар тек мұғалім мен емтихан үшін жасалып қана қоймай, оқушылар өз жұмыстарын шынайы аудиторияға ұсынғанда, жұмыстың сапасы туралы көбірек ойлағанда мәнді бола түседі. Білім алушылар «Өлі табиғаттағы үдерістер», «Экожүйенің құрамдас бөлігі» атты тақырыптарда жүргізілген жұмыстардың нәтижесінде

жанартаудың моделін жасап, магмалық ошақтан жер бетіне лава атқылауын, тау түзілу үдерісін көрсетіп, экожүйені өздері қолдан жасап көрсете білді (сурет 1, сурет 2).

Сурет 1 - Өлі табиғаттағы үдерістер

Сурет 2 - Экожүйенің құрамдас бөліктері

«Адамның тыныс алу мүшелері» тақырыбы бойынша шөлмектегі өкпе жасау арқылы адамның өкпесі қалай жұмыс істейтінін көрсетті және «Мидың бөлімдері» тақырыбы бойынша ермексаздан ми қыртысының аймақтарын (маңдай бөлімі, төбе бөлімі, самай бөлімі, шүйде бөлімі, мишық) жасады (сурет 3).

Сурет 3 - Адамның тыныс алу мүшелері және мидың бөлімдері

Яғни осы жұмыстардан оқушылардың дайын мәліметті кітаптан оқып қана қоймай, өз беттерінше ізденіп, түсінгендерін қолдана алатындығын байқауға болады.

PBL технологиясы оқушыларға оқулықтың идеялары мен ойларын әдемі баяндау ғана емес, өз идеяларын білдіруге мүмкіндік береді. Қабылданатын оқу материалын түсіну және ой білдіру еркіндігі үшін жағдайлар жасалады. Сонымен қатар, оқушылар үзіліс кезінде өздерін толғандыратын сұрақтармен жиі келіп, қосымша сабақтар ұйымдастыруды сұрады, нақтырақ айтсақ, микроскопты пайдаланумен байланысты зерттеу жұмыстарына өте кең қызығушылық танытты. Көптеген білім алушылар қарапайым дәстүрлі сабақ шеңберінде оқулықтан ақпаратты аз алады. Ал, өздік жұмыстарда жинаған материал мұғалім даярлаған материалдан әрқашан құнды болып табылады. Сондықтан, бүгінгі күні мұғалімнен оқушыға білімді берудің орнына мектептегі білім берудің басты мақсаты оқушының оқу мақсаттарын өз бетінше қою, оларды іске асыру жолдарын жобалау, өз жетістіктерін бақылау және бағалау қабілетін дамыту болып табылады, яғни – оқу іскерлігін қалыптастырудың элементтер болып табылады. Жоба негізінде оқыту (PBL) - бұл оқыту әдістемесі, оның аясында оқушылар нақты жобаларды орындай отырып, маңызды дағдыларды игерді. Бейнероликтер, көркем жұмыстар, фотосуреттер, музыка, модельдерді құру, сөз сөйлеу, іс-әрекет жоспарлары, сандық тарих және веб-сайттар-осының барлығы PBL артефактілерінің мысалдары болып табылды. Жоба негізінде оқыту, білім берудің конструктивистік теориясына негізделді және ол оқушылардың өздерінің білімін құруға қатысқан кезде оқытудың терең және маңыздылығын ажырата алды. Білім алушыларға қажетті мазмұн шеңберінде өздерін қызықтыратын тақырыпты таңдауға мүмкіндік беріліп, содан кейін олар жобаның өз жоспарын құруға жауапты болды.

Зерттеу барысында оқушылардың сабаққа қатысты зерттеу жобаларын әзірлеуі кезінде келесі дағдылар мен біліктерге ие болды:

- Түсіндіру, салыстыру, талдау.
- Маңызды белгілерді белгілеу.
- Бақылау, сипаттау, жіктеу.
- Эксперимент жүргізу.
- Тұжырымдар жасау.
- Дәлелдемелерді келтіру және бағалау.

PBL технологиясының негізінде оқушылардың танымдық дағдыларын дамыта отырып, өз білімдерін өздігінен құрастыра білуге, ақпараттық кеңістікте бағдарлай алу және сыни тұрғыда шығармашылық ойлауды дамытуы жақсы нәтижені көрсетті.

Осы жобаның негізінде оқыту, PBL технологиясын қолданудың нәтижесі әдетте оқушылардың ұзақ мерзімді жұмысымен анықталады. Жобалық жұмысымыздың негізгі мақсаты-оқушыларға өз оқуы үшін жауапты болуға көмектесу, тәуекелмен байланысты позитивті мінез-

құлықты дамыту және оларды басқалармен ынтымақтастықта жұмыс істеуге шақыру болды.

Жоба негізінде жүргізілген зерттеу барысындағы оқытудың келесідей артықшылықтарын көруге болады:

1. Ол оқушылардың оқу дағдыларын дамытады және байытады.
2. Бұл өмір бойы оқытуды қамтамасыз етеді.
3. Топпен жұмыс істеуге және ынтымақтастыққа негізделген, оқыту бойынша іс-шараларға қатысуға мүмкіндік береді.
4. Ол оқушылар үшін олардың білімі, ойлары мен қатысуы үшін бірнеше жолдарын ұсынады.
5. Интеллекттің түрлі өлшемдерін (кинетикалық, кеңістіктік, логикалық, тілдік және т.б.) пайдалануға мүмкіндік береді.
6. Отбасы, мұғалім және мектеп басшылығы үшін оқушының жетістігі туралы маңызды ақпарат береді.
7. Ол проблемаларды шешу және проблемалар негізінде оқу дағдыларын дамытады.
8. Әр түрлі тақырыптар бойынша жоба шеңберінде алған білімдері мен дағдыларын тәжірибе жүзінде қолдану мүмкіндігі көрсетіледі.
9. Бұл білім алушыларға түрлі дағдылар береді.

Қорыта айтқанда, инновациялық технологиялардың бірі - PBL технологиясын білім беруде қолдану өте тиімді болатындығы айқындалды. PBL технологиясы оқушылардың мотивациясын арттырып, оқушылардың да, оқытушының да жалпы ой-өрісін кеңейте отырып, білім алушылардың тақырыпқа деген жоғары қызығушылығын тудырды, яғни жобамен жұмыс істеу кезінде олардың шығармашылық қабілеттерін және өзіндік қызметін дамыту мен қатар пікірталас жүргізе білуді дамыту және басқалардың пікіріне құрметпен қарауға тәрбиелік маңызының зор екендігі анықталды.

Сонымен қатар, PBL технологиясы шығармашылық ойлау, қиял, есте сақтау және зейін сияқты психологиялық үдерістердің дамуын қамтамасыз етеді. Демек, жобалық іс-әрекет барысында оқушылардың негізгі құзыреттілігі де дамитындығы белгілі болды. PBL технологиясын мектеп тәжірибесінде тиімді қолдану, ең алдымен, оны терең, жан-жақты үйренуді талап етеді. Сондықтан да PBL технологиясы білім беруде қолданудың тиімділігін зерттеу әрі қарай біздің зерттеу жұмыстарымызда жалғасын табады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. Астана, 2000.
2. Кларин М.В. Педагогическая технология в учебном процессе. – М., 1989. – с. 18.
3. M. Baran, A. Kadir MASKAN (2007). Proje tabanlı öğrenme modelinin fizik öğretmenliği ikinci sınıf öğrencilerinin elektrostatığe yönelik

tutumlarına etkisi. Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi, 12 (2009), 41-52.

4. Bartscher, K., Gould, B., & Nutter, S. (1995). Increasing student motivation through project based learning. Master's Research Project, Saint Xavier and IRI Skylight. (ED 392 549).

5. Blumenfeld, P., Soloway, E., Marx, R., Krajcik, J., Guzdial, M., & Palincsar, A. (1991). Motivating project-based learning: Sustaining the doing, supporting the learning. Educational Psychologist, 26 (3&4), 369-398.

6. Mehmet Fatih Ayaz, Mikail Söylemez, Proje Tabanlı Öğrenme Yaklaşımının Türkiye'deki Öğrencilerin Fen Derslerindeki Akademik Başarılarına Etkisi: Bir Meta-Analiz Çalışması, Eğitim ve Bilim Cilt 40 (2015) Sayı 178, 255-283.

7. Пахомова Н.Ю. Проектное обучение – что это? // Методист. № 1, 2004, 50-54 сс.

8. Қисымова Ә.Қ., Увалиева Т.Ж. Оқыту технологиялары. – Алматы. 2007, 204 б.

9. Русских Г.А. Технология проектного обучения [текст]. / Г.А. Русских // Биология в школе. – 2003. - № 3.

10. Щербакова С.Г. Организация проектной деятельности в образовательном учреждении. / Сост. С.Г. Щербакова. – Волгоград: ИТД Корифей, 2006.

11. Naji Kortam Ahmad Basheer Avi Hofstein Muhamad Hugerat, How Project-Based Learning promotes 7th grade students` motivation and attitudes towards studying biology, ARISE – Action Research and Innovation in Science Education, 1(2), 9-17

12. И.Р. Рыбина, И.Ю. Попова, Проектное обучение как элемент организации учебной деятельности в контексте современного образования, Ученые записки Орловского государственного университета. № 4 (60), 2014 г.

13.25. Проблема девиантного поведения в обществе

Гульзина Баялиева

докторант 3 курса специальности 6D010300 – Педагогика и психология. Казахский национальный педагогический университет имени Абая (Алматы, Казахстан)

Турархан Нурмухановна Жундыбаева

доктор педагогических наук, профессор. Казахский национальный педагогический университет имени Абая (Алматы, Казахстан)

В любом обществе для успешного функционирования создаются нормы, регулирующие поведение его членов. Однако всегда встречались разного рода отклонения от общепринятых норм, которые вызывают девиантным поведением. Современной этап развития

общества характеризуется тенденциями к усложнению социальных отклонений и необходимостью интеграции накопленных знаний для их познания и профилактики. Теоретическими основаниями концептуальной модели изучения девиации стала интеграция существующих подходов в исследовании девиантного поведения, заключающаяся в методологическом синтезе теорий социальной дезорганизации и концепций, объясняющих девиацию личностными особенностями и влиянием ближайшего социального окружения подростков.

Ведущая роль подрастающих поколений в общественном воспроизводстве предопределяет значимость современных процессов развития и формирования подростков. Подростковые девиации имеют социально - статусное изменение и бытуют преимущественно там, где молодежь не может получить достойное, общественно одобряемое положение, не имеет перспектив для исследования выявлено, что современной уровень отклонений от нормы морали, принятых образцов поведения в подростковой среде характеризуется рядом тенденций:

- постоянный рост показателей девиантного поведения в подростковой среде;
- омоложение и феминизация субъектов девиантного поведения;
- жестокость и цинизм преступлений, совершаемых подростками;
- рост преступлений, совершаемых в группах;
- взаимообусловленность и устойчивая взаимная связь различных форм девиации.

Проблемы девиантного поведения невозможно решить в отрыве от системы поддержки семьи, образования, здравоохранения охраны общественного порядка, развития культуры, спорта, туризма. С учетом доминирующих факторов подростковой девиации считаем, что в числе неотложных социальных мер должны быть следующие:

- важнейшая превентивная мера - укрепление института семьи. В связи с этим необходимо активная пропаганда семейного образа жизни, поддержка материального положения семьи, развитие инфраструктур, обеспечивающих ее жизнедеятельность.

- необходимо возродить деятельность специализировавшихся на работе с подростками клубы, секции, кружки другие центры направленного формирования личности подростков, принять меры для максимального использования имеющихся площадей и материальных возможностей.

Отрицательная динамика подростковой девиации дает основания для неутешительных прогнозов ее развития будущем, предопределяя значимость и приоритетность профилактической работы в обществе.

Проблема девиации является одной из центральных в современной психологии, социологии, подростковой педагогике, политологии, криминологии (в различных её направлениях). Ее

изучению посвящен обширный корпус литературы по криминологии, суицидологии, наркомании и таксонами и т.д. В особое направление выделилась детская и подростковая девиатология, профилактика правонарушений и нейтрализация асоциальных форм поведения.

Девиация имеет множество форм и типов. Особый интерес представляют социокультурные и исторические формы девиантного поведения, а также новые формы, демонстрируемые современной мировой и отечественной культурой - в частности молодежный "экстрим". Говоря о культурно-исторических формах, следует выделить коллективное в индивидуальное девиантное поведение и провести их классификацию.

Мы выделяем два типа коллективной девиации. Первая из них - сакральная по своей сути, или являющаяся игровым реликтом таковой (культово-обрядовые действия, традиционные праздники, карнавал, государственные и "народные" праздники). Второй тип - революция, бунт, погромы, насилие и т.п. - является проявлением девиантного поведения экстремального типа. Им характеризуются, в подавляющем большинстве случаев, переходные периоды истории.

Девиация коллективного типа связано непосредственно с девиантной ситуацией. В зависимости от преобладающей референции, феномен приобретает характер управления или деструктивной реакции. Одним из вариантов девиантного поведения являются молодежные движения.

Особую форму девиации представляют собой девиантные сообщества институированные и иерархически структурированные (хулиганские сообщества, криминальная группа "банда").

Индивидуальная девиантность также может иметь сакральный характера, ее носители - шаман, святой, юродивый. Имеется светский вариант девиантности: денди, философ, человек художественной или социальной богемы.

Среды типов и форм девиации выделяется личность творческого андеграунда - противопоставляющая себя обществу и традициям, вступающих с ними в конфликт. Девиантность и деструктивность являются существенными чертами психологамы андеграунда. На наш взгляд, понятие "девиация" следует рассматривать как категорию т.е. наиболее общее понятия, фиксирующее собственно феномен. Термином "девиантность" обозначать состояние субъекта девиации, а термином "девиантное поведение" - поведенческое проявление.

Категориальный характер термина "девиация" подтверждает тот факт, что он имеет расширяющийся характер, включает в предмет обозначение самые разнообразные феномены, характеристика которой в данном аспекте также носит контекстуальный и конкретный характер. Например, как формы девиации можно рассматривать современные молодежные движения и субкультуры, хотя сами данные

феномены имеют специфическую природу и функционирование в социуме [1, с. 192].

Девиантное, или отклоняющееся поведение всегда связано с каким - либо несоответствием человеческих поступков, действий, видов деятельности распространенным в обществе или его группах ценностям, правилам и стереотипам поведения, ожиданиям, установкам. Это может быть нарушение формальных или неформальных норм, а также "девиантный" стиль поведения, не соответствующие принятым в данном обществе, среде, группе.

Девиантным называют поведение, которое не соответствует нормам и ролям. При этом одни социологи в качестве точки нормы используют ожидания соответствующего поведения, а другие - эталоны, образцы поведения. Некоторые полагают, что девиантными могут быть не только действия, но и идеи, взгляды [2, с. 37].

Девиантное поведение нередко связывают реакцией общества на него и тогда определяют девиацию как отклонение от групповой нормы, которое влечет за собой изоляцию, лечение ил и другое наказание нарушителя.

Исходя из самых общих представлений, можно дать следующее определение: девиантное поведение - это поступок, действие человека, не соответствующее официально установленным или же фактически сложившимся в данном обществе нормами и ожиданиям. при этом под официально установленными понимаются формальные, правовые нормы, а под фактически сложившимся - нормы морали, обычаи, традиции.

Более других распространены следующие определения девиантности: отличие от норм или от приемлемых стандартов общества; некоторое поведение или физическое проявление, социально вызывающее и осуждаемое, поскольку отклоняется от норм и ожиданий группы.

При определении девиации чаще всего используется сопряженные понятия: «патология» и «норма».

Термин «патология», как нам кажется, неудачен. Слово "патология" происходит от греческих «страдание» и «слово, учение» и в буквальном смысле означает науку о болезненных процессах в организме живых существ. В переносном, этимологически неточном смысле патология — это болезненные нарушения строения, функционирования или развития каких - либо органов или проявлений живых организмов.

С нашей точки зрения, не существует какой бы то ни было единой и специфической причины девиантности как социального феномена в силу следующих обстоятельств.

1) Причинно-следственная связь - лишь одна из форм взаимосвязей и взаимозависимостей между элементами целого, системы, причем связь, достаточно жесткая и более или менее

отчетливо выделяемая лишь на уровне относительно простых, механических систем.

2) Проявления девиантности столь различны по содержанию - преступность и самоубийства, злоупотребление алкоголем и коррупция, наркотизм и терроризм.

3) Вероятно, имеются обстоятельства (факторы), наличие которых делает более или менее вероятным девиантное поведение, а уж какую оно примет форму - чаще всего зависит от случайности или индивидуальных особенностей субъекта. Вообще случайность в современной науке играет неизмеримо большую объяснительную роль, нежели причинность, жесткая детерминированность [3, с. 75].

Девиантность проявляется через действия, поступки людей. Между тем все свои действия человек совершает в конечном счете ради удовлетворения тех или иных потребностей: биологических или витальных (в пище при чувстве голода, в питье жажде, в укрытии от неблагоприятных погодных условий) социальных (в статусе, престиже самоутверждении, самореализации и др.); духовных или идеальных (поиск смысла жизни, цели существования, бескорыстное стремление к знанию, творчеству, служению другим людям).

Феномен девиантного поведения обнаруживается на самых ранних этапах культуры. Невозможно проследить его осуществление в повседневной практике древних цивилизаций, однако со всей очевидностью он обнаруживается в культовой практике, так называемых, реликтовых народов. Два модуса девиации: девиантная ситуация, сопровождающаяся соответствующим поведением, и девианты - субъекты девиантного поведения. К первому историческому типу девиантной ситуации относятся обрядовая практика. Культовое действие - особый период в жизни социума, обеспечивающий единение сакрального и профанного миров, возможность вступить с контакт сакральными силами и "направить" их действия на пользу общине.

Девиантная ситуация допускает поведение, табуированное и повседневной жизни, ибо там оно может привести к деструкции, хаосу, разрушению социальной жизни. Это, прежде всего, связаны с обрядами плодородия [4].

Мы рассмотрели вероятные источники девиантности и девиантного поведения. Остается прояснить вопрос, почему одно и те же девиантогенные факторы оборачиваются то преступлением, то самоубийством, то уходом в алкоголь или наркотики.

Большинство объяснительных теорий девиантности развивалось в рамках иных наук - в первую очередь, криминологии и общей социологии, а также демографии, наркологии и суицидологии. Вся история девиантологии (криминологии как наиболее развитого ее элемента) есть поиск причин, факторов, обстоятельств, обуславливающих возникновение и изменение девиантности и ее видов. Именно в процессе такого поиска рождались

девиантологические и криминологические концепции и теории, добивался огромный фактографический материал, подтверждающий или же опровергающий те или иные научные гипотезы.

Наше исследование позволяет говорить об универсальности девиантного поведения с социологической, психологической и культурологической точек зрения, т.е. о наличии данного феномена в любом социальном и историческом типе обществе. Девиация имеет ассоциальное, деструктивное формы и последствия и является объектом искоренения, нейтрализации и коррекции. К данному классу относятся традиционные для научной и практической девиантологии виды девиантного поведения: криминал, хулиганство, алкоголизм, наркомания.

Девиантология как научная дисциплина развивалась, собственно, как ответы на вызовы бросаемое обществу и его стабильности со стороны девиантов указанных видов.

Каждый исторический этап культурного развития трансформирует или порождает новые формы девиантного поведения. Так в настоящее время в нашей стране мы констатируем образование особых субкультур, не имеющих конкретных исторических аналогов, но в измененном виде воспроизводящих традиционных черты девиации. Изучение девиантного поведения в витально-экстремальных ситуациях также должно стать предметом социальной философии. Все этого свидетельствует об актуальности предмета нашего интереса и необходимости дальнейшего его изучения.

Список литературы:

1. Агрессия: сборник статей по материалам научн.-практ. конф. "Агрессия: биологические, психологические и философские аспекты" / Сост. В.В. Зелинский. СПб. Изд. "Хамелеон", 2004. - 367 с.
2. Афанасьев В.С., Гилинский Я.И. Девиантное поведение и социальный контроль в условиях кризиса российского общества. - СПб. 2005. – 243 с.
3. Девиантное поведение: методология и методика исследования / под ред. М.Е. Поздняковой. М.: Реглант, 2004. - 196 с.
4. Чуканова А.А. Проблема нормы и патологии: психологический обзор // Психология, социология и педагогика. – 2014. - № 12. <http://psychology.snauka.ru/2014/12/4080> (Дата обращения 22.02.2020).

SECTION 17.00.00 / СЕКЦИЯ 17.00.00

ARTS / ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ

17.1. Искусства и технологии древних мастеров Великой степи

Рсалды Багдатовна Оразалиева

старший преподаватель. Казахская Инновационная Академия
(г. Семей, Казахстан)

Пространство – мера всех вещей, время – мера всех событий. Когда смыкаются горизонты пространства и времени, начинается национальная история.

В самом деле, если задуматься об истории любого народа, то вполне справедливо возникает вопрос о соотношении территории и великих достижений этих народов в ходе тысячелетней истории. И этот подход позволяет понять свои истоки и всю национальную историю во всей ее глубине и сложности.

История Казахстана также должна быть понята с высоты современной науки, а не по ее отдельным фрагментам [1].

Через территорию современного Казахстана в древности проходил Великий Шелковый путь, что несомненно привело к развитию торговых отношений и культурному обмену с другими народами. Помимо этого, казахи с давних пор умели добывать руду и были мастерами в обработке металла - золота, серебра, железа, меди.

Ключевыми факторами, влияющими на развитие казахских ремесел, стали формы хозяйственной деятельности: пастбищно-кочевое скотоводство и орошаемое земледелие, а также географические особенности расположения.

Развитие ремесел

На развитие казахских ремесел определенное воздействие оказали торговые связи, способствовавшие культурному обмену между народами. Отрар был центром гончарного производства. В мастерских, датируемых шестнадцатым веком, сохранились остатки печей, в которых обжигались керамические изделия и покрывались цветной глазурью. При раскопках также обнаружены мастерские, в которых остались следы обработки металла. В них занимались изготовлением ювелирных изделий, аксессуаров - ремней, браслетов, колец и т.д.

Другим городом, в котором было очень много ремесленных мастерских и бурно развивались торговые отношения, был Сыгнак, находящийся на правом берегу

Казахские ремесла имеют древнюю историю. Подтверждением данного факта являются памятники эпохи, обнаруженные при раскопках на территории современного Казахстана: ювелирные изделия из бронзы, серебра, меди и т.д. Были найдены керамические

изделия, украшенные орнаментом, а также изделия, изготовленные из кости, украшенные резьбой. Некоторые источники утверждают, что казахские ремесла имеют тесную связь с ремеслами разных племен, населявших территорию Казахстана в древности: саков, усуней и т.д. Предположение основано на том, что это были кочевые племена, вели схожую хозяйственную деятельность, занимались разведением скота.

Одно из ремесел, развитых в дореволюционном Казахстане, - красильное дел. Различными пигментами окрашивали кожу, ковры, одежду. Для изготовления красителей казахи искали различные растения, минералы. Основным материалом для производства красителей различных цветов было растение марена и его корни. Произрастает марена в низинах почти во всех речных долинах Казахстана. Окрашенные ею кожа и шерсть не теряли своего цвета. Мастера хорошо разбирались в свойствах минералов и красителей, которые они из них изготавливали. Например, для усиления цвета применялись селитра, нашатырь, купорос, охра, сера и т.д. Особое предпочтение казахи отдавали белой краске, считая ее выражением радости. Для усиления белизны кошм, покрывающих юрты, употребляли белую глину и мел.

Забытым видом казахского ремесла является обработка кендыря. Из него получали прочные волокна, к которым добавляли верблюжью шерсть или козий пух, что придавало пряже мягкость. Из этих нитей ткали ткань для верхней одежды, настенных ковров и конских попон.

Мужскими казахскими ремеслами можно считать изготовление разных видов оружия, убранства лошадей, ювелирное дело, резьбу по камню, а также мебели из дерева и кости, украшение ее красивой резьбой, отделку кожи, тиснение, пошив обуви.

Женскими казахскими ремеслами можно считать валяние шерсти, ткачество и валяние ковров, вышивку различными стилями и техникой, пошив одежды. При изготовлении войлочных полотнищ для покрытия юрты, различного вида ковров, приданого невесте: одежды, постели, домашней утвари - работали, как правило, группами, при этом взрослые женщины обучали девочек.

Семьи со средним достатком сами изготавливали предметы быта. Богатые казахи являлись только заказчиками, а за выполненную работу платили скотом или продуктами скотоводства. Самые ценные изделия казахского ремесла производились по заказу ханов, султанов и беков в их ставках и мастерских. Здесь трудились самые талантливые ювелиры, резчики, вышивальщицы. По заказу знати строились и мавзолеи, облицованные резными плитами, с художественной обработкой портала, колонн и фриз. В некоторых мавзолеях Казахстана - надгробных сооружениях, которые создавались как память об умершем для почитания его духа, открыта фресковая роспись [4].

В настоящее время многие казахские ремесла становятся популярными. Модные дизайнеры одежды в своих работах часто

используют технику валяния шерсти, декорируют одежду вышивкой в национальном стиле. Ювелиры создают новые коллекции с казахским орнаментом. Вошли в моду различные аксессуары с узорами из тесненной кожи.

Резьба по камню

Древнейшим видом казахского народного искусства является резьба по камню. К древнейшим памятникам резьбы по камню относятся наскальные рисунки. Они образуют целые картинные галереи под открытым небом. Древние скотоводы изображали на скалах животных куланов, лошадей, антилоп, горных козлов, архаров, маралов, быков, мифологические сюжеты, сцены жертвоприношения, поклонения небесным светилам и другие. Нередко на наскальных рисунках изображены охотничьи и бытовые сцены, реалистические образы людей и животных.

Животные изображались не только статично. В состоянии покоя мы видим фигуры козлов, оленей, антилоп. Величественны и стройны на наскальных рисунках двугорбые верблюды. Хищники - тигры, барсы, волки - показаны в движении, а для сцен их борьбы, нападений, охоты характерна экспрессия. Поразительны точность пропорций, четкость, уверенность и изящество контурных линий.

Более поздние наскальные изображения представляют примеры усложнившихся композиционных решений. Здесь можно увидеть воинов на конях, охотников, стреляющих из лука, длинные ряды повозок. В основном все наскальные рисунки изображают быт древних людей.

При создании наскальных рисунков резьба по камню осуществлялась контурными линиями (гравировкой) и точечной выбивкой. Рельефная резьба по камню распространена в Западном и Центральном Казахстане, применялась преимущественно в архитектурном декоре и надгробных памятниках малых форм - койтасах, кулыптасах из песчаника и ракушечника. Кулыптасы достигали порой высоты трех метров. В их резьбе использованы растительные и геометрические узоры, встречаются также изображения оружия, ремесленных инструментов, мужских поясов, женских украшений и т.д.

Уникальными образцами резьбы по камню являются «бараньи камни» - койтасы, представляющие собой объемную скульптуру животного, в изображении которого сохраняются пережитки древних тотемических представлений. Образ барана передается в реалистической и в стилизованной форме.

Резьба по дереву и кости

Резьба по дереву была широко распространена в областях Центрального Казахстана, Алатау, северо-западных и северо-восточных районах, где имелись большие лесные массивы.

В северных районах для резьбы по дереву использовали лиственные породы, особенно красную березу с красивой текстурой,

черную и красную ольху, клен, орех, ясень, дуб, которые легко режутся и окрашиваются, хорошо поддаются обработке.

В Семиречье лари, сундуки, подставки, шкатулки и многие другие вещи делались из яблони, ореха и облепихи. Музыкальные инструменты, например кобыз, делали из ивы. Ножки для столов, некоторые детали каркаса юрты вырезали из сосны, осины и тополя.

На Сырдарье также имелся материал для резьбы по дереву - чинара, орех, груша, акация, джида и другие. Использовались корни и наросты на стволах березы и ореха. Их корни, особенно березы, дают при обработке красивую текстуру.

Казахи издревле занимались плотничьим делом. Плотники подразделялись на уйши и арбаши. Уйши строили летние и зимние жилища - дома, юрты, украшали затейливой резьбой купольные жерди, круг свода, двери юрты. Плотников, делавших двухколесные арбы и повозки, называли арбаши. Повозки и арбы производились преимущественно в северных и северо-восточных районах Казахстана. Этому способствовало наличие лесного материала в этом регионе.

Согласно народному преданию, самые прославленные мастера резьбы по дереву происходили из племен кереев, аргынов, кипчаков, алимов, жагайбайлы и конгратов.

Изделия изготавливались не только для собственных нужд, но и на продажу.

Казахские умельцы резьбы по дереву владели контурной, трехгранно-выемчатой и плоскорельефной резьбой. Противопоставление фона и рельефного узора характерно не только для плоско - рельефной резьбы, но и для ажурной.

Характерной чертой композиций является сохранение равенства площадей фона и узоров. Как и в орнаментальных композициях ковровых изделий, народные мастера в резьбе по дереву четко выделяют центральное поле, заполненное розетками, медальонами или другими фигурами, и бордюры. Узоры на бордюре, как правило, состоят из тех же элементов, что и розетки центрального поля, композиция декора в резьбе по дереву строится через выделение центра и повтор тех же элементов по краям изделия, ритмичное чередование узора в виде фриза, сплошное покрытие поверхности по сеткам квадратов, ромбов или четырех-лепестковых цветков, раппортное размещение элементов узора. В сетчатых композициях внутрь плоскостей орнаментальных фигур вписываются крестообразные фигуры с элементами узора бараний рог.

Основными мотивами резьбы по дереву были классический геометрический орнамент, растительные узоры. Неизменные мотивы, которые народные мастера включали в резьбу — это сердцевидные и S-образные фигуры.

Орнаментальные узоры резьбы всегда гармонично связаны с формой изделия. Резьба по дереву дополнялась росписью. Фон резьбы

раскрашивался главным образом в темно-коричневые, а узоры - в красные, зеленые и другие более яркие и светлые тона.

С резьбой по дереву сочетается инкрустация фигурными пластинами из кости. Из кости вырезали пластинки в виде кружков, треугольников, четырехугольников и т.д. Из них на декоративной стороне кроватей, шкафов, сундуков, створок дверей юрты составлялись различные геометрические фигуры, круглыми пластинами окаймлялись края изделий. Хорошо известны пластины из кости, вырезанные в виде парных рогов барана.

Лучшим материалом для резьбы по кости служили челюсти, ребра, некоторые трубчатые кости лошадей, коров и верблюдов. Материал накапливался в течение зимы, отбирались кости упитанного скота, как более эластичные и больше поддающиеся резьбе. Их обезжиривали, отбеливали, и они становились по цвету похожими на слоновую кость. Затем их разрезали на фигурные пластинки и кипятили до тех пор, пока они не размягчались, после чего выпрямляли с помощью тисков – искиенже [3].

В резьбе по кости широко применялись и рога архара, сайгака, быка. Из них делали табакерки, чаши, черпаки, а также фигурные пластинки для инкрустации мебели, посуды и музыкальных инструментов. Эти пластины покрывались рельефным узором.

Фигурными пластинками из кости украшалась различная мебель. Асадал - этажерка с полками, где хранится посуда для кумыса. Они бывают округлой и прямоугольной формы, сплошь покрытые резными пластинками из кости. Из кости также дедаи - вешалки, украшенные резьбой и росписью.

Резными фигурными пластинами из кости инкрустировали музыкальные инструменты - кобыз, домбру, жетыген, сыбызгы, шкатулки типа сандык, кобди. При создании шкатулок использовали мотивы треугольника и цветов. Замечательной рельефной резьбой украшались посуды и различные кухонные утвари.

Тиснение по коже

Обработка кожи - один из традиционных видов казахского ремесла. Из кожи делали колчаны, мужские пояса, обувь, сосуды типа подойника - конек, узкогорлые фляги с круглым туловом - каз мойын, фляги в виде опрокинутой волюты каухар, подседельники - тебинги, потники- токумы. Шорники изготавливали седла, конскую сбрую используя технику тиснения по коже. Седло, обтянутое верблюжьей кожей, называлось аут.

Используя технику тиснения по коже, делали и настенные ковры, по композиции и орнаментальным мотивам сходные с войлочными и ворсовыми коврами. Характерной чертой кожаных ковров является рельефность тиснения по коже, выполненного особой штамповкой с обратной стороны на специальных выпуклых матрицах, оставляющих глубокие следы на лицевой поверхности увлажненной кожи.

Рельефное тиснение делалось и из кожи, которой обтягивалась декоративная поверхность сундуков – жагланов. Тиснением украшались и подседельники - тебинги. На старинных вариантах этого изделия тиснение дополняется серебряными пластинами в виде соляных знаков.

В Семиреченском крае узоры тиснения на тебинги были аналогичны ковровым. Это квадрат, в который вписаны крестовидные фигуры с узором рога барана по углам. Окаймлен квадрат растительным орнаментом и завитками рогов.

Совершенно сходный характер узоров в тиснении имеют потники - току-мы. Они также аналогичны ковровым. Иногда по углам потники украшались металлическими фигурными пластинами с насечкой серебром. Известны потники с вышивкой. Они назывались кестели токум. Рельефным тиснением украшались и кожаные сосуды. Одним из интереснейших образцов является плоский кувшин - каухар с невысокой изящной шейкой, сплошь тисненный, который использовался для хранения кумыса.

К другой группе кожаных фляг относятся торсуки, которыми пользовались в пути. Они с круглым туловом, с высокой массивной шейкой и петлями.

При создании фляг использовались зооморфные, геометрические, растительные мотивы, в частности узор рога оленя, тамги. Конек - подойник - один из древнейших сосудов. Форма его архаична. Это цилиндрическая низкая бадейка, удобная для доения кобылиц. Делали подойники из верблюжьей кожи, на которой тиснение получается наиболее рельефным и четким. Обычно узоры на них были крупные - геометрические, зооморфные, растительные.

Разновидностью подойника являются сосуды, которые используются не для доения, а для хранения кобылье молоко. Они больше размерами и имеют высокие узкие шейки. В тиснении на таких сосудах используются завитки и узор рога барана.

Сегодня народные промыслы возрождаются по-новому. Мастера нового времени все больше тяготеют к модерну и постмодерну. Может поэтому секреты старых мастеров уходят в прошлое, унося с собой тот глубокий потаенный смысл, то достоинство с которыми наши предки украшали прикладные изделия, сделанные безымянными мастерами.

Список литературы:

1. Н. Назарбаев. Семь граней Великой степи. Акорда, 2018 г.
2. Баримбеков Ж. Казахский орнамент. Алматы: Энер, 2006 г.
3. Асан Бахти. Шумеры. Скифы. Казахи. Изд. Кочевники, 2002 г.
4. Джанибеков У. Культура казахского ремесла. Алматы: Энер, 2002 г.

17.2. Осмысление материальных и духовных ценностей народов Центральной Азии и их отражение в советском изобразительном искусстве

Марал Алтайкызы Сагындык

магистрант. Казахский национальный университет
им. аль-Фараби (г. Алматы, Казахстан)

Фиалка Нуруевна Мийманбаева

кандидат исторических наук, доцент. Казахский национальный
университет им. аль-Фараби (г. Алматы, Казахстан)

Важнейшим ценностным понятием в структуре образовательно-культурологической аксиологии является менталитет, ассоциирующийся с проблемой национального своеобразия. Национальный менталитет — это глубинные структуры культуры, определяющие на протяжении длительного времени ее этническое (национальное) и историческое (эпохальное) своеобразие.

Обозначим основные ментальные факторы культуры Казахстана: природно-географические условия формирования казахстанской ментальности: Азия - Великая степь - Европа; многообразие этнического субстрата: Великая степь была местом постоянного переселения народов, территорию Казахстана населяло и населяет большое количество народов и этносов; веротерпимость при наличии различных религий и верований; культурно-адаптационная пластичность, которая сказывалась на истории становления культуры Казахстана; толерантность; евразийский компонент национальной «истории идей»; поликультурные основания казахстанской ментальности: традиция и современность.

Рассматривая культурный менталитет Казахстана, важно подчеркнуть мысль известного тюрколога Л.Н. Гумилева о том, что «новые этносы (а стало быть, культуры. — Л.З.) возникают не в моно-тонных ландшафтах, а на границах ландшафтных регионов и в зонах этнических контактов, где неизбежна интенсивная метисация. Равно благоприятствуют пусковым моментам этногенеза сочетания различных культурных уровней, типов хозяйства, несходных традиций. Общим моментом тут является принцип разнообразия», который можно интерпретировать с наших позиций [1, с. 74].

Сформировавшиеся в своеобразных природно-ландшафтных условиях — внутреннем ареале Великой степи, срединной территории Евразии, соединявшей с древнейших времен Восток и Запад, культурные традиции племен и народов степного края впитывали разнообразные влияния культур сопредельных народов и государств, породив затем свою сложную, самобытную и целостную культуру.

Искусство, моделируя определенный тип культуры, наглядно воссоздает целостную «картину мира» эпохи. Поэтому при изучении

истории искусств Казахстана основополагающее значение имеет приобщение к основным художественно-культурным традициям. При выявлении основных художественно-культурных традиций обобщены исследования А.Х. Маргулана, А.Г. Медоева, М.К. Кадырбаева, К.А. Акишева, А.К. Акишева и других. Древние культуры и традиции на территории Казахстана: петроглифическая, мегалитическая и орнаментальная традиции (последняя представлена «андроновской» культурой). В ареале Казахстана особенно распространены петроглифы — наскальные изображения, «каменная» информация о духовной жизни древнего человека. Одно из богатейших мест древнего наскального искусства — урочище Тамгалы (юго-западная часть Чу-Илийских гор, в 170 км северо-западной г. Алматы), рисунки которого в 1957 г. были изучены Г. Максимовой; наскальные изображения Актобе (район г. Каратау, р. Баба-Ата, Южный Казахстан) исследованы в 1957 г. Т.Н. Сениговой. При изучении наскальных изображений наиболее приемлемыми оказались такие методы датировки, как анализ сюжета и стиля, сопоставление наскальных рисунков с аналогичными находками из других археологических комплексов. Композиция петроглифов подробно проанализирована А.Г. Медоевым в книге «Гравюры на скалах» (1979).

При толковании семантического смысла мегалитической архитектуры учитываются: сакральное отношение к пространству и времени — упорядоченный Космос; геометрические символы Космоса — круг, квадрат и др.; числовая символика; соотношение вертикальных менгиров с Мировым деревом, каменных курганов — с Мировой горой.

Ядром оригинальной культуры является мировоззрение. Исторический характер мировоззрения выражен в его основных формах — мифологии, религии, философии. В связи с этим рассмотрим космогонические и мифологические представления кочевников. Для современных народов Центральной Азии интегрирующим фактором выступает кочевая культура. Характерными чертами кочевой «картины мира» выступает синкретизм, единение с природой, целостное восприятие мира. Самым ранним архаическим пластом мировоззрения являются древние культы, мифы и религии кочевников. У древних кочевников были развиты известные формы религий: анимизм, фетишизм, тотемизм, золатрия, фитолатрия, магия. Один из наиболее ярко выраженных анимистических культов, сохранившийся до наших дней, — культ предков (арухов). Широко распространённым верованием среди народов Казахстана и Центральной Азии был и остаётся шаманизм. Номады осваивали мир на уровне мифолого-этического мышления, особенностью которого является эмоциональное переживание мира. В содержании кочевого мышления выделяются такие сущностные характеристики, как образность, мифологичность, поэтичность, синкретичность.

Архаическое мышление было направлено на гармоническое сосуществование человека и природы.

Больших успехов в XX веке достигла скифология как отрасль историко-культурологической науки, благодаря исследованиям нескольких поколений учёных-востоковедов мира, среди которых В. Радлов, М.П. Грязнов, М.И. Артамонов, М.К. Кадырбаев, К.А. Акишев, А.К. Акишев и другие. Самобытный элемент скифо-сакской культуры — «звериный стиль», в котором отражалась «картина мира» номадов: мироощущение, мировоззрение, этические и эстетические идеалы воина-кочевника, божества, олицетворяющие космические силы и природные явления, опосредованные отношения с окружающей природой, восприятие действительности как вечного поединка Добра и Зла. Для звериного стиля характерно воплощение в различном материале образов животных: оленей, кошачьих хищников, птиц и других — часто в движении, в состоянии борьбы. Изображение несет не только сакральный смысл, но имеет и декоративное значение. Семантика «звериного стиля» до сих пор является предметом дискуссий. Скифо-сакский звериный стиль, отличающийся высоким уровнем мастерства, — явление мирового масштаба.

Современная теория культуры о периоде средних веков на Востоке, в Великой степи широко пользуется данными тюркологии — самостоятельной области востоковедения, комплексно изучающей языки, историю, литературу и культуру народов, говорящих на тюркских языках.

Осмысливаются духовные ценности казахов, национальные традиции и обычаи, их отражение в изобразительном искусстве. Материальную и духовную жизнь казахов XV-XVIII вв. передают исторические традиции, обычаи народа, возрождающиеся в настоящее время.

Особой красотой, «картинностью» отличается свадебный ритуал: сватовство; уплата калыма; обоюдная клятва; дары; «құйрық-бауыр» — мясное блюдо — «сваты связаны самим богом»; приданое невесты — новая белая юрта; особая честь матери. В свадебных песнях в портрете невесты часто повторяется эпитет «белый»; ее называют белым жеребенком, верблюжонком — так создается представление о красоте невесты, ее нежности и чистоте.

В программу свадебного тоя входят национальные игры. Игры как компонент национальной культуры послужили сюжетной основой для произведений изобразительного искусства. Так, Евгений Сидоркин создал большую серию автолитографий «Казахские национальные игры». Для Канафии Тельжанова игры интересны тем, что в них отчетливо «читаются» многовековая история и черты характера народа («Кокпар»). Глубокий поэтический подтекст игры «Кыз куу» раскрывает О. Сулейменов в стихотворении «Догони»; образ, созданный К. Тельжановым, не менее лиричен. Художник на конкретном материале

из народной жизни стремится решать извечные вопросы радости жизни, молодости и любви.

Казахский героический эпос — «Алпамыс батыр» и «Кобыланды батыр» — нашел отражение в изобразительном искусстве — в творчестве талантливого казахстанского графика Е.М. Сидоркина.

Иллюстрации к казахскому эпосу создавались и создаются другими художниками, успех же иллюстраций Е. Сидоркина обусловлен, прежде всего, тем, что автор идет в своем творчестве от претворения национальных традиций к искусству глубоких философских обобщений и профессионального мастерства. Не случайно, что его страничные иллюстрации переросли в станковые графические листы, выполненные в технике автолитографии и линогравюры. Сюжеты самые разнообразные: здесь и сцены мирной жизни («Беседа»), и мольба к всемогущему аллаху («Мольба»), и ведьма у костра («Ведьма у костра»), и жестокий поединок с врагами («Поединок»); в них — драматизм, напряжение и пафос борьбы.

Гордость и мужество батыров становятся основным лейтмотивом черно-белых линогравюр к «Батырлар жыры». Листы этой серии отличаются красотой силуэта, богатством стремительного движения, ритма, цельностью композиции.

В работах Е. Сидоркина удивляет неожиданность и изобразительность композиционных решений: каждый лист представляет собой то сложную многофигурную, то замкнутую по кругу («Атака», «Поединок»), то заключенную в треугольник и т.д. композицию. Графический язык максимально выразителен, полон динамики и экспрессии — фантазии художника поистине нет предела.

В тридцатых годах в изобразительном искусстве Казахстана были созданы живописные полотна, представляющие значительный интерес как к характеру исполнения, так и по выбору тематики. К этому времени относятся многие произведения народного казахского художника Абылхана Кастеева, который уже в эти годы показал себя искренним и вдохновенным певцом своего народа и родной природы. Уже к концу тридцатых годов А. Кастеев создает многочисленные портреты, пейзажи, а также бытовые сцены из жизни дореволюционного и Советского Казахстана. В этих работах художник брался за темы и сюжеты, которые были ему знакомы и близки. Многие свои ранние живописные полотна А. Кастеев посвящал изображению жизни казахского аула до революции. С большой любовью и знанием, детально и подробно художник изображает сцены перекочевков аула, традиционные игры, обычаи, повседневные занятия и дела казахских женщин («Доеение кобылиц», «Козлодрание»). Уже в этих ранних работах Кастеева проявились характерные черты искусства художника — подробное, неторопливое повествование об увиденном, поэзия в изображении бытовых сцен, любовь к родной природе. В тридцатых годах Кастеев создает многочисленные, поэтические по настроению,

пейзажи, в которых с тонким проникновением отражает красоту и своеобразную прелесть природы Казахстана. В жанровых, композиционных и пейзажных работах художник отражал замечательные преобразования в облике родного края, в традициях и привычках казахского народа, горячо откликался на многообразные явления культурной и хозяйственной жизни республики, противопоставляя старый и новый быт народа.

К концу тридцатых годов А. Кастеев создает целый ряд интересных произведений, объединенных серией «Старый и новый быт». Некоторые темы этой серии были сделаны художником в технике акварели («Сбор муллами податей», «Бедный и богатый у колодца»), которые имели самостоятельное художественное значение, а иногда служили Кастееву своеобразными эскизами для живописных композиций. Тогда же художник написал полотна: «Сенокос», «Колхозная ферма» и некоторые другие [2, с. 17-19].

Поколение казахстанских художников 1960-х гг. продолжает искания своих предшественников, но их пластические находки имеют иной характер. В поисках адекватного изобразительного языка они обратились, с одной стороны, к композиционным построениям восточной миниатюры, с другой — к принципам орнаментальной системы казахов. Первое давало им возможность свободно оперировать пространственными и временными компонентами композиции, подталкивало к обобщению форм, второе — крупный модуль, динамику сосуществования локальных цветовых плоскостей. Стремление освободиться от стереотипов мышления, найти непосредственный контакт с реальностью, сделать предметом искусства не повествование о событии, а его «переживание» художником и зрителем — таков пафос искусства этого времени. Характерно романтическое восприятие «обычного», обобщенность образа, гражданское мировосприятие. Отсюда новые профессиональные поиски художественного решения, пластической формы — эмоционально-смысловая наполненность, динамичность и выразительность языка. Искусство нового этапа искало и находило язык, способный адекватно выразить пафос своего времени: правдивый анализ жизни, ее наполненность, подчеркнутый драматизм. Это породило стилевую общность, характерную в этот период для художников, казалось бы, самого разнообразного творческого склада. Черты всеобщности сказываются и в определенном подходе к цветовому решению: локальный цвет с одинаковой интенсивностью покрывает целые силуэтные плоскости. Благодаря такому отвлеченному принципу конкретная повседневность изобразительного действия обретает образную многозначительность, монументальную обобщенность. В начале 1960-х гг. эти перемены оказались характерными для искусства всех национальных республик и школ; такое художественное явление в искусствоведении получило название

«суровый стиль»: Т. Тогусбаев «Кюй. 1941 год» (триптих), С. Романов «Кюй. Освобождение от цепей», В. Крылов «Шахтеры уходят на фронт», К. Тельжанов «На земле дедов» и др. «Суровый стиль» у разных художников получил различную окраску. Тематическая картина, ставшая как заказ времени основой всех выставочных экспозиций, не превращалась под их кистью в заказ идеологии — это выражение любви к своему народу, дань сопричастности к его жизни.

Следующий этап развития казахского национального искусства — 1970-е гг. Искания новых средств художественной выразительности не явились противопоставлением предшествующему периоду. Сама логика развития художественного процесса неизбежно поставила вопрос о переосмыслении традиционного народного искусства, выработке новых форм национального художественного языка, новой концепции дальнейшего развития изобразительного искусства [3, с. 15].

Привлекательна на этом фоне в контексте времени личность художника С. Айтбаева, лидера группы художников, отстранивших себя от политизации искусства и выдвинувших главным смыслом творчества свою личностную ориентацию. Картины С. Айтбаева «Счастье», «Молодые казахи» объединяет поэтика слияния человека и природы, программная для большинства казахстанских мастеров живописи.

Но национальные истоки творчества С. Айтбаева и его сверстников отнюдь не означают его герметический характер. Они ищут для себя ценное и близкое в культуре других национальностей, плюралистически осваивая достижения мировой живописи. Правда, эти искания порой утрачивали свою органичность, но для вступающих в 1970-е гг. художников они были новы и неоднозначны. В этих художественных экспериментах нашел отражение дух нового времени. В живописи С. Айтбаева, Ш. Сариева, Т. Тогусбаева отсутствует классическое представление перспективы, композиционные решения носят интуитивно-импровизированный характер; пластика форм напоминает орнаментальную линию узоров изделий народного творчества, и доминирующим началом становится свободное и раскрепощенное оперирование цветом. В этом смысле жанровую композицию С. Айтбаева «Гость приехал» можно назвать одной из этапных работ, определивших новое направление живописного развития художника.

Творческая жизнь «семидесятников-авангардистов» была по своему драматична, но молодое поколение 1990-х гг. называет их своей «художественной предтечей», и это не случайно. В образных построениях искусства 1970-1980-х гг. прозвучали новые интонации. Это поколение художников оказалось в иной психологической ситуации, оно не знало войны. У «шестидесятников» — «земное правдоискательство»; у «семидесятников» большое место занимает проблематика философского содержания: искусство и мироздание, человек и планета, художник и мир, мир и время. Художники этого

периода более чутки к различным оттенкам проявления человеческой индивидуальности; они предполагают зрителя, склонного к размышлениям в философских категориях. На смену картине-«впечатлению» приходит картина-«размышление», порождающая ассоциативность зрительского восприятия. Одной из ключевых тем искусства явилась проблема «человек — среда — общество». Образные решения, зачастую противоположные, вступают в творческий диалог. Не менее важное значение обретает осмысление исторической традиции. Художников волнует тема творчества: «Автопортрет» А. Джусупова; «Поэма о бессмертии» А. Аканова. В поисках вечных истин многие художники обращаются к теме материнства, семьи: Д. Алиев «Мамин поцелуй», У. Ажиев «Казахстанская мадонна». Иначе понимаются смысл и назначение природы. Многопланово осмысливается концепция человека.

Художественный плюрализм стал характерной чертой искусства 1980-1990-х гг. Многие художники, живописцы и скульпторы — Д. Альдеков, Ж. Аралбаев, Б. Абишев, Б. Бапишев, Б. Табиев, Т. Тогусбаев, Б. Тюлькиев, К. Хайрулин «уходят» в поиски совершенной формы, которая выражает их пластическую мысль [4, с. 121-140]

Начиная с 1990-х гг. в искусстве Казахстана наблюдается проявление художественной индивидуальности, подтверждение тому — творческие портреты художников Д. Алиева, Г. Баянова, Е. Воробьевой, М. Бекеева, К. Дуйсенбаева, А. Есдаулетова, А. Есенбаева, Г. Маданова, А. Менлибаевой, Р. Хальфина. В серии скульптурных работ «XXI век» Е. Мергенова («Курсы. XX-30», «Предчувствие. XX-30», «Пьета. Возвращение блудных. XX-30») возникает дух, мироощущение нашего драматического времени; «катарсиса» конца XX - начала XXI в. — в этом суть понимания целостной концепции произведений Современное искусство Казахстана, помимо традиционных, создает новейшую систему художественно-эстетических ценностей, основанную на взаимодействии с конкретным человеком — зрителем, равным партнером художника в искусстве среды и искусстве действия.

Список литературы:

1. Гумилев Л.Н. Сочинение. Конец и вновь начало: Международный альманах / Сост. Н.В. Гумилева; ред. А.И. Куркчи. — М.: Таниас Ди-Дик, 1994. — 542 с. («Мир Л.Н. Гумилева»).
2. Изобразительное искусство Казахстана. — Алма-Ата.: Академия наук Казахской ССР, 1963. — 380 с.
3. Современное изобразительное искусство Казахстана. Причины и состояние // Памятники культуры Казахстана: многотомная серия / Авт.: А. Есмаханов; авт. вст. ст.: К. Ли. — Алматы: Изд-во «Компания DIDAR», 1998. — 80 с., ил.

4. Гаврилова Е.П. Мемориал Караганды. КарЛАГ, культура, художники. — Караганда, 2003. — 200 с., ил.

17.3. Салқын батик және оның басқа түрлері

Дәулетхан Сейітмаханұлы Болысбаев

Старший преподаватель. Кандидат философских наук.
Южно-Казахстанский государственный университет им. М. Ауэзова
(г. Шымкент, Казахстан)

Бөріжан Полатұлы Төребаев

Аға оқытушы. М. Ауэзов атындағы Оңтүстік Қазақстан
мемлекеттік университеті (Шымкент қ., Қазақстан)

Карлығаш Оразғалиқызы Ханазарова

Аға оқытушы. М. Ауэзов атындағы Оңтүстік Қазақстан
мемлекеттік университеті (Шымкент қ., Қазақстан)

Айнұр Нұрланқызы Кенжебаева

Аға оқытушы. М. Ауэзов атындағы Оңтүстік Қазақстан
мемлекеттік университеті (Шымкент қ., Қазақстан)

Батик – кездеме бетінде бояулар ағымына шектеу қоятын резервтеуші құрамдарды қолдану тәсіліне негізделген экзотикалық өнер түрі. Ең оңай және кең таралған әдіс түрі – бұл салқын батик. Аталмыш әдіс модерн дәуірінде жасаған еуропа халықтарының ашқан жаңалығы болып табылады. Салқын батик өрнектері текстильге арналған бояуларды қолдану арқылы қылқалам көмегімен еркін түрде орындалады. Матаға бейне құрылымын жасау үшін суреттің жалпы сұлбасын түсіреді.

Резина желімі және балауыздан тұратын резервтеуші құрамды матаға тұйық контур түрінде түсіреді де, арнайы бояулар арқылы оның аумағына эскиздегі өрнек сәйкестілігіне түсіріп сурет салынады. Резерв мөлдір немесе түрлі-түсті болуы да мүмкін. Оның маңыздылығы техникалық қана емес – бұл түрлі түсті дақтарды қоршалап контурлаудың табиғи түрдегі тәсілі. Контурмен қоршалған түсті дақ бірөңді болуы да мүмкін, қалай болғанда да түстердің қай-қайсысы болмасын дақ ішінде өзара жиі тоғысуға түсіп отырады, бұл жақсы эффект береді.

Бұл тәсілдің көркемдік ерекшеліктері шартты түрдегі түсті контурдың санымен анықталынады және әр алуан өрнектер жасау үшін осы контурдың пайдаланылуы суретке графикалық айқын сипат береді. Бұл жағдайда сурет үшін қолданылатын түстер саны ешқандай шектеуді қажет етпейді. Салқын батик үшін жібек маталарды, атап айтқанда крепдешинді, вуаль мен шифонды пайдаланған жөн. Резервтеуші құрамды матаға сурет контуры бойымен түрлі жіңішкеліктегі сызықтарды жасауға мүмкіндік беретін әралуан

диаметрдегі шыны түтікшелердің көмегімен жүргізеді. Шекаралар анықталынып болғаннан кейін кездемеге бояу жағылады. Бұл шара түстердің түрлі реңдерін шығарумен қатар олардың бір-біріне ағып өтуіне жол бермеуге қол жеткізеді. Боялған матаның бетіне тұз немесе бояушы пигменттер себу арқылы да көптеген эффект түрлерін алуға болады. Бүгінгі таңда шараның аяқталу сәтінде кәдуілгі үтік көмегімен буланудан өтетін көптеген бояулар бар.

Салқын батик техникасында жасалған бұйымдар, жарық түскенде ерекше көз тартады, бұл сәтте сурет ішкі жағынан жалтырайды. «Витражды» деп аталынатын бұл батик түрі, үстел шамдарының абажурлары және торшерлер, сондай-ақ терезе перделерін жасау үшін пайдаланылады.

Батик жекеменшік үйлердің, пәтерлер мен кеңселердің интерьерлерін безендіру үшін бізге жаңа эстетикалық көкжиектерді ашады. Ол интерьердегі үй текстилін: кереге панносын, перделерді, дастарханды, майлықты, жиһаздар қаптамасын, сәндік жастықшалар мен диван жапқыштарын тұтастай үйлесімділікке түсіріп, жалпы ортақ стильді: антикалық, ампир, барокко немесе модерн стилін құруға мүмкіндік береді. Қазіргі күндегі минималистикалық интерьерлерде осы техника бойынша орындалған перделер, әсіресе бұлтсыз ашық күнде айрықша көз тартады, бұл мезгілде күн нұрына шағылысып жалтыраған жібек мата, көңіліңізге шаттық сезімін шақырады. Осылайша, интерьер дизайнына өнердің осындай тамаша туындысын, яғни батикті енгізу үй ішін өзіндік бірегей таңғажайып әлемге айналдыру мүмкіндігін береді.

Крахмал негізінен күріш ұнының жабысқақ қоймалжыңы арқылы және қол өнерімен дүниеге келген жапон қағазының тарылтылған түтікшесіне салынатын «берік жіп» консистенциясынан жасайды, кейін мұның барлығын өрнек сызықтарының ізімен жүргізе отырып ақ матаға сығымдап түсіреді. Бояулар крахмалмен сызбаланған бөліктерге жағылады, содан кейін бұл бөліктің үсті крахмалмен көмкеріледі. Оның құрғақтылығы өзінің жеткілікті деңгейіне түскен сәтте, бұршақ тұқымдас өсімдік сөлін мата бетіне төгіп, бояуды тегіс түрде түгелдей жаю жұмысына қылқалам көмегі пайдаланылады, нәтижесінде жаңа батик дүниеге келеді.

Матаға еркін түрде бояумен сурет салу жұмысында резервтеуші құрамдарды пайдаланбаса да болады. Әйтсе де суретті түпкілікті әрлеу үшін бұл істе салқын резервті пайдалануға болады. Осыған ұқсас тәсілдердің бірі – «каламқари». Үндістанда көпшілікке танымал болған осындай экзотикалық атау орта ғасыр дәуірінен бастау алады. Қазақтарға таныс «қалам» сөзі араб тілінен аударғанда – жалпы түрде: қалам, қаламұш, қылқалам мағынасын білдіреді. Бұл батик түріне мақта талшықтары жіптерінен тығыздалып тоқылған кездемелер пайдаланылынады. Тек қана табиғи бояулар көмегімен түрлі өрнектер салынатын – каламқари өзінің күңгірт немесе күңгірттенген түсті көрінісімен ерекшелінеді.

Батиктің тағы бір түрі «Щибори» – бұл мата бөлігі созылатын және белгілі бір дизайн бойынша жіппен тігілетін, боялмайтын және сурет түрінде аппақ болып қала беретін бояу техникасы.

Батик өнері ХІХ ғасырдың екінші жартысындағы Европа елдерінде өзіне қызығушылық танытқан өзіне ізбасар-шеберлерін табады. Әсіресе қиыр Шығыс идеяларын қабылдауда Франция импрессионистері жоғары белсенділік танытты. ХХ ғасырдың алғашқы он жылдығында матаға боямен сурет түсірудің енді түгелдей жаңа европалық техникасы дүниеге келді.

Кейінгі уақыттарда европалықтар ойлап тапқан батик-штифт шеберлер қолданысына жиі түсуде. Мата беткейінде жағылған балауыздар қатып болған сәтте олар сындырылады да, нәтижесінде жарқыншақтар пайда болады, содан кейін олардың үстіне алуан түстегі бояулар төгіледі. Артылып қалған бояулар алып тасталынғаннан кейін, балауыз қыздырылған үтік көмегімен ерітіліп, мата беткейінен тугелдей жойытылады. Осы техникалық тәсілдің нәтижесінде жарықшақты суреттер пайда болады, бұл тәсіл «кракле» деп аталынады.

Матаға сурет түсіру үдерісі – өте күрделі шаруа. Ол бірнеше апталарға дейін созылуы мүмкін. Қолдан жасалған батикті шар сатып аламын деушілерге оның бағасы 70 доллар, ал юбканың 150 долларға дейін бағалануының себебі – міне осында.

Осындай көне техника бойынша жасалынатын керемет маталардың бірі «прада» деп аталынады. Ілгеріде бұндай матаны алтын жапырақтармен немесе алтын тозаңымен безендірген, оларды материалға зығыр майы немесе жұмыртқаның ақуызы, сарғыш тартқан топырақ және қолдан жасалынған желім көмегімен жабыстырған. Заманауи шеберлер қазіргі уақытта тозаңның орнына алтын түсті бояуды пайдаланады. Қалай болғанда да мата, бәрібір өзінің алдыңғыдай таңғажайып көркем көрінісін сақтап қала береді.

Әдебиеттер:

1. Төребаев Б.П. Тұстану. Оқу құралы. Шымкент, ОҚМПУ баспаханасы, 2018 ж.
2. Сараева Ю.С. Роспись по ткани. Ростов на Дону: «Феникс», 2000.
3. С. Давыдов. Батик. Москва, Арт пресс книга», 2005.

17.4. Қазақтың кілем тоқу өнері – тарихи-мәдени феномен ретінде

Қыздаргүл Бахрадинқызы Қасенова

тарих ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы.

«Сәндік-қолданбалы және бейнелеу өнері» кафедрасы,
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті
(Қызылорда, Қазақстан)

Ұзақ жылдар бойы халқымыздың тарихын бұрмалап, тағдырын жаралап келген рухани тоқыраудың оқу-тәрбиеге тигізген зардаптары аз емес. Тәуелсіздік көп нәрсеге деген көзқарасымызды қайта сараптауға бағыттады. Осындай шешімін күтіп тұрған мәселелердің бірі - дәстүрлі кілем тоқу кәсібін жандандыру, жастарды кәсіпке баулу және ұлттық өнерімізді оқу-тәрбие процесінде тиімді пайдалану.

Тарихы мәліметтерге сүйенсек, көшпелі халқының үй шаруашылығында кәсіп пен қолөнер әрбір отбасында қалыптасты. Кілем, алаша, қылшықты жүннен бау, басқұр тоқу, түйенің жүнінен шекпен тоқып, өздерін киім-кешекпен қамтамасыз етіп отырды. Бұйымдарын жасап қана қоймай, дер кезінде балаларына жастайынан оның қыры мен сырын, тәрбие ұғымдарын, жасалу жолдарын түсіндіріп, кәсіпті меңгертуге тырысты. Өйткені, үлкен отбасын асырау және тұрмыс жағдайын жақсарту үшін қосымша кіріс көзін талап етті. Мәселен, ең алғашқы болып қазақтардың тұрмыс кәсібіне назар аударған орыс зерттеушісі Г. Колмогоров. Ол: «... казахи приготавливают партиями немалое количество кошем, армяков, различных шаровар и ковров вроде бухарских: это почти весь отпускной товар... в обработанном виде» - деп және бұл жұмыстарды тек әйелдердің міндеті деп жазады [1, 4-5 б.].

Қазақ елінде этнографиялық зерттеулер жүргізуге Москва қаласында ұйымдастырылған орыстың географиялық қоғамы, жаратылыстануды, антропологияны және этнографияны қолдаушы қоғамының іс-әрекеттері үлкен әсер етті. Мұнымен қоса орыс музейінің жинақтау және ғылыми жұмыстары да бұл салаға қомақты үлес қосты. Алайда қазақ ғалымы М.С. Мұқановтың пікірінше Ресей империясының шалғай аймақтарындағы халықтардың, соның ішінде қазақтардың да халық қолөнері қолданбалы мәнерлеу өнерін мұқият зерттеу тек XIX ғасырдан басталады.

М. Мұқанов «Казахские домашние художественные ремесла» атты еңбегінде: «Значительным событием, поднявшим интерес к изделиям декоративно-прикладного искусства народов Востока, явилась Венская выставка восточных ковров 1890 г. Именно после Венской выставки развернулась широкая деятельность исследователей по изучению и сбору образцов коврового

производства, их публикации в печати» - деп, қорытынды келтіреді [2, 8 б.].

Сондай-ақ бұл кезеңде қазақ ағартушылары Ш. Уәлиханов, Ы. Алтынсарин, А. Құнанбаевтар да қолдан кілем тоқу тақырыбына арнайы еңбек жазбағанымен, өздерінің шығармаларында қолөнерін сөз еткен. Мәселен, Шоқан қазақтың киіз үйінің құрылысы мен сәулетіне, ондағы қолданылатын кейбір жиһаздар түріне толық анықтама береді [3, 100 б.].

«Әр елдің тілін, өнерін білген кісі онымен бірдейлік пікірлесе алады, аса арсыздана жалынбайды» деп тіл мен өнерді жоғары балаған Абай «Өнер өзі де мал, өнерді үйренбек ихсан» екендігін жастарға таза өнер адамына жат қасиеттерге әуестенбеуін, қазақтың кейбір өнерлілерінің талапсыздық, керенаулық, еріншектікке бой ұратынын қынжылу арқылы түсіндіреді [4, 3-5 б.]. Сонымен қатар, Ы. Алтынсарин қазақ халқының қолөнерін балалардың тәлім-тәрбиесімен тікелей ұштастырып, тұнғыш рет қолөнер мектептерін ашқан [5, 145 б.].

Қазақ халқының қолдан кілем тоқу өнеріне арналған арнайы тұнғыш зерттеу А.Е. Фелькерзамның «Старые ковры Средней Азии» болып табылады. «У нас получилось впечатление, будто мы лишь со слабо мерцающим огоньком в руках побродили несколько часов ночью по темным залам обширного этнографического музея, столько вопросов осталось без ответа, так много осталось неизвестным и неразобранным» - деп Орта Азия мен Қазақстанның кілемдерін зерттеу барысында А. Фелькерзам қорытынды келтіреді [6, 5 б.].

Киіз басу, тоқу өнері, безендіру кәсібі жөнінде Ресейдің П. Маковедский, А.И. Добросмыслов сияқты зерттеушілері ХІХ ғасырдың аяқ кезінде елеулі еңбектер қалдырды. М.И. Бродовский Түркістан аймағының көптеген қолөнерлерін зерттеумен бірге жүннен жасалатын киіз, алаша, баулар мен түкті кілемдердің дайындалу әдістерін қарастырады. К. М. Оберучев тік және көлденен орналасқан өрмектерді сипаттаумен бірге «терме» әдісімен тоқуды бейнелейді.

ХХ ғасырдың 20-жылдарынан бастап қазақ халқының кілем тоқу өнерін жүйелі зерттеу жұмыстары кең етек ала бастады.

Орта Азияда, Қазақстанда көптеген антропологиялық отрядтар, этнографиялық экспедициялар зерттеу жұмыстарын жүргізді. Бұл ретте елеулі еңбек еткен Орыс және Европа ғалымдары А.А. Семеновты, С. Дудинді, В. Радловты, М.В. Рындинді, Е.Р. Шнейдерді, Р. Карутцы, Е.А. Клодты, В. Чепелевты, Б.В. Веймарнның, И.М. Сысоевтың, О.А. Корбені, Е.И. Махованы атауға болады.

А.А. Семенов қазақ кілемдері және табиғи бояғыштар туралы қызықты деректер береді [7, 137-139 б.]. С. Дудин Орта Азия мен Қазақстанда болған экспедицияларының нәтижесінде қазақ ою-өрнектерінің стилінің ерекшеліктеріне көңіл аударып, «... это выполненные акварелью с натуры на шестидесяти листах размером 57x73 см. рисунки орнаментальных композиций на тканых коврах ... в

котормом отлиласы потребносты челоическог дуа изобразить видимое в пластических образах» - дейді [8, 164-182 б.]. Е.Р. Шнейдер қазақ ою-өрнек өнерінің даму сатыларын басқа этностармен қарым-қатынасты көрсететін материал деп қарауға болады деген пікір айтады [9, 135-170 б.]. Маңғыстау жерінде зерттеу жұмыстарын жүргізген Австрия ғалымы Р. Карутц ХХ ғасырдың басында көптеген құнды ойтұжырымдармен бірге қазақ ою-өрнектері түгелдей жануарлық сарында орындалады және қазақ ою-өрнектері парсы өрнектерінің қарапайым, бүлінген түрі деген дау туғызатын, қате пікірлер айтады [10, 110-113 б.]. В.М. Чепелев қазақтың ою-өрнек өнері сонау скиф-гунн дәуірінен, әсіресе алтайлық өнерден бастау алатындығын дәлелдейді. Кілемдердің ішінде сегізбұрышты шатыргүлмен безендірілген күрең-қызыл түсті кілемдердің түрлерін бөліп атайды. Ою-өрнектері көбінесе жануар стилінде болатының көрсетеді [11, 32-48 б.]. Бұл жерде М.В. Рындиңнің зерттеулерін ерекше атап айту керек. Оның еңбегінен қазақ ою-өрнектерінің атауларын көптеп кездестіруге болады [12, 18 б.].

Қолдан кілем тоқу өнерінің маңызды бөлігінің бірі, ол пайдаланатын шикізаттарды, яғни жүн мен жіптерді бояу жұмыстары болып саналады. Бұл ретте орыс ғалымдары А.А. Семенов, А.И. Левшин, Г. Потанин, А. Кушакевич, Б.А. Иоффе, М.А. Чекалин, И. Краузе, М.А. Леванский, П.С. Паласс, П.И. Рычкова мәліметтер жинаған. ХІХ ғасырда қазақ жерінде өсетін кейбір өсімдіктердің бояу қасиеттерін зерттеп, қалай пайдалануға болатының баяндаған. Осыған орай И.П. Рычкова: «...казахи хорошо знали свойства минеральных красителей, которые они добывали у себя в степи. Для усиления тонов краски они применяли селитру, купорос, серу горючую, нашатырь, охру» - деп түсініктеме береді [13, 75 б.]. Алайда ол кезде бояғыштар туралы кең көлемді зерттеулер болмаған. Өсімдік бояуларының дүние жүзіндегі маңызы бұдан жүз жыл шамасындай бұрын, яғни бояулардың синтетикалық химиялық әдіспен жасау мүмкіндігі табылғаннан кейін кеми бастаған еді. ХХ ғасырдың басында Ресей өнеркәсіп өнімінің дамуына байланысты Қазақстан жеріне химиялық бояулар жеткізілетін. Өкінішке орай табиғи бояу орнына анилин бояулары кең қолданыла бастаған. Сондықтан болу керек өсімдік бояулары жөнінде жүйелі зерттеулер жоқтың қасы.

Жалпы бояу және бояушылық өнері жөнінде австриялық В. Куррердің және орыстың Б.В. Пассет, А.И. Королев, А.П. Шестов, Б.А. Порай-Кошиц сияқты бір топ ғалымдарының еңбектерін айтуға болады. Қазақстан ғалымдары бояуға, әсіресе өсімдік бояуларын зерттеуге жеткілікті көңіл аудармаған сияқты. Қазақ жеріндегі өсімдік бояғыштар жөнінде кейбір мәліметтерді П. С. Массажетовтың еңбектерінен көреміз. Мысалы, ХХ ғасырдың басында Шымкент облысында жүнді шеттік тікен (персидская роза) өсімдігінен қара түске, ассағатпен (хрзофор) жасыл түске бояйтындығы айтылады [14, 208 б.]. Бұл ғалым негізінде дәрілік қасиеті бар өсімдіктерді зерттеген болатын.

Бұл салада тұнғыш зерттеулер жүргізген түрік ғалымдарының еңбектерін атап өту керек. Т. Ешберк, М. Харманжыоглу, Н. Атаолу ғалымдар табиғи бояулардың алу технологиясын, жүн талшықтарын бояу процесі, бояу кезінде қосылатын қоспалар туралы, бояу түсін ашу және бекіту үшін жүргізілетін пісіру үрдісі, пісіру кезіндегі қажетті қоспалар туралы жан-жақты, көлемді зерттеулер жүргізіп, нәтижелерін баспа жүзінде жариялаған.

Бұған дейін, яғни Кеңестік дәуірде кілем тоқу өнері туралы әңгіме қозғалғанмен оны қазақтың дәстүрлік мәдениетінің бір бөлшегі есебінде тереңнен талдау, талшықтап айыру, ұлттық педагогиканың басты саласы есебінде қарастыру жоқтың қасы еді. Білім Министрлігі мен зерттеу институттары тарапынан өнердің осы түрін жіктеп, талдап, зерттеп, қолдан кілем тоқуға қажет жүндерді сұрыптап оны иіру, жуу, түту, жіптің құрамы, жеңішке-жуандығы жөнінде мөлшер көрсету мәліметтеріне сұраныс болмады. Жалпы Кеңестік қоғам дәстүрлік өнері тосырқай қабылдайтын және одан қауіп ететін формация еді. Ұлттық өнер мен ұлттық педагогика деген бетбұрыс тоқсаныншы жылдардан бері қарай сан-салалы дами бастады. Себебі, қазақ қолөнері жас ұрпақты тәрбиелеудің ажырамас бір бөлшегі болатын. Ұрпақты өнерсіз, зергердің, тоқымашының шеберлік сырын білмей, ұлттық рухта тәрбиелеп шығару мүмкін емес еді. Онсыз да қазақ қолөнері екі мәрте тарихи тосқауылды басынан кешірген болатын. Ислам діні белсенді дамыған VIII-XII ғасырларда діни миссионерлердің бейнелеу өнерін ислам дініне қарсы қоюы көп кедергі келтірді. Ел ішіндегі молдалар өнерге, оның ішінде сурет образдарын жасаған кілем тоқу саласына айрықша қарсылық білдірді. Кезінде ислам дінінің осы қағидасын Әл-Фараби де қолдаған жоқ. Сол кезендерден бастап кілем жүзінде геометриялық сызба бейнелер белсенді түрде көп көрініс таба бастады [13, 83 б.]. Өнер шектелді, бірақ тоқтап қалған жоқ. Қолөнердің қолданыстан суысып кетуіне Кеңес өкіметінің түрлі кезеңдегі аграрлық, индустрияландыру саясаты, жеңіл өнеркәсіпті дамыту ауқаны айтарлықтай тежеу болды.

Осыған орай XIX ғасырдың белгілі ғалымы, өнертанушысы С. М. Дудин үй тұрмысына қажетті заттарды фабриканың шығаруына байланысты, жақын арада қазақтың қолөнері жойылуына душар болатыны туралы өз ойын білдірді [6, 6 б.]. Қолөнерден гөрі кілемнің станкалық жүйесіне айрықша назар аударды. Кілемді қолмен тоқудан гөрі станокпен жасап шығару экономикалық жағынан тиімді, тоқу уақытысы қысқарады, әрі ұлттық ою-өрнектерді өмір сахнасынан түсіріп, «интернациональдық» деген ұғымға қарай бейімдейтін құрал болатын. Кілем бетіндегі халық нақыштары ұлттың жаны, тарихы, тағдыры дейтін болсақ бәрінен айырудың бірде-бір жолы сол дәстүрді жою еді. Кеңестік дәуірде қазақтың ою-өрнегі жөнінде жазылған зерттеу еңбектері мұражайлық жәдігерлерге сипаттама түрінде ғана жазылуға тиісті. Осылайша қазақ қолөнері Кеңестік дәуірде өзінің алтын

тамырынан ажырауға шақ қалды. Т.К. Басеновтің «Прикладное искусство Казахстана» атты еңбегінде: «Народное творчество в своем развитии сохраняло основную линию – народность и преемственность. В бурю социально-экономических преобразований, в тяжелые годы бедствий народ сохранял свое искусство национально – самобытным и донес его таким до Великой Октябрьской революции, создавшей небывалые в истории условия для его дальнейшего развития и творческого расцвета» - деп құнды пікірін баяндайды [6, 6 б.].

Ғасыр мен ғасырдың, заман мен заманның алтын арқауынан айырлмаған халық арасындағы шеберлер ғана болатын. Олар, орыс әсерінен алыс аймақтағы Оңтүстік Қазақстан, Жетісу және Орталық Қазақстанның жекелеген территорияларында қалды. Бұл игі дәстүр Батыс Қазақстанның ауылдың жерлерінде де өзінше өрістеген. 1925-1927 жылдары жарық көрген қолөнерді зерттеу еңбектері ұлттық өнерді дамытудан гөрі Кеңестік Ресейдің отарлық аймағы саналатын Орта Азия халықтарының психологиясын, тіршілік тілін, дәстүр салтын зерттеу үшін саяси барлау мақсатында жүргізілген еді. Мысалы, Е. Р. Шнейдердің «Казахская орнаментика» еңбегінің Ленинградта «Материалы особого комитета по обследованию союзных и автономных республик» сериясы арқылы шығарылуында осындай терең мән жатты. Е. Шнейдердің көшпелі, жартылай көшпелі халықтың қолөнерін Европадағы отырықшы халықпен тендестіріп, яғни жақындастырып беруі соның салдарынан еді [9, 10 б.]. Е. Шнейдер осы зерттеуге қыруар еңбек сіңіре отырып, қазақ өнерінің арқауы құс пен ағашты кейіптеуде жатыр деп қателеседі. Неліктен екені белгісіз, түркі халықтарының ортақ қолтаңбасы жан-жануар, мифтік бейне, аспан әлемі жөніндегі стильдерді жеңіл сипаттама түрінде береді. Себебі, Кеңестік саясат бұратана халықтардың қолөнерін дамытуға, сол арқылы ұлттық рухты сақтап қалуға құлықты емес. Отызыншы жылдары қазақ қолөнеріне деген жариялықсыз «шабуыл» басталды. Бейнелеу өнерінің ұлттық мақтанышы Әбілхан Қастеев КСРО Суретшілер Одағының мүшелігіне қабылданған жоқ. Шет аймақта тұтынатын киіз, алаша, кілем «ескіліктің қалдығы» есебінде еш жерде аталып етілмеді.

Бұл тұрғыда зерттеу жұмыстарының өзі «Қазақстан колхозшы әйелдерінің көрнекілік искусствасы» деген атпен жария етілді. Нәубетшілік қазақтың ою-өрнектеріне де келген еді. Алпысыншы жылдары Х. Арғынбаев, Ә. Марғұлан, М. Мұқанов, Ә. Масановтың еңбектері сирек те болса жариялана бастады. Онда «Қазақ колхоздағы мәдениет пен тұрмыс», «Қазіргі қазақ халқының материалдық мәдениеті», «Қазақтар кәсібінің тарихы» деген атпен жарық көрді. Қолөнер қазақ ауылдарында ғана дамуға тиіс деген бұл түсінік қала қазақтарының рухани дағдырысына әкеліп соқтырды. Тарихи сабақтастығы жоқ өнер дәстүрі әр ұлтқа бөліне бастады. Қазақтың ежелгі қолөнері тоқырауға түсті. Халық шеберлеріне үкіметтік қолдау көрсетілмеді. Олар станкалық тоқыма «басқыншылығына» қарсы төтеп

бере алмады. Біз атадан балаға ежелгі ғасырдан бері сақталып келген қолөнердің тізгінін өркениетті елдердің қолына ұстатып жібердік. Батыс Европа мен Америка құрылығында аса жоғары бағаланып жатқан қолөнер коммунистік интернационалдық рух саясатын орнықтыру дәуірінде беделсіз кәсіптің біріне айналды.

Саясаттағы осындай кереғарлықтар жоғары оқу орындарынан ұлттық өнер шеберлерін дайындауға, халықтық дәстүрін қалыптастыруға, дамытуға мүмкіндік бермеді. Бұл сала Қазақстан егемендігін алғаннан кейін еркін тынысын ала бастады. «Ұлттық педагогика» деген ұғым дүниеге қайта келді. Сан ғасырлар бойы ұмытылған ата-баба салты, кәсібі, қолөнері, тіршілік көзі қайтадан қолға алына бастады. Бұған дейін тежелуге ұшырған қолөнер, оның ішінде қолдан кілем тоқу өнерін қайта жандандыру ұлт зиялылары мен ғалымдар тарапынан қолдау тапты. Станкалық дүниелерге деген сындарлы көзқарас пайда болды. Себебі, бір ғана ою-өрнекпен нақышталған мыңдаған дана болып шығатын станкалық кілемдер ешқандай халықтың дәстүріне жатпайтын еді. Шексіз қайталау мен синтетикалық жіптерден жасалатын бұл мүліктер адамның талғамсыздығына, мәңгірттігіне әкеліп соғушы еді. Рухани үлкен жедеушіліктің шегіне келіп тұрғанда өткен өмірімізге, бабалар мұрасына бағыт алған қазақ өнері қайтадан жандана бастады. Ұлттық өнеріміз жайлы зерттеу жұмыстары көбейді.

Кеңестік дәуірде қалыптаса бастаған зерттеуші-ғалымдардың ғылыми жұмыстары жалғасын таба бастады, сондықтан осы кезге дейін қолдан кілем тоқу өнеріне байланысты тарихи-этнографиялық тұрғыда сипаттайтын Ә. Марғұланның, М. Мұқановтың, Т. Басеновтің, Ә. Тәжімұратовтың, Х. Арғынбаевтың, С. Қасимановтың, Ә. Жәнібековтың, С. Қалиевтің, К. Ақышевтің, М. Қадырбаевтің, А. Оразбаевтің, И. Захарованың және жоғарыда сөз болған басқа да ұлт ғалымдарының еңбектерін жатқызуға болады.

Қорыта айтқанда жоғарыда аталған еңбектер мен әдебиеттерде дәстүрлі кілем тоқу өнерінің туып-қалыптасуы, дамуы, мазмұны, кейбір ерекшеліктері, қолдануы, жасалу технологиясы, көркем еңбек мұғалімін дайындау мазмұнын жетілдіруге көмектеседі. Қолдан кілем тоқу өнерін жандандыру мақсатында көркем еңбек мұғаліміне білім беру мазмұнын жетілдіру мәселесінде: өз бетінше білімдерін жетілдіруге септігін тигізеді, кәсіби шеберлігін жан-жақты қалыптасуына ықпал етеді және оларды меңгеріп өз тәжірибелерінде дамыта қолдана алу дағдыларын қалыптастырады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Колмогоров Г. О промышленности и торговле в Киргизских степях Сибирского ведомства. – «Вестник Русского географического общества», 1855, кн. 1, - С. 4-5.

2. Муқанов М. С. Казахские домашние художественные ремесла. - Алма - Ата: Казахстан, 1979. - С. 8, 10, 36, 52, 52-58.
3. Уалиханов Ш. Таңдамалы шығармалары. - Алматы, 1985. – Б. 99 -101.
4. Өмірәлиев Қ. Абай афоризмі. - Алматы, 1993. - Б. 3-5.
5. Алтынсарин Ы. Таза бұлақ. - Алматы, 1988. - 145 б.
6. Басенов Т.К. Прикладное искусство Казахстана. - Алма-Ата: 1958. - С. 5, 6.
7. Семенов А.А. Ковры русского Туркестана: по поводу издания «Ковровые изделия Средней Азии из собрания, составленного А.А. Боголюбовым» // Этнографическое Обозрение. - СПб., 1977. № 1-2. - С. 137-179.
8. Дудин С. М. Киргизский орнамент // Восток. Кн. 5. - М.-Л.: Гос. Изд., 1925. - С. 164-182.
9. Шнейдер Е.Р. Казахская орнаментика // Материалы особого комитета по обследованию союзных и автономных республик. Вып. 11, серия казахстанская. – Л.: 1927. – С. 10, 135-170, 139-141.
10. Карутц Р. Среди киргизов и туркмен на Мангышлаке. – СПб., 1910. - С. 110 - 113.
11. Чепелев В. Об искусстве казахского народа (орнаментика) // Искусство. 1936, № 4. - С. 32- 48.
12. Рындин М.В. Киргизский орнамент. - Фрунзе, 1959. – С. 18.
13. Маргулан А. Х. Казахское народное прикладное искусство. - Алма-Ата: Өнер, 1986. Т. 1. – С. 23, 25, 32, 42, 83, 75, 145-149.
14. Массажетов П. С. Заветные травы. - М., 1985. – С. 208.

17.5. Жаңартылған білім беруді жаңғырту жағдайында бейнелеу өнерін оқыту әдістемесі

Айгуль Толеухановна Оспанова

Т. Жүргенов атындағы Қазақ Ұлттық өнер академиясы,
мектеп-интернат (Алматы қ., Қазақстан)

Инновациялық технологиялар мен жетістіктерді енгізу және олардың Қазақстанның қоғамдық-экономикалық процестеріне әсері, адам ресурстарының бәсекеге қабілеттілігін арттыру қажеттілігінің шарттарын айқындайды. Дамушы экономика жағдайында адами ресурстардың құндылығы қоғамдық дамудың ең маңызды факторы болып табылады.

Сондықтан білім беру жүйесінің барлық кезеңдерінде тұлғаны дамыту мәселесі өзекті болып отыр. Атап айтқанда, білім беру бағдарламаларының мазмұнын жаңарту жағдайында жеке тұлғаның әлеуетін белсендіретін оқытудың тәсілдері мен әдістерінің маңызы зор.

Оқушылардың жеке потенциалын қалыптастыру, танымдық-ерік құрылымдарын, эмоциялық интеллект, коммуникативтік дағдыларды, мақсат қою процестерін дамытпау мүмкін емес. Тұтас дамудың осы құрамдарынсыз білім беру ортасында тұлғаның өзін-өзі жүзеге асыруы мүмкін емес.

Білім беру кеңістігіндегі өзін-өзі жүзеге асыру құралдарының бірі өз мүмкіндіктерін зерттеуді жандандыратын түрлі тәжірибелер бар. Адам мәдениеті мен өзін-өзі зерттеудің әмбебап әдісі бейнелеу өнері болып табылады.

"Бейнелеу өнері" білім беру бағдарламасының жаңартылған мазмұны тек көркем - шығармашылық шеберліктің пәндік білімін қалыптастыруға ғана емес, сонымен қатар көзбен көру өнері, еңбекті өзін-өзі ұйымдастыру, танымдық, коммуникативтік, ұйымдастырушылық және адамгершілік сипаттағы әртүрлі міндеттерді өз бетінше шешу, сурет салу, шығармашылық жұмыс үшін ақпараттық ортада бағдарлау, оқушылардың оқу үрдісінде өзін-өзі жүзеге асыруды дамытуға бағытталған [1, 5].

"Бейнелеу өнері" білім беру бағдарламасында осы танымдық, тұлғалық және көркемдік-шығармашылық міндеттерге қол жеткізу үшін құндылықты-бағытталған, сараланған білім берудің коммуникативтік тәсілдері қолданылған [2].

Білім берудің жаңартылған мазмұнына көшу кадрларға жаңа талаптар қояды: педагогтарды білім беруге құзыреттілік тәсіл шеңберінде жұмысқа дайындау, педагогтарды денсаулық сақтау технологияларымен қамтамасыз ету, білім беру үдерісін дараландыру жағдайында жұмыс істеуге дайындықты қалыптастыру. Сондықтан оқытушы жаңартылған білім беру стандарттарының әдіснамасы мен мазмұнын қабылдауға, білім беруді бағдарламалық және әдістемелік қамтамасыз етуді өзгертуге, педагогикалық қызметтің мақсаттары мен тәсілдерін өзгертуге дайын болуы қажет.

Көркемсурет мұғалімі сурет, кескіндеме, композиция, әртүрлі сәндік техникалар, өнер тарихы, педагогика және психологияны жақсы білуі керек. Көркемсурет мұғалімі оқушының жеке тұлғасын шығармашылық тұрғыдан дамытуға, олардың жеке түсінуі мен тәжірибе тәжірибесін саналы түрде игеруге бағытталған озық технологияларға ие болуы керек.

«Бейнелеу өнері» пәнінің оқыту әдістерінің тиімділігі оларды қолдану шарттарына байланысты. Практикалық жұмыс тәжірибесі көрсеткендей, бейнелеу өнері сабақтарын сәтті ұйымдастыру үшін педагогикалық жағдайлардың арнайы жүйесін құру қажет [3].

Әр түрлі тұжырымдамалық көзқарастар арнасында олар басқаша анықталады.

Бұл шартты мынандай топтар құрайды:

- бейнелеу өнерін зерттеуге қызығушылықты дамыту;

- оқушылардың өз күшіне, шығармашылық қабілетіне деген сенімін тәрбиелеу;

- бейнелеу қызметін біртіндеп қиындату, оқушылардың көркем шығармашылығын дамыту перспективасын қамтамасыз ету;

- бейнелеу, халық, сәндік-қолданбалы өнер және дизайн тілін үйрету, пластикалық өнердің көркем мәнерлілігі құралдарын игеру;

- баланың назарын, оның ойының жұмысын, оның эмоционалдық және эстетикалық қайырымдылығын белсендіретін өнертану әңгімелерін немесе әңгімелесулерді мақсатты, жүйелендіріп пайдалану;

- зерттеу үшін бейнелеу өнері туындыларын мақсатты түрде іріктеу;

- бейнелеу өнерімен сабақтарда оқытудың техникалық құралдарын, әсіресе бейне және аудиоаппаратураны және арнайы көрнекі құралдарды пайдалану;

- бейнелеу өнері, мәдениет және тұрмыс, тарихи сәулеттік бөлшектер, сәндік-қолданбалы өнер заттарын және т. б. педагогтың басшылығымен балалардың белсенді зерттеуі (бақылау, сурет салу және тақырып бойынша сурет салу, есте сақтау бойынша сурет салу);

- сабаққа шығармашылық, импровизациялық және проблемалық міндеттерді енгізу;

- оқу жылы ішінде бейнелеу қызметінің түрлерін ауыстыру (графика, кескіндеме және т. б.);

- оқушылармен жұмыстың жеке және ұжымдық формаларын үйлестіру;

- сабақ құрылымына ойын элементтері мен көркем-дидактикалық ойындарды енгізу, жарыс элементтерін қолдану;

- сабақта жобалық оқыту әдісін қолдану.

«Бейнелеу өнері» сабақтарында осы жағдайлардың көріну ерекшеліктерін қарастырайық. Жаңартылған білім беру жағдайында бейнелеу өнерін оқуға деген қызығушылығын дамыту, сабақ тақырыбы, оқу-шығармашылық тапсырма көркем шығармашылықтың көрінісі үшін қажетті шарт болып табылады [4, 15].

Оқушылардың көру іс-әрекетіне қызығушылығын қалыптастыру үшін әртүрлі құралдар қолданылады. Өзіміз білетіндей, оқытуды жетілдіруге арналған құралдар жиынтығына мыналар жатады: мазмұны, оқытудың әдістері, оқу іс-әрекетінің ұйымдастырушылық формалары. Оқушылардың бейнелеу іс-әрекетін жандандыру жүйесінің біртұтас болуы, оның құрамдас бөліктері бір-бірімен байланысты болуы маңызды. Бұл жағдайда жетекші рөл оқу процесінің барысын бақылауға және оны түзетуге беріледі.

Менің тәжірибемде оқушыларының визуалды іс-әрекетін жүйелі бақылаудың үйлесімі, оқушыға өзінің мақсаттары мен жоспарларын нәтижелерімен байланыстыруға мүмкіндік береді. Бейнелеу өнері сабақтарында оқушылардың өздері осындай бақылауға тартылған

кезде көркем-шығармашылық белсенділікті ынталандыру тиімділігі артады, оған оқушылардың өзара бақылау элементтері қосылады.

Бұл оларға басқа да оқушының нәтижелерін көруге, жетістіктер мен кемшіліктерді көруге, оларды түзету жолдарын табуға мүмкіндік береді. Тәжірибе көрсеткендей, оқу процесін кезең-кезеңімен және жүйелі түрде қиындату қажет. Сонымен қатар оқушыларды көрнекі белсенділікке, сонымен қатар еңбекке қабілеттілікке, ұзақ мерзімді стресстен сақтандыруға тәрбиелеу қажет.

Педагогикалық тұрғыдан оқушыны шоғырландыруға итермелейтін сыртқы әдістерден бастаған жөн, содан кейін оны біртіндеп өз қызметін белсенді басқаруға үйретеді. Оқушылардың шығармашылық қабілеттері объективті қажеттілік туындаған кезде көрінеді және қарқынды қалыптасады, бұл қажеттілік пен мүмкіндікті бала жүзеге асырған кезде және ол оны қажеттілік ретінде қабылдаған кезде пайда болады. Оқушының көркемдік және шығармашылық іс-әрекеті барысында белгілі бір қиындықтарды жеңуі олардың қанағат сезімін, өз күштеріне, шығармашылық қабілеттеріне деген сенімін оятуы маңызды. Олар үшін үлкен қиындықтар композициялық ізденістер, формадағы, пропорциядағы, көлемдегі, түсіндегі және кеңістіктегі бейнелі экспрессивтілікті беру болып табылады.

Осы қиындықтарды жеңу үшін графикалық, дизайнерлік және декоративті жұмыстарды орындауда біршама күш қажет. Бейнелеу өнерінің әр сабағында жетекші тәрбие міндетін анықтау керек, бұл тапсырмаларды сабақтан сабаққа дейін жүйелі түрде қиындату қажет. Оқушылардың көркемдік шығармашылығының даму келешегін қамтамасыз ететін визуалды іс-әрекеттің біртіндеп күрделенуі - бұл біздің педагогикалық жағдайлар жүйеміздің ең бастысы. Бейнелеу өнеріндегі оқу материалының күрделілігі, дағдыларды қалыптастыру жаттығудың әр кезеңінде жас ерекшеліктерін ескере отырып жүргізілуі керек. Бұл шартты орындау көркемдік білімнің тиімділігін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Ол дегеніміз студенттердің көрнекілік сауаттылық негіздерін игеруі және олардың көркемдік және шығармашылық белсенділіктерін дамыту [5].

Оқушылардың көркем шығармашылығын дамытудың негізгі шарттарының бірі олардың бейнелеу, халықтық, сәндік-қолданбалы өнер мен дизайн тілдерін үйренуімен, көркемдік құралдарының дамуымен байланысты. Бұл жұмыс кезең-кезеңімен жүзеге асырылуы керек: оқушыға суреттегі көркем экспрессивтіліктің құралдарын талдауға үйрету, бейнелеу өнерінің басқа туындылары, олар туралы әңгімелеу, визуалды, дизайнерлік және декоративті туындыларды жасау кезінде осы құралдарды практикалық жұмыста қолдану дағдыларын қалыптастыруға көшуіміз керек.

Көркем әңгімелер жүйелі пайдалану оқушының зейінін, ойлау, эмоционалды және эстетикалық сезімін, қиялын және шығармашылық белсенділігін арттырады. Бейнелеу өнерінің әр сабағының басында

алдағы жұмыс үшін қажетті білім туралы есеп беріп, шағын эмоционалды әңгіме жүргізу ұсынылады. Сонымен бірге, әңгіме мектеп оқушыларын алдағы жұмыстарға дайындайды: көркем-бейнелі сөз жарқын бейнелерді жасауға көмектеседі, олар ойлау, шығармашылық қиялдың белсенділенуі нәтижесінде байытып, оқу-шығармашылық жұмыстарына енеді.

Оқушылардың оқуы үшін көркем шығармаларды мақсатты таңдау келесі қағидаттармен анықталады:

- өнер туындыларының көркемдік-эстетикалық құндылығы;
- бейнелеу өнерінің түрлері мен жанрларының алуан түрлілігі, халықтық өнер түрлерінің дәстүрлілігі, халықтық өнердегі материалдарды көркемдік өңдеу технологиялары;
- оқушының эстетикалық қабылдауы мен көркемдік тәжірибесінің бірлігі.

Тәрбиелік міндеттерге сәйкес мұғалімге сабақта әңгімелесуге қолданылатын бейнелеу өнерінің туындыларын таңдау құқығы беріледі. Сабақта көркем шығармалардың тарихи дәйектілігі емес, композицияның негізгі ережелерін, техникасы мен құралдарын, әсіресе суреттің колористикалық шешімін қарастыруға мүмкіндік беретін мысалдарды таңдау маңызды. Әр түрлі кезеңдегі орыс және шетелдік өнердің ең жақсы туындыларына назар аударған жөн. Алынған көркемдік білім мен дағдылар оқушыға көркем мәдениеттің әлемінде, әлеуметтік-мәдени ортада өз бетінше жүруге көмектеседі.

Бейнелеу өнері сабақтарында оқушылардың көркем шығармашылығын дамытудың маңызды шарты - техникалық оқу құралдарының, әсіресе видео және аудио жабдықтарды, арнайы көрнекі құралдарды қолдануы.

Бейнелеу өнері сабақтарында оқытуда бейнелеу принципінің рөлі зор. Оқушылардың ақыл-ой белсенділігін арттыру үшін сабақтарда жаттығу карталарын, тапсырма карталарын пайдалануға болады.

Қазіргі қоғам маңызды әлеуметтік бағыттардың бірі - білім беруді қайта қарау қажеттілігі туындаған кезеңнен өтуде. Бұл қазіргі кезеңдегі мемлекеттік саясаттың басымдықтарымен, соңғы жылдары елдегі әлеуметтік-экономикалық өзгерістермен, білім беру саласындағы заңнамалық актілермен жиі өзгертіліп отырумен, қоғамның демографиялық және рухани-адамгершілік мәселелерімен күрделене түседі [6].

Мәдениет және өнер саласындағы білім беру жүйесі ұлттық білім берудің жалпы жүйесінің бір бөлігі ғана емес, ол белгілі бір тарихи кезеңдегі қоғам дамуының ерекшеліктерін ашады. Жаңартылған бағдарламалар бойынша бейнелеу сабағын оқыту әдістерін жетілдіру нақты мектеп дәстүрлері мен жаңа идеяларды ескере отырып жүзеге асырылады. Қазіргі заманғы көркемдік педагогика түрлі әдістемелік әзірлемелерді, оқу бағдарламаларын, зерттеу материалдарын, оқу-

әдістемелік құралдарды, кескіндеме және колористика бойынша ұсыныстарды, тарихи тәжірибені қолдану арқылы байыды.

Бейнелеу білім ұлттық мәдени дәстүрлерді сақтау мен дамытуда, этникалық өзін-өзі сәйкестендіру процесінде және жеке тұлғаларды рухани мәдениетке интеграциялауда ұлттық, бүкілресейлік және әлемдегі орны бөлек. Өзге мәдениеттің, өнер әлемінің есігін айқара ашу, басқа адамды түсінуге және қабылдауға үйретеді, толерантты сананың қалыптасуына, тұлғаның гуманистік бағдарлануына ықпал етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Бейнелеу өнері. Орта білімнің жаңартылған мазмұны (жоба) аясында арналған оқу жоспары. –Астана, 2015, 32 с.
2. Мұғалімнің даму бағдарламасы. - Астана, «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы, 2015, - 24 б.
3. Мұғалімге арналған нұсқаулық. - Астана, «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы, 2015, - 32 б.
4. Мұғалімге арналған үлестірме материал. - Астана, «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы, 2015, - 52 б.
5. Көркем шығарма. Орта білім мазмұнын жаңарту аясында бастауыш мектепке арналған оқу жоспары. – Астана, 2016, 58 б.
6. Шорохов Е.В. Методика преподавания композиции на уроках ИЗО в школе. М.: Просвещение, 2001.

17.6. Бейнелеу өнері сабағында ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану

Айдана Абдировна Куантаева

Арнайы пәнінің жоғары деңгейдегі жоғары біліктілік санатының оқытушысы. Т. Жүргенов атындағы Қазақ Ұлттық өнер академиясы, мектеп-интернат (Алматы қ., Қазақстан)

Түйіндеме

Бұл мақалада бейнелеу өнері сабағын оқыту процесінде инновациялық технологияларды қолданудың кейбір ерекшеліктері оқушылардың бейнелеу өнеріндегі білім мен дағдыларды игерудің тиімділігін арттыру құралы ретінде қарастырылады.

***Кілттік сөздер:** кәсіби қызмет, білім беру технологиялары, жаһандық мәселелер, интерактивтілік, педагогикалық инновация, сараланған оқыту, модульдік оқыту, мультимедиа, шығармашылық қабілеттер, мотивация*

Білім берудің инновациялық өзгерістерінің негізгі бағыттарының арасында бүгінде білім алушылардың ғылыми-зерттеу қызметі де бар.

Оқушылардың зерттеу қызметінің дағдыларын қалыптастыру қажеттілігін бағалау қиын. Бұл модель алынған білімнің тиімділігін арттыра отырып, оқыту процесін анағұрлым өнімді ете отырып, дәстүрлі әдістерге негізделген оқу процесінде жаңа технологияларды пайдалануға мүмкіндік береді.

Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды барлық пәндерде пайдалану сабақ түрлерінің ажырамас бөлігі болып табылады.

Ғылым мен техниканың дамуы, инновациялық технологиялардың ғылыми және практикалық қызметтің жаңа салаларына кең енуі мектеп біліміне жаңа талаптар қояды.

Қазіргі уақытта оқушыға қолданбалы есептерді шешу үшін қажетті білімнің белгілі бір бөлігін беру ғана емес, сонымен қатар оқушыларға нақты құбылыстарды зерттеуге саналы қолдану мүмкіндігін қамтамасыз ететін ойлау принциптерін қабылдауға көмектесу де маңызды. Бірінші орынға оқушылардың ақпараттық технологиялармен оқу өзара әрекеттесуінің жаңа әдістемелік және ұйымдастыру үлгілері шығады.

Мұғалімнің мақсаты-оқушыларды жаңа педагогикалық және ақпараттық технологияларды қолдана отырып оқуға үйрету. Тәжірибе көрсеткендей, жаңа білім беру технологиялары тек қана іс-әрекетте игерілуі мүмкін [2].

Мектепте білім беруді дамытудың қазіргі кезеңінде компьютерлік технологияларды жақсы меңгерген бітірушілерді даярлау мәселесі ғылым мен техниканы дамыту мен жетілдірудің жоғары қарқынына, қоғамның ортада тез бағдарлануға қабілетті, өз бетінше ойлауға қабілетті және стереотиптерден бос адамдар қажеттілігіне байланысты аса маңызды мәнге ие болады.

Бұл технологияларды бейнелеу өнеріне оқытуда қолдану оқушылардың танымдық қызығушылығын арттыру жолдары мен құралдарын іздеу, олардың шығармашылық қабілеттерін дамыту, ақыл-ой қызметін ынталандыру мәселелерін шешу қажеттілігімен түсіндіріледі [1].

Мұғалім мен оқушы арасында "субъект-субъективті" қатынастар қалыптасады. Мұғалім көп жағдайда көмекшінің, кеңесшінің рөлін атқарады, өзіндік олжаларды көтермелейді, белсенділікті, бастамашылық пен дербестікті ынталандырады.

Біздің қоғамда түбегейлі өзгерістер барлық білім беру жүйесін жаңарту үшін нақты алғышарттар жасады, бұл жаңа мазмұн элементтерін, жаңа білім беру технологияларын әзірлеу мен енгізуде, әлемдік педагогикалық тәжірибеге жүгінуде өз көрінісін табады. Осыған байланысты жеке тұлғаның шығармашылық қабілеттері деңгейіне жоғары талаптар қойылады, ол кәсіби қызмет және оған дайындық барысында тұрған түрлі міндеттерді өз бетінше шеше алады.

Қазіргі заманғы технологиялардың білім беру практикасына, оның ішінде бейнелеу өнері сабақтарына енуі жаңа мүмкіндіктер ашады. Тарихи дамудың әрбір кезеңінде қоғамда болып жатқан әлеуметтік

процестер бейнелі ойлай білетін және іске шығармашылық тұрғыдан қарайтын адамдардың қатысуынсыз жүре алмайды. Шығармашылықты көрсету қажеттілігі, қызметтің кез келген саласында міндеттерді шешудің стандартты емес жолдарын іздеу - бүгінгі күннің ғана емес, сонымен қатар болашақтың талабы.

Бұрын жан-жақты және үйлесімді дамыған тұлғаның негізін қалыптастыру, ғылым негіздерін меңгерген адамдарды тәрбиелеу ретінде анықталған басты мақсат қазір адамның жаһандық проблемаларын сезінетін, оларды шешуге барынша қатысуға дайын белсенді, шығармашылық, тұлғаны тәрбиелеуге баса назар аудару болып табылады.

Оқушылардың шығармашылық қызметіне мақсатты дайындық мәселесі күрделі және көп қырлы. Бұл шығармашылық қызмет оқушылардың оқу қызметін ұйымдастырудың белгілі бір тәсілімен негізделген, сондай — ақ оқыту процесінің тиімділігін арттыру құралы ретінде жеке тұлғаны қалыптастыру тұрғысынан бір мезгілде әрекет ете отырып, оқу үдерісінің көптеген жақтарын байланыстыруымен байланысты.

Компьютерлік және интернет-технологиялар қолданылатын дәстүрлі құралдар мен педагогикалық жұмыс әдістерінің ауқымын толықтырады. Білім беру мазмұнын жаңарту және оқу-тәрбие процесін ұйымдастырудың жаңа формаларын игеру кезінде мұғалімнің басқа педагогикалық шындыққа қатысушы ретіндегі рөлі де сапалы өзгеріп отырады: білім ордалары емес, оқушының танымдық шындықпен диалогы ретінде құрылған оқу процесінің ұйымдастырушысы, жетекшісі және қатысушысы [1. б. 4].

Интерактивтілік (ағылш. interact - өзара әрекеттесу) өзара әрекеттесу немесе диалог режимінде болу мүмкіндігін білдіреді. Демек, интерактивті оқыту — бұл, ең алдымен, диалогтық оқыту [5]. Диалог дәстүрлі оқыту әдістерінде де мүмкін болады, бірақ тек "мұғалім — оқушы" немесе "мұғалім - оқушылар тобы (аудитория)" өзара әрекеттестігі. Интерактивті оқыту кезінде бұған қосымша диалог "оқушы - оқушы" (жұпта жұмыс істеу), "оқушы — оқушылар тобы" (топтарда жұмыс істеу), "оқушы - аудитория" немесе "оқушылар тобы - аудитория" (топтарда жұмыс істеу), "оқушы - компьютер", "оқушы - көркем шығарма" және т. б. өзара әрекет ретінде құрылады.

Интерактивті технологиялар - бұл оқушылардың қоршаған ақпараттық ортамен ақпарат алмасуының түрі. Қазіргі заманғы компьютерлік бағдарламалар интерактивті, пайдаланушымен өзара іс-қимылды болжай отырып, оған ақпараттық ағындарды ұйымдастыру тәсілдерін таңдау, келіп түскен ақпаратты мөлшерлеу, оны өңдеуге көмектесу мүмкіндігін береді..

Бейнелеу өнері-композиция, пропорциялар, перспективалар туралы білімді қамтитын күрделі пән. Заманауи мектептің міндеті-қарқынды дамып келе жатқан заманауи қоғам жағдайында әрекет ету

және табысты болу қабілетін қалыптастыру. Мектептің басты мәселесі-оқытудың ақпараттық әдісінен барлық педагогикалық қоғамдастықтың, яғни педагогикалық ұжымның, оқушылар мен ата-аналардың белсенді шығармашылық қызметіне көшу.

Педагогикалық инновация-педагогикалық практиканың сапалық немесе сандық өзгеруі оқыту сапасын арттыру. Педагогикалық проблемаларды ескірген әдістермен шешу мүмкін емес екені анық. Осы міндеттерді шешу үшін қазіргі мектепте көптеген инновациялық технологиялар қолданылады: жобалар әдісі, ынтымақтастықта оқыту, сараланған оқыту, "оқушы портфолиосы", модульдік оқыту және т.б., сондай-ақ осы инновацияларды қолдану мультимедиа технологиясынсыз елестету қиын.

Теориялық және демонстрациялық материалдарды (фильмдер, бейнероликтер, музыка, сабақтарға презентациялар) біріктіру мүмкіндігі пайда болады.

Бейнелеу өнері сабақтарында мультимедиялық жабдықтың мүмкіндіктерін пайдалану мұғалімнің сабаққа дайындалуын жеңілдетеді, онда жиі көрнекілік пайдаланылады. Өнер әлеміне ену, суретшінің, дизайнердің, сәулетшінің ролінде болу, бұл ретте оқушыға кейде қол жетімді емес материалдарды талап етеді. Оқытудың интерактивті түрлері оқушылар мен оқытушы арасындағы өзара байланыста құрылады. Ақпараттық-коммуникациялық технология АКТ-ны енгізу білім беру процесін оңтайландырады, ақпаратты берудің дәстүрлі түрлерін өзгертеді, жеңілдігі мен ыңғайлылығын қамтамасыз етеді. Цифрланған фото және бейнематериалдар сабақтарға арналған презентацияларды әзірлеу үшін база жасайды.

Компьютерлік білім беру бағдарламалары ойын формасында мұражайларға, сурет галереяларына виртуалды бару ұсынылады, кескіндемешілердің, сәулетшілердің, мүсіншілердің шығармашылықтарына еруге мүмкіндік береді. Интернет ресурстары ғаламшардағы ең қызықты жерлерде "болуға" және оларды қызықтыратын әр түрлі сұрақтарға жауап табуға мүмкіндік береді.

АКТ-ны қолданбай оқушылардың қазіргі заманғы оқуы мен тәрбиесін елестету мүмкін емес. Компьютер мұғалімнің жұмыс істеуіне қолайлы жағдай жасау үшін өте кең мүмкіндіктерге ие екендігі белгілі. Сондай-ақ, қолданылатын ақпараттық технологиялар жеткілікті тиімді, өйткені мектептен мұғалім мен оқушы ақпараттық ресурстарға тең қатынаста болғанда, педагогтің жетекші ролінде серіктес болған кезде ынтымақтастық педагогикасына көшуге мүмкіндік бере отырып, тиісті педагогикалық технологиялармен шебер үйлеседі. Бұл нысандар іс-қимылдарды, нәтижелерді және олардың салдарын жылдам бағалауға, сондай-ақ оқу үдерісін әдістемелік қамтамасыз етуге толықтырулар мен өзгерістер енгізу қажеттілігі туралы толық ақпарат алуға мүмкіндік береді.

Интерактивті оқыту кері байланыста құрылатынын және оң тәжірибені бекіту немесе оң конструктивтік жоспардағы өзгерістерді енгізу негізінде оқыту нәтижелерін кумулятивтік аралық бағалау арқылы жүзеге асырылатынын атап өтті. [2] Ақпараттық технологиялар мұғалімге материалды эмоционалды және бейнелі беруге, сондай-ақ өзара түсіністік қарым-қатынасын орнатуға мүмкіндік береді, мектептегі білім беруді дамытуға қосымша серпін береді. Олар оқу ресурстарын арттыруға көмектеседі, оқушыларға жоғары деңгейде білім алуға мүмкіндік береді. Тақырыпты немесе бөлімді оқу барысында оқушылар компьютерде слайдтық презентация түрінде шығармашылық тапсырмаларды орындайды, бұл оларға әртүрлі сурет нұсқаларымен тәжірибе жасауға, виртуалды ақпараттың әр түрлі түрлерін синтездеуге мүмкіндік береді. Көркем білім беру міндеттерінің бірі - тұлғаның жан-жақты дамуы, оның шығармашылық қабілеті, өзін-өзі жетілдіру дағдылары, өзін-өзі жүзеге асыру үшін жағдай жасау болып табылады.

Бейнелеу өнерін оқытуда компьютерлік технологияны қолдану балаларға өзіндік, қиял және шығармашылық қабілеттерін көрсетуге мүмкіндік бере отырып, оқытылатын материалдың практикалық маңыздылығын ашады. [6] Ақпараттық технологияларды пайдалану мұғалімге балаларды бейнелеу өнері пәндеріне оқытудың уәждемесін арттыруға көмектеседі және бірқатар оң салдарларға әкеп соқтырады: оқушылардың бейнелі-ұғымдық тұтастығы мен эмоциялық боялуында біліммен байытуға, материалды меңгеру процесін жеңілдетуге, таным пәніне деген жанды қызығушылықты қозғауға және балалардың жалпы ой-өрісін кеңейтуге.

Интерактивті технологиялардың басты ерекшелігі-оқушылардың оқу ортасымен тікелей өзара іс-қимылына негізделген. Интерактивті технологияларды қолдану оқушыларға бейнелеу өнері әдістерінің кең мүмкіндіктерін тереңірек пайдалануға мүмкіндік береді. Бейнелеу өнеріне оқытудағы интеракцияның ерекше мүмкіндіктері классикалық өнермен де, қазіргі заманғы арт-эстетика үрдістерімен де қарым-қатынасты ұйымдастырудан тұрады.

Осылайша, білім беру процесінде заманауи ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалану тиімділігі, соның ішінде бейнелеу өнері мұғалімдерінің компьютерлерді, интернетті және басқа да техникалық құралдарды пайдалана отырып, оқу, шығармашылық және өзге де ақпаратты алу, өңдеу, қолдану және беру құралдары саласындағы білімдерін, дағдылары мен іскерліктерін үнемі жетілдіруді қоса алғанда, бейнелеу өнері оқытушылары қызметінің тиімділігін арттырудың маңызды факторларының бірі болып табылады.

Өткізілген педагогикалық зерттеу нәтижелері осы әдісті қолдану оқушылардың танымдық белсенділігінің дамуына және оқыланып отырған материалды меңгерудің тиімділігіне оң әсер ететіндігі туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Бейнелеу өнері. Орта білімнің жаңартылған мазмұны (жоба) аясында бастауыш мектепке арналған оқу жоспары. – Астана, 2015, 32 с.
2. Бордовская Н.В., Бродская Н.В., Дандарова И.М. и др. Современные образовательные технологии: учеб. пособие / Под ред. Н.В. Бордовской. - 2-е изд., стер. - М.: КноРус, 2011. - 432 б.
3. Волгина Н.А., Одегова Ю.Г. Организация формы и методы проведения учебных занятий и самостоятельной работы: М.: Рос. экон. акад., 2004. - 88 б.
4. Гузеев В.В. Основы образовательной технологии: дидактический инструментарий. - М.: 2006. - 192 б.
5. Емелина М.В. Интерактивное обучение в системе методической работы школы. 2000. № 1. 25–27 б.
6. Султанов Х.Э., Кукиев Б. Бейнелеу өнері сабақтарында "Жас ғалым" жаңа ақпараттық коммуникативтік технологияларды қолдану. № 4 (108). Ақпан 2016. 832 - 833 б.

17.7. Бейнелеу өнері пәнін оқытудың заманауи әдістері

Гульнара Еркиновна Тасимова

Бейнелеу өнері пәнінің жоғары деңгейдегі жоғары біліктілік санатының оқытушысы. Т. Жүргенов атындағы Қазақ Ұлттық өнер академиясы, мектеп-интернат (Алматы қ., Қазақстан)

Түйіндеме

Мақалада көркемсурет мектебінде бейнелеу өнерін оқытудың қолданыстағы әдістерінің негіздері, тәрбиелік мақсаттары мен мазмұны туралы айтылады.

Кілттік сөздер: бейнелеу өнері, көркемдік тәрбие, оқытудың өзгергіштігі, рухани-адамгершілік тәрбие, эстетикалық тәрбие

Қазіргі уақытта білім беру мекемелері білім беру мазмұнын жаңарту сатысында жұмыс істеп жатыр. Бүгінгі таңда білім берудің негізгі стратегиялық мақсаты - Қазақстанның тұрақты әлеуметтік-экономикалық және рухани дамуына негіз жасау. Адамның рухани қалыптасуы, оның мәдениетінің қалыптасуы қоғамның, оның көркемдік және шығармашылық элитасының мәдени әлеуетін дамыту тетігі бола алатын өнер сыныптары айтарлықтай әсер етеді. Алайда, өнер арқылы білім берудің негізгі стратегиялық мақсатын жүзеге асыру, мәдениет саласындағы заманауи мәселелерді шешу қажеттілігімен байланысты, оған мыналар кіреді:

- әлеуметтік практикадағы рөлді дұрыс бағаламау;
- көркем мәдениет қоғамның қарқынды дамуындағы әсер етуші факторлар ретінде эстетикалық сана;

- элиталық деңгейге көтеріліп келе жатқан бұқаралық мектеп пен жоғары мәдениет арасындағы алшақтықтың ұлғаюы;
- барлық деңгейдегі жалпы білім берудегі көркемдік және эстетикалық цикл субъектілеріне берілген екінші роль;
- көркемөнер білімнің материалдық-техникалық және кадрлық қауіпсіздігі. [1]

Білім беруді, соның ішінде өнерді модернизациялау проблемаларына сәйкес жалпы білім беру ұйымдарында оқытудың жаңа тәсілдері қажет болды. Мектептің ұстанымдары мен міндеттерін жүзеге асыру оқушылардың оқу іс-әрекетінің мазмұны, формалары мен әдістері туралы көзқарастардың өзгеруін ғана емес, сонымен бірге мұғалімнің түбегейлі өзгеруін де көздейді.

Жалпы білім беру жүйесінде мұғалімнің тұлғасы және оның кәсіби дайындығы басты орын алады. Мәселенің өзектілігі мұғалімнің педагогикалық іс-әрекетке және оның компоненттеріне, өзіне және осы іс-әрекеттің басқа субъектілеріне деген көзқарастарында айтарлықтай өзгерістер болмаса, мектеп жүйесін сапалы жаңарту болмайтындығымен анықталады.

Менің ойымша, жаңартылған білім мазмұнын қазіргі түсінудегі бейнелеу өнерінің рөлі келесі міндеттерді шешу арқылы анықталуы керек:

- мектепте бейнелеу өнерін оқытудың негізгі мақсатын анықтау;
- мектепте өнерді оқытудың қазіргі заманғы тұжырымдамаларына талдау жасау;
- оқушының рухани әлемін ойдағыдай қалыптастыру үшін жағдайларды және бейнелеу өнері мұғалімі қызметінің тактикасын айқындау.

Жаңартылған білім мазмұны - бұл әлеуметтік тәжірибе, яғни адамзаттың оның бүкіл даму тарихындағы тәжірибесі. Білім беру мазмұнының төрт негізгі элементі бар: білім, іс-әрекет әдістері, шығармашылық белсенділік тәжірибесі, эмоционалды-құндылық қатынастар тәжірибесі. [2]

Көркемдік білім берудің қазіргі заманғы тұжырымдамасында бұл төрт компонент ажырамас бірлікте көрінеді, бірақ оқушы тұлғасының көркемдік дамуындағы олардың маңыздылығы кері ретпен жүреді. Осылайша, мектеп оқушылары үшін бейнелеу өнерін оқыту процесінде ең өзекті болып табылады. [3]

Тұжырымдамадағы көркемдік даму мектепті ізгілендірудің тәсілі ретінде қарастырылады. Сондықтан «Бейнелеу өнері» пәні бойынша білім берудің басты мақсаты - оларда өмірге эстетикалық қатынасты тәрбиелеу.

- Өмірге эстетикалық көзқарас - бұл адамның әлемдегі жауапты өмір сүруі үшін қажет ерекше қасиеті. Ол келесі қабілеттермен көрінеді:
- өзін шексіз қоршаған әлемнің ажырамас бөлігі ретінде сезіну;
  - сыртқы әлемде оның жалғасын көріңіз;

- басқа адамға және жалпы адамзат тарихы мен мәдениетіне қатысуды сезіну;
- әлемдегі барлық нәрсенің утилитарлық емес мәнін тану;
- өмірдегі барлық нәрсеге өзіңіздің қоршаған ортаңыздан бастап жауапкершілікті сезіну[4].

Дәл осы сапаның дамуы адамгершілік, экологиялық, патриоттық және дәстүрлі ерекшеленетін білім беру түрлеріне берік негіз жасайды.

Әлемге эстетикалық көзқарас өнердің, адамның әлемнің көркемдік дамуының негізі болып табылады және оқушылар да «Бейнелеу өнері» пәндерін оқыту барысында дами алады. Өнерді оқыту балабақшадан басталып, орта мектеп пен университетте үздіксіз жалғасуы керек. Көркемдік білім берудің барлық кезеңдерінде педагогикалық процесс оқушылардың жас ерекшелігінің психологиялық ерекшеліктеріне және көркемдік білім мазмұнына сараланған көзқарасқа негізделуі керек. Жеке тұлға мен дүниетанымды қалыптастырудың факторы ретінде әр адамға не қажет екенін және болашақ мамандар үшін не қажет екенін ажырату керек.

Мектептегі бейнелеу өнері мектеп оқушыларын пластикалық әлеммен таныстыруды, көркем және бейнелі ойлауды қалыптастыруды, шығармашылық қабілеттерін дамытуды, көрнекілік сауаттылық негіздерін оқытуды, бейнелеу іс-әрекетінің әр түрлі түрлерінде практикалық дағдыларды, әлем өнерінің мұраларымен танысуды және т.б. талап етеді.

Қазіргі бағдарлама бейнелеу өнерін оқытудың және өмірге эстетикалық көзқарасты қалыптастырудың негізгі мақсатына жетуге болатындығын көрсетеді. Айта кету керек, білім беру жүйесінің ортақ мақсаттарына қарамастан, әр түрлі авторлар өз бағдарламаларының тұжырымдамалық негіздемесінде ортақ пікірге ие емес. Сондықтан, мектепте бейнелеу өнері пәнін оқытудың қолданыстағы бағыттары арасында осы ерекше жағдайларда қажет жалғыз бағдарламаны таңдау өнер мектебі мұғалімі үшін маңызды мәселе болып табылады.

Бейнелеу өнері бағдарламасының негізгі мақсаты - графикалық құралдарды қолдана отырып, бейнелеу өнерінің әртүрлі нысандары мен жанрларында көркем образ жасау.

Әдеби көркемдік және бейнелік тілдің ерекшелігінен, көркем образ жасау тәсілдерінен туындайтын жаңа мазмұнмен толықты. Көркем образ жасау жолдары әртүрлі оқу іс-әрекеттерін қамтиды: ұшақтағы суреттер, көлемде (модельдеу), табиғаттан, жадтан жұмыс процесінде, қиял мен қиялға негізделген идеяға сәйкес, сонымен қатар қоршаған шындық пен өнерді эстетикалық қабылдау. Ал көркем және бейнелеу тілінің ерекшеліктері келесі білім беру мәселелерін шешу барысында зерттеледі: форма, пропорциялар, дизайн; түс және жарық; кеңістік және көлем; композициялық бейнені ұйымдастыру; көркем материалдармен жұмыс; көркемдік қабылдау мен эстетикалық сезімталдықты дамыту. [5]

Бағдарламаның негізгі міндеттері: студенттердің өмірде және өнерде сұлу мен жағымсызға моральдық-эстетикалық реакциясын қалыптастыру; көркемдік және шығармашылық белсенділікті қалыптастыру; көркемдік білім, дағды қалыптастыру арқылы бейнелеу өнерінің бейнелі тілін меңгеру.

Оның тілінің ерекшелігін түсіну арқылы өнермен байланыс әр түрлі көркемдік жұмыстарда өтеді - тамаша, сәндік, конструктивті. Қазіргі жалпы білім беру жүйесінің дамуы мектеп пен қоғамның бөлінбеуі сияқты тұжырымдамалық ережемен анықталады. Қоғам үйреніп өмір сүреді және дамиды. Алайда, бүгінде саясаткерлер, ғалымдар, оқытушылар, студенттер мен олардың ата-аналары оқушының мүдделері мен қоғамның қажеттіліктері мектептен тыс жерлерде жиі кездеседі. Көптеген зерттеушілер бұл жағдайдан шығудың жалғыз жолын - мектеп саясатын оның демократияландыру мен ізгілендіру жолындағы түбегейлі өзгерістері деп санайды. Осыған байланысты бүкіл білім беру жүйесін қайта құру және жаңарту бойынша жұмыстар жүргізілуде, мектептің дамуына ізденістер жүргізілуде, білім берудің дәстүрлі емес нысандары, тұжырымдамалары, жобалары, бағдарламалары жасалуда.

Көркемдік білім берудің ұғымдарының алуан түрлілігі білім беру жүйесінің дамуындағы заманауи үрдістердің жарқын мысалы болып табылады және оқыту мен тәрбиелеудің жетекші қағидаттары мен әдістерін таңдау кезінде бастауыш мектепте өнерді оқытатын мұғалімнің міндеттерін қиындатады. Дегенмен, бейнелеу өнеріндегі кез-келген мектеп бағдарламасы баланың рухани әлемін қалыптастыруға, оның әлемді эстетикалық қабылдауын, шығармашылық көзқарасын дамытуға, өнерге деген құштарлық арқылы өмірге деген қызығушылығын қалыптастыруға бағытталған.

Бейнелеу өнерімен таныстыру арқылы мектеп оқушыларын рухани байытудың негізгі міндеттерін шешкен кезде мұғалім үшін көркемдік-педагогикалық процесс қалай ұйымдастырылатындығы, оның мазмұны мен формалары шығармашылық тұлғаның қалыптасуына әсер ететіні маңызды.

Бейнелеу өнері мұғалімінің педагогикалық іс-әрекетінің жетістігін анықтайтын негізгі қағида балалар шығармашылығына ұқыпты қарау және сонымен бірге осы процесті әдепті басқару болуы керек [6].

Рухани әлемнің ғана емес, сонымен бірге оның практикалық дағдылары мен бейнелеу өнерінің сәтті қалыптасуының негізгі шарттары:

- көркемдік және шығармашылық міндеттерді тұжырымдау мен шешуге ауыспалы көзқарас;
- бейнелеу өнерін ұлттық бағытта оқыту;
- көрнекі бейнелерді жасау процесінде көркем материалдар мен сөйлеу құралдарын таңдауда студенттердің тәуелсіздігін ынталандыру;

- мұғалімнің педагогикалық шығармашылыққа және оқу процесін жетілдіруге деген ұмтылысы және т.б.

Көркемсурет мектебінің оқытушысы үнемі өзгеріп отыратын әлеуметтік құндылықтар, қаныққан ақпарат ағындары бейнелеу өнерінде әрдайым көрінетінін әрдайым есте ұстауы керек. Шынайы рухани өнер туындылары ғана мәңгілікке айналады. Сондықтан кескіндеме, графика, сәндік-қолданбалы және халықтық өнердің классикалық үлгілері «Бейнелеу өнері» пәні мазмұнының негізін құрауы керек, өйткені уақыт оларға бағынбайды. Ұқсас процестер оқыту әдістерін дамытуда байқалады. Оқытудың ең заманауи әдістері біртіндеп ескіре бастауы мүмкін, бастауыш мұғалімнің өзі тәжірибеде сынап көрген және бірнеше рет сәттілікке жеткен әдістері болашақта оның педагогикалық қызметінің негізін құрайды.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Бейнелеу өнері. Орта білімнің жаңартылған мазмұны (жоба) аясында бастауыш мектепке арналған оқу жоспары. – Астана, 2015, 32 с.

2. Рылова Л.Б. Изобразительное искусство в школе. Дидактика и методика: Учебное пособие. - Ижевск: Изд-во Удм. ун-та, 2002. - 310 б.

3. Бордовская Н.В., Бродская Н.В., Дандарова И.М. и др. Современные образовательные технологии: учеб. пособие / Под ред. Н.В. Бордовской. - 2-е изд., стер. - М.: КноРус, 2011. - 432 б.

4. Полуянов Ю.А. Изобразительное искусство и художественный труд. 2 класс. (Система Д.Б. Эльконина — В.В. Давыдова): - М.: Вита-Пресс, 2004. - 256 б.

5. Емелина М.В. Интерактивное обучение в системе методической работы школы. 2000. № 1. 25–27 б.

6. Султанов Х.Э., Кукиев Б. Бейнелеу өнері сабақтарында "Жас ғалым" жаңа ақпараттық коммуникативтік технологияларды қолдану. № 4 (108). Ақпан, 2016.

17.8. Современные методы преподавания на уроках изобразительного искусства

Сарвар Жуматаевна Накисбекова

Преподаватель изобразительного искусства высшей категории.
Казахская Национальная академия искусств имени Т. Жургенова,
школа-интернат (г. Алматы, Казахстан)

Урок изобразительного искусства - сложный предмет, обладающий знаниями о композиции, пропорциях, перспективах. Задача современной школы- формирование способности действовать и быть успешным в условиях динамично развивающегося

современного общества. Поэтому процесс обучения должен быть результативным.

Педагогическая инновация - преднамеренное качественное или количественное изменение повышение качества обучения. Очевидно, что невозможно решать педагогические проблемы устаревшими методами. Для решения этих задач при обновленном образовании в современной школе используется множество инновационных технологий: метод проектов, обучение в сотрудничестве, дифференцированное обучение, "портфолио ученика", модульное обучение и т. д., а также использование этих инноваций трудно представить без мультимедийных технологий. Появляется возможность объединения теоретических и демонстрационных материалов (слайды, фильмы, видеоролики, музыка, презентации к занятиям).

Поскольку уроки изобразительного искусства построены на зрительном уровне, использование возможностей мультимедийного оборудования облегчает подготовку учителя к уроку, где часто использует наглядные материалы. Погрузиться в мир искусства, побывать в роли художника, дизайнера, архитектора, не требуя при этом материалов, которые детям порой не доступны. При этом надо учитывать, что компьютер не заменяет учителя, а лишь дополняет.

Использование мультимедийных технологий на уроке, прежде всего, воспринимается учениками на уровне игр, постепенно осуществляется путем вовлечения их в значительную творческую работу и развивающую личность ученика. В результате можно определить виды применения компьютера на уроках изобразительного искусства:

1. источник информации
2. поддержка учителя
3. организация проектной деятельности учащегося
4. использование графических программ как средства художественной деятельности.

В соответствии с Законом РК «Об образовании и требованиями к системе образования», возникает острая необходимость в новых подходах к преподаванию ИЗО в школе. Это во многом определяет успех возрождения национальной культуры, народных традиций, фольклора, музыки в рамках регионального компонента. Урок становится наиболее эффективным, так как в его основу положено следующее:

- привлекательность учебного материала с использованием методов педагогической техники, повышающих интерес к теме;
- принцип совместной работы учителя и ученика для углубленного изучения и использования информации;
- проведение уроков с мультимедийными презентациями;
- домашнее задание и самостоятельная работа.

Новое поколение учащихся интересуется мультимедийными технологиями. Активнее развивается исследования, творческая активность, мотивация, самостоятельность, поиск материала. В зависимости от типа урока используются различные презентационные фильмы, слайд-шоу или тестовые задания.

Фильм-презентация может быть использована в лекциях, художественных дискуссиях и вернисажах. Фильм будет сопровождаться лекцией или комментарием преподавателя. Также предоставляется активное общение, где вы можете задавать вопросы, комментировать, обсуждать произведения искусства.

Слайд - фильм - используется во всех уроках и может применяться к любому уроку. При просмотре слайд - фильма учащиеся включаются в работу как правило сразу. Идеально подходит на уроках поэтапного рисования.

Компьютер также может использовать и сам учащийся в качестве выполнения домашнего задания (проект), тем самым показывая высокий уровень самостоятельности творчества.

Графический редактор "Paint" часто используется на уроках информатики при изучении тем по компьютерной графике. В результате уроков компьютерной графики учащиеся смогут реализовать свой творческий потенциал в новом виде искусства.

Возможности компьютера не исчерпаны, это действительно очень мощное средство как в качестве информации, так и в качестве средства художественной деятельности.

Применение компьютерных технологий в обучении изобразительному искусству очевидно:

- знакомство с любой темой, отображение изображений, фотографий, репродукций;
- посещение «крупнейших музеев мира»;
- погружение в «пространство и время»;
- самостоятельная работа студентов;
- активизация учебного процесса.

Если учитель использует в своей работе новые технологии, можно с радостью и без принуждения обучать детей. Как сказал Э.И. Рерих: "каждый из нас более высок, и, если идти дальше, он четко понимает, что нет предела достижения зрелости. Сегодня вы должны двигаться вперед с вечным движением жизни, а не с тем, насколько вы достигаете высот».

В современных условиях развития общества наши дети нуждаются в эмоциональной поддержке. Мы должны научить детей самостоятельно решать некоторые проблемы, как управлять их чувствами и чувствами. В этой связи на уроках изобразительного искусства есть большие возможности, которые мы стремимся реализовать.

Сложная ситуация для учителя, требующая доказанности, педагогического мастерства и времени — это разработка кейса. Выбор конкретного материала, который моделирует проблемную ситуацию и содержит комплекс знаний, умений и навыков, которые учащиеся должны освоить. Обычно кейсы, подготовленные в письменной форме, читаются, исследуются и обсуждаются. Эти условия составляют основу классного разговора, проводимого под руководством учителя. Метод кейса включает в себя одновременно особый вид учебного материала и специальные способы его применения в учебном процессе.

Учащиеся должны решить проблему и принимать реакцию других (других учеников и учителей) на свои действия. Тем не менее, они должны понимать, что могут быть различные решения проблемы. Поэтому учитель должен помочь учащимся рассуждать, спорить и не выражать им свое мнение.

Учащиеся должны понимать, что с самого начала риск принятия решений лежит на них, учитель объясняет последствия принятия спешного решения. Роль учителя заключается в направлении беседы или дискуссии на решение проблемных вопросов, контроле рабочего времени, призыве учащегося к сближению устного мышления, вовлечении всех учеников группы в процесс анализа дел.

Ситуационная методика основана на многих методах обучения, но приоритет отдается методам стимулирования и стимулирования образовательной деятельности. Таким образом, метод кейса может быть представлен как сложная система, совмещенная с другими простыми методами познания. В него входят моделирование, системный анализ, проблемный метод, игровые методы, TRIZ (теория решения изобретательских проблем) и другие формы и методы обучения.

При практическом применении кейс-метода следует знать основные идеи данного метода:

- как упоминалось выше, метод кейса предназначен для получения знаний по дисциплинам, темам, их подлинность не ясна;
- в процессе сотрудничества между учителем и учеником его усилия направлены не на усвоение готовых знаний, а на его развитие;
- результатом такой деятельности является не только получение знаний, но и формирование навыков воспитательной работы.

Важным преимуществом метода кейса является формирование жизненных ценностей и взглядов у учащихся .

Занятия для анализа конкретной ситуации направлены на практическое применение знаний, полученных в ходе теоретического обучения, а также на навыки, основанные на опыте предыдущей практической деятельности обучающегося.

На уроках при изучении предмета "Изобразительное искусство" я использую различные интерактивные методы. Например, метод проекта, метод исследования, дискуссии, игры, метод мозгового

штурма, коллективная творческая работа, информационные и компьютерные технологии (ИКТ) и др.

Метод проекта может рассматриваться как одна из развивающихся технологий, ориентированных на личность. Основа этой технологии — это идея развития познавательных способностей учащихся, творческих инициатив, самостоятельное мышление, поиск и решение проблем, ориентация в информационном пространстве, прогнозирование и оценка результатов своей деятельности. Метод проекта направлен на индивидуальную, групповую деятельность обучающегося. Проектные мероприятия включают отчеты, эссе, исследования, видеофильмы, альбомы, плакаты, газетные статьи, инструкции, театрализованные представления, игры (спорт, бизнес), веб-сайты и т. д. методические, научные, справочные материалы, цифровые образовательные ресурсы (ЦОР).

В ходе реализации проекта ученик участвует в активном познавательном творческом процессе, в этом случае, возможно, как концентрация имеющихся знаний, так и получение новых. Также формируются навыки исследовательской (поисковой), коммуникации, организации и управления, рефлексивной и групповой работы.

Для того чтобы не потерять интерес к проектной активности задания, необходимо использовать объективную интеграцию не только с содержанием, но и при выполнении практических задач, выбирать многоуровневой подход к знаниям, возрастным особенностям учащегося.

Метод исследования направлен на развитие активности, ответственности и независимости в принятии решений.

Исследовательская форма проведения занятий с использованием элементов проблемного обучения предусматривает следующие действия:

- знакомство с областью кейс-стади и содержанием;
- формулирование целей и задач исследования;
- сбор данных об исследуемом объекте (явлении, процессе);
- проведение исследований (теоретических или практических) - выделение изученных факторов, прогнозирование, моделирование и проведение экспериментов;
- интерпретация данных;
- подведение итогов, представление результатов работы.

Исследовательская деятельность позволяет сформировать такие проекты, как навыки творческой работы, независимость в принятии решений, конкурс, развитие воображения, умение выражать и отстаивать точку зрения личности или группы (примеры проектов: «востребован ли современный человек?», "Главные герои в живописи»).

Дискуссия — это одна из форм познавательной деятельности, в которой ученики систематически и целенаправленно обмениваются

своими мыслями по обсуждаемому вопросу. Содержание отчетов может быть связано с исследуемым материалом или может быть вне рамок программы, в том числе профессиональной ориентацией.

В ходе обсуждения формируются коммуникативные навыки, задают вопросы, защищают свою точку зрения, уважают и воспринимают собеседника, анализ и синтез, осознание ответственности, выявление проблем, умение отстаивать свою точку зрения, а также навыки социальных коммуникаций и т. д.

Игра - как интерактивное средство обучения способствует возникновению интереса к знаниям основ изобразительного искусства. Использование различных видов игр формирует позитивную мотивацию к изучению данного предмета. Игра стимулирует активное участие детей в образовательном процессе и включает даже самые пассивные игры.

В результате игры формируются навыки общения, умение применять полученные знания в различных сферах, умение решать проблемы, выносливость, ответственность.

«Мозговой штурм» - эффективный способ стимулирования познавательной активности, формирование творческих способностей учащихся в малых и больших группах. Кроме того, формируются рефлексивные навыки, умения выражать свою точку зрения, слушать противников.

Учебный процесс происходит таким образом, чтобы все ученики принимали участие в процессе познания. Такое взаимодействие позволяет учащимся не только получить новые знания, но и развить их навыки общения: слушать мнение других, измерять и оценивать различные взгляды, участвовать в дискуссиях, совместное решение, толерантность и т. д.

Коллективно-творческие дела на уроках позволяют активно собирать положительный опыт в решении коммуникативных и регулятивных проблем: вести диалог, отстаивать свои взгляды, считаться с мнением партнера, уделять особое внимание итоговому результату, а не индивидуализации.

Мы можем предложить ученику сопряженные задания (например, "Фестиваль сакуры", "Олимпийские игры Древней Греции" и т. д.), где всеобщая образовательная деятельность представляет собой коммуникативную деятельность, позволяющую ученикам послушать и понимать партнера, составить план и координировать совместную деятельность, распределение ролей, взаимный контроль и ведение переговоров друг с другом.

Информационные и компьютерные технологии (ИКТ) предоставляют много возможностей для творчества учителей. Учащиеся могут создавать презентации и реализовывать образовательные проекты, тем самым создавать множество рабочих вариантов, способствующих диверсификации художественных

занятий. Это небольшие веб-страницы, слайд-шоу и мультимедийные презентации о работе художника, а также тестовые вопросы по различным темам.

Использование интерактивных методов и педагогических технологий на уроках искусства способствует формированию учебной мотивации, творческой и познавательной активности, самостоятельности, ответственности; критическое и художественно-образное мышление учащихся, самостоятельного поиска информации.

Проблемы / о начальном
Предмет "Изобразительное искусство" вносит особый вклад в формирование образовательной деятельности: через организацию индивидуальной, регулирующей, познавательной, коммуникативной, совместной учебной деятельности, использование инновационных, игровых, поисковых, диалоговых методов, ИКТ, повышение учебной и познавательной активности учащихся.

Формирование способности и готовности учащихся к осуществлению общеобразовательной деятельности повышает эффективность учебно-воспитательного процесса в школе.

Список использованной литературы:

1. Бейнелеу өнері. Орта білімнің жаңартылған мазмұны (жоба) аясында бастауыш мектепке арналған оқу жоспары. – Астана, 2015, 32 с.
2. Рылова Л.Б. Изобразительное искусство в школе. Дидактика и методика: Учебное пособие. - Ижевск: Изд-во Удм. ун-та, 2002. - 310 б.
3. Полуянов Ю.А. Изобразительное искусство и художественный труд. 2 класс. (Система Д.Б. Эльконина — В.В. Давыдова): - М.: Вита-Пресс, 2004. - 256 б.
4. Вербицкий А.А. Активное обучение в высшей школе: контекстный подход. М.: Высшая школа, 2011. 207 с.

SECTION 22.00.00 / СЕКЦИЯ 22.00.00

SOCIAL SCIENCES / СОЦИОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

22.1. Artificial Intelligence. Blind Hiring is a Trend for the Next Few Years

Assel T. Temirtayeva

Graduate Student of the Academy of Public Administration Under the President of the Republic of Kazakhstan (Nur-Sultan, Kazakhstan)

Recruitment is a time-consuming job. In search of the perfect candidate, the recruiter examines hundreds of resumes, makes many calls, and conducts dozens of interviews. This process sometimes takes more than one month. However, sometimes an HR specialist does not find a qualified specialist among a large number of applicants who will take a vacant position in the company. Artificial intelligence helps to solve this problem.

Blind hiring is a trend for the next years, when the AI will conduct the first stages of selection, taking into account the experience, metaprograms, psychotype, nonverbal, honesty of candidates, compare with the company's data and present the customer with a "shortlist". Such systems are already available: the American company HireVue offers a solution for evaluating and recruiting staff. The AI analyzes videos by thousands of different criteria. If the applicant passes this stage, they are invited to a meeting with the company's recruiter [1].

The "Vera" robot from the Russian company Stafory quickly analyzes information on job portals and selects a resume based on the requirements of the vacancy. The virtual assistant calls applicants ask them questions and conducts a video interview. It analyzes responses and recognizes the candidate's emotions. The interview record is sent to the employer who makes the decision to employ the person [2, 6].

CleverStaff automates the recruitment process. The platform integrates with LinkedIn, mail, and job search sites. The algorithms select candidates who meet the vacancy criteria more than others. With the help of this program the specialists in automatic mode create reporting jobs for your customers or leaders. In addition, the system converts a summary of any format into a structured record [2, 5].

Platform Textito analyzes the announcement of the hiring. It optimizes them, making them more attractive and understandable for applicants [2].

The HeadHunter Job platform uses a chatbot to automate the search and selection of employees. He communicates with candidates in messengers, answers questions and is interested in those aspects that are important to the employer. The virtual assistant negotiates the time and date of the interview with suitable applicants [2, 3].

Virtual and augmented reality are already used in HR today. Using VR, a candidate can demonstrate their skills at the first meeting [7]. In Russia, there are cases on the use of virtual reality in mass selection: the candidate is offered to demonstrate their skills in assembling mechanisms and working on machines using VR. Technology will also help you evaluate the exercise objectively. The computer will take dozens of indicators - from accuracy and speed to heart rate, which will tell you how confident in your actions and emotionally stable the applicant is [2, 3].

HR has at least two tools for testing cognitive abilities in addition to face-to-face interviews: video and audio interviews, as well as test programs. An obvious plus is their remoteness: you can record a video or take an IQ test in a comfortable home environment, rather than in an unfamiliar office. But the same test can be "screwed" system for evaluating psychometric and neurophysiological data. Such systems already exist, and their developers claim that the method has unprecedented objectivity, accuracy and depth of analysis.

There are even companies that offer to conduct neuroassessment when hiring. Using the electroencephalography technique to investigate brain activity during the task and on the basis of the data obtained to draw conclusions about the potential, cognitive flexibility, compliance with the position, to predict the productivity of the future employee.

Today, various countries are striving to become world leaders in the field of artificial intelligence. They are attracted by the growing prospects and opportunities for using AI technologies and in-depth Analytics to solve pressing issues for humanity.

The recognized world leader in the development of technologies of AI are the United States of America, where investment in the development of artificial intelligence only in 2019 exceeded \$5.3 billion In the United States even has a community of civil servants who are developing business cases use AI [4].

Japan is also not far behind and is actively planning to switch to "Society 5.0". The volume of investments in research and innovation in the field of AI technology development here amounted to \$8 billion. in the country, tax incentives are applied to companies engaged in research and development in the field of AI and big data [4].

In the UK, favorable conditions have been created for the development of SME companies and startups using AI technologies. There is a regulatory environment in place to support more than 500 companies. The country invested \$ 1.3 billion in AI research and \$1 billion in AI infrastructure from public funds.

China aims to become a leader in AI technology development by 2030. The country has created a state Fund of about \$ 23 billion, designed to invest in the development of technologies necessary for the development of AI [4].

According to the HeadHunter survey, 33% of representatives of Russian enterprises believe that by 2050 AI technologies will change the role

of human resources in companies. 63% of respondents believe that by then, recruitment will become a concern for robots. 47% of respondents said that the AI will be engaged in attraction of applicants. The same number of people said that artificial intelligence will be used for training employees. Today in Russia, using AI systems, various processes in the field of recruitment and personnel management are already optimized and automated.

All these countries understand the potential of the industry and increase their competitive advantage in it.

Are the people of the Republic of Kazakhstan ready to accept artificial intelligence as an impartial tool in the recruitment system? In this context, we conducted a survey among the population of the Republic of Kazakhstan on the use of artificial intelligence in recruitment, which was attended by 42 random respondents. The survey is located on <https://forms.gle/WgxvPv7bnjiJuVnX8>.

The vast majority, 78% of respondents believe that all human activities that can be described using algorithms will be automated sooner or later, and just over half of the respondents said that recruiting involves a large number of routine operations, so over time they will be performed by artificial intelligence without the participation of people (64%). At the same time, the majority of respondents believe that only a person can process a resume efficiently, which, in turn, indicates a lack of confidence in artificial intelligence. This opinion is confirmed by the fact that 46% of respondents are not ready to fully entrust the decision to hire artificial intelligence, while a neutral opinion is held by almost the same number of respondents, and only 10% are ready to give the right to make a decision to artificial intelligence. Artificial intelligence has its advantages and disadvantages. For example, 99% of respondents believe that AI frees HR managers from such routine as searching for candidates, selecting resumes, inviting them to an interview, etc. in other words, IA allows analyzing large amounts of data in a short time. If we talk about the risks of AI, 89% of respondents fear that artificial intelligence that works with incomplete data can make mistakes just like a human. 64 % believe that it is important for the candidate to receive feedback with the participation of the human factor and the presence of emotional intelligence. 67% of respondents among the shortcomings of artificial intelligence emphasize that only a human recruiter is able to attract talented people to work. Regarding the support of communication with candidates throughout the selection process, the opinions of respondents were divided, 53% believe that this corresponds to both human capabilities and artificial intelligence. However, the remaining half of the respondents were distributed almost equally, 21% believe that only human beings can stay in touch with candidates throughout the selection process, while almost the same number of respondents believe that only artificial intelligence can communicate with candidates at any time throughout the selection process.

Based on the survey, the following conclusions can be drawn:

The population of Kazakhstan is ready to accept artificial intelligence as a recruitment tool that facilitates the activities of the recruiter, but not without human intervention. The main problem of recruiting is the selection of promising candidates from a large number of candidates. Artificial intelligence can process large amounts of data and find patterns in it. This means that for each position you can choose the main characteristics, and for each candidate you can collect and evaluate more data. Artificial intelligence is able to process hundreds of updates and resumes in a few minutes, choosing the right one for many parameters, which significantly reduces the selection time and avoids errors associated with human negligence and fatigue. This will give us a better quality of hiring.

Artificial intelligence does make hiring smarter, both quantitatively and qualitatively. Recruiters and talent leaders should familiarize themselves with the latest market offers in this area and consider investing in them to make recruitment more effective.

It is obvious that in order to ensure the maximum effect from the introduction of new technologies, Kazakhstan will need specialists with appropriate skills. In order for Kazakhstan to use the full potential of AI technologies and in-depth Analytics, it will also require a lot of joint efforts on the part of the state, private business and residents of the country. The combined efforts of the state and business require actions such as updating training programs and organizing the necessary training for future professionals.

References:

1. HI revue platform [website]. URL: <https://www.hirevue.com/>.
2. AI in the HR sphere: recruiting, combatting staff turnover, and interviewing with chatbots URL: <https://aiconference.ru/en/article/ii-v-hr-sfere-podbor-personala-borba-s-tekuchkoy-kadrov-i-obshchenie-s-pomoshchyu-chat-botov-97300>.
3. Headhunter platform [website]. URL: <https://headhunter-cabinet.ru/>.
4. Research by McKinsey & Company URL: <https://kursiv.kz/news/hi-tech/2019-06/chto-dast-iskusstvenny-intellekt-kazakhstanu>.
5. Clever staff platform [website]. URL: <https://cleverstaff.net/ru/>.
6. V. Zavyalova / Vera, the Russian HR robot, is ready to start hiring in the U.S. / Science & Tech / Apr 05, 2018 URL: <https://www.rbth.com/science-and-tech/327991-vera-russian-hr-robot>.
7. Will Byrne / Virtual and Augmented Reality Can Protect The American Workforce/Nov 1, 2017. URL: <https://medium.com/@willbyrne/virtual-and-augmented-reality-can-protect-the-american-workforce-6e5b57250151>.

22.2. Қазақстан Республикасының әлеуметтік-демографиялық үдерістерінің қазіргі жағдайын талдау

Кульзада Абдрахмановна Абенова
Нархоз Университеті (Алматы қ., Қазақстан)

Әр түрлі кезеңдердегі әлеуметтік-экономикалық өзгерулер мемлекеттің демографиялық саясатына өзгерістер әкелетінің практикалық өмір көрсетіп отыр. Елбасының «Қазақстан-2050» стратегиялық бағдарламасында «...туудың азаюы мен адамзаттың қартаюуы еңбек ресурстарының жетіспеушілігі мен демографиялық теңгерімсіздіктің салдарынан жаңа көші-қон толқындарын тудыратынын, әлемде әлеуметтік шиеленісті күшейтетіндігіне» назар аударған болатын [1].

Мемлекеттің әлеуметтік-демографиялық үдерістерін зерттегенде сол елдің қызығушылығы, мүддесіне және оның өзіндік ерекшеліктерін қарастыру керек. Тұрғындардың табиғи өсіміне ықпал ететін туу, өмірдің ұзақтығы, денсаулық, білім мәселелерін зерттеген А.Г. Харчев, Л.В. Чуйко, В.Е. Мезина т.б. ресейлік ғалымдар мемлекеттің демографиялық проблемасын шешуде әлеуметтік, гендерлік, жастық-жыныстық құрылымды, өмір сүру сапасындағы бұрын болған және қазіргі өзгерістерін ғылыми негізде дәйектеудің қажеттілігі мен бүгінгі күннің өткір әлеуметтік-демографиялық проблемаларды шешудің нақты факторларын анықтау керектігін көрсеткен [2].

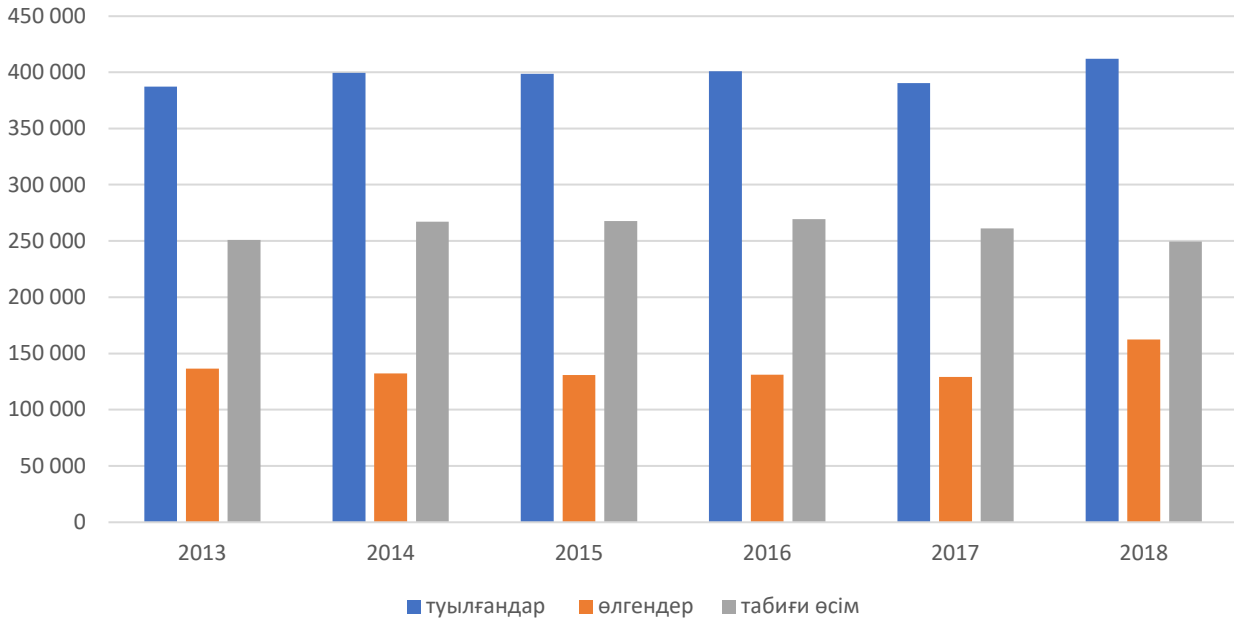
Шикізаттық бағыттағы Қазақстандық экономика - дамыған елдерге өзінің табиғи шикізатын беретін, сондықтан сол елдерге технологиялық тұрғыдан тәуелді, өнеркәсібі дамымаған, агроөнеркәсібі тұралап қалған, тек шикізаттан түскен ресурстарымен бюджетін жасап отырған, заманауи технологиясы дамымаған мемлекет күйінде қалып отыр [3].

Халықтың табиғи өсімі-туудың өлімнен артуы, яғни туғандардың саны мен белгілі бір уақыт кезеңінде қайтыс болғандардың саны арасындағы айырмашылық. Тұрғындардың ұдайы өсуінің негізгі көрсеткіші әдетте жылына 1000 тұрғынға шаққанда халықтың табиғи өсу коэффициентімен есептеледі. Адамдардың табиғи өсімінің кері көрсеткіші елде туғаннан гөрі өлген адамдар коэффициентпен өлшенеді, ол санның бір мыңдық үлесіне немесе пайыздың бір оннан бір үлесі сай болады. ондай жағдайда коэффициенті (кемуі) - 8,5% - 0,85% - ға сәйкес келеді, ал табиғи өсім коэффициенті 36,8% - ға +3,68% - ға сәйкес келеді.

2013-2018 жылдар аралығы Қазақстан үшін табиғи өсімнің төмендеу үрдісі тән болды. 2013 жылы халықтың саны 16 910 246 адамды құраған халық саны 2018 жылы 18 157 337 адамды құрап, табиғи өсім 5 жылда 1 247 091 адамға көбейді.

Кейінгі жылдар ішінде өсу үрдісі осы деңгейде қалып отыр. 2003 жылдан елдегі халықтың ұдайы өсімі 1995-2002 жылдармен

салыстырғанда айтарлықтай өсіп, жақсы нәтижелер көрсете бастады. 2012 жылғы қаңтар-қыркүйекте елдегі таза табиғи өсім 188 994 адам болды.

1 сурет - 2013-2018 жылдардағы Қазақстандағы туу, өлім-жітім және табиғи өсім көрсеткіші
Ескерту: [4] әдебиет көзі

Халықтың ұдайы өсуінің тез болуы болмаса туудың кемуінің бәсеңдеуі туылғандардың артуы және өлгендер санының төмендеуі нәтижесінде болады.

Егемендік алған жылдардан бермен қарай Қазақстандағы бала туу деңгейі біркелкі сипатта болған жоқ. Сәбилердің дүниеге келу деңгейінен – халықтың өсімі, оның қарқындылығын айқындауға болады. Қазақстанда бала туудың жоғарғы деңгейі 2003 жылдан бастап 2008 жылға дейін көтеріліп, 2009 жылдан бір қалыпты тұрақталып, 1991 жылға деңгейде тұрақталып қалды. Өмірге баланың келуімен мемлекетте жаңа мүшенің пайда болуы, бұлардың бәрі тұрғындардың көбеюінің басым көрсеткіштері. Қазіргі жағдайда өліммен қатар туу негізгі демографиялық үдеріс. Ұдайы өсімді өлшеуде демографиялық көрсеткіштер жүйесі қолданылады. Халықтың жылдық орташа санындағы 1000 адамға шағып есептегенде күн тізбелік жылдағы тірі туылған балалардың саны – туу коэффициенті деп аталады. Бұл ең қарапайым әрі барлық адамға қолжетімді әдіс болып саналады.

2 сурет - 1991-2018 жылдар аралығындағы Қазақстандағы
жалпы туу коэффициентінің қарқындылығы
Ескерту: [4] әдебиет көзі

Егемендіктің алғашқы жылдармен салыстырғанда 1991 жылы туу коэффициенті 21,5 болып, ол жыл өткен сайын құлдырап, 1997 жылы 15,2, 1998 жылы 14,8, ең төменгі жыл 1999 жылы 14,6 коэффициентті құрап, туудың 3 есеге дейін төмендеуіне әкелді. 2003 жылдан бастап туу үдерісі көтеріліп, 2012 жылы бұл көрсеткіш 2000 жылмен салыстырғанда 21,9% артып, 22,7 коэффициентті көрсетті.

Елдің демографиялық өсімінің негізін құрайтын табиғи өсім-бала тууға әсер ететін негізгі факторларға мыналар жатады:

- тұрғындардың білім деңгейінің жоғарлауы: діни догмалар мен дәстүрлерден алшақтап, оларға тәуелді болмауы;
- әйелдер ерлермен бірдей дәрежеде еңбек етуінің артуы;
- отбасылардың аз балалы болуға ұмтылуы, аз балаларды қосымша оқыту, жетілдіруге уақытытң өсуі;
- бала тәрбиесіне арналған мамандандырылған институттардың көптеп құрылуы;
- халықтың жаппай қалаға көшуі;
- балаларды еңбекпен қамтылу аз болғандықтан, олардың қажеттілігі азайып отыр;
- отбасында балаға деген әлеуметтік-психологиялық қажеттіліктің азаюы;
- өмірдің материалдық деңгейінің өсуі сияқты әлеуметтік-экономикалық және әлеуметтік-психологиялық көрсеткіштердің өзгеруімен байланысты болды.

Тұрғындардың табиғи өсімінің тарихи эволюциясы мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық дамуына тікелей тәуелді.

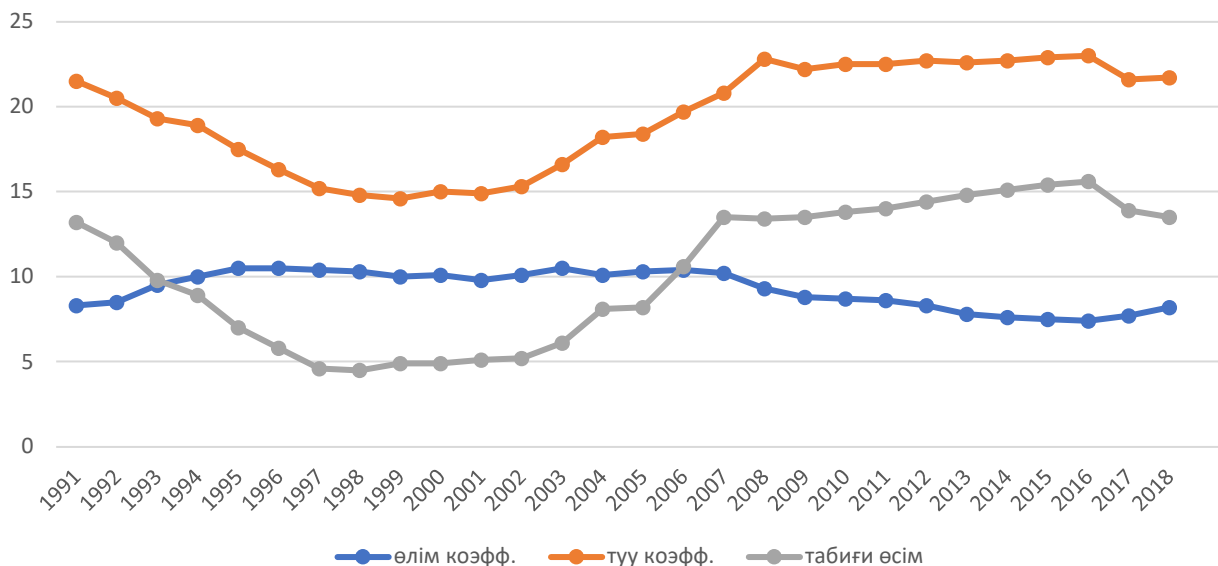
Тұрғындардың табиғи өсіміне әсер ететін факторлардың бірі – халықтың өлім-жітімі.

3 сурет - Қазақстан халқының 1991-2018 жылдар аралығындағы өлім-жітімінің коэффициенті
Ескерту: [4] әдебиет көзі

Қазақстанның демографиялық зерттеу әдістемелерінде өлім-жітімнің деңгейін анықтау үшін көрсеткіш системасы пайдаланылады.

3 суретте көрсетілгендей 1991-1996 жылдары елімізде өлім-жітімінің көп болғандығын, 1000 адамға шаққанда 8,3 тен, 10,5 адамға көтеріліп, бұл үрдіс 2007 жылға дейін сақталып тұрғандығын байқауға болады. тек мемлекет шұғыл түрде қабылдаған халықтың әл-ауқатын жақсартуға арналған бағдарламалар жүзеге асырылып, солардың нәтижесінде ғана 2008 жылдан бастап, өлімнің көрсеткіші төмендей бастады. 2018 жылы 1000 адамға шаққандағы өлім көрсеткіші сәл көтерілгені байқалады.

4 сурет – Демографиялық табиғи қозғалыс динамикасы
Ескерту: [4] әдебиет көзі

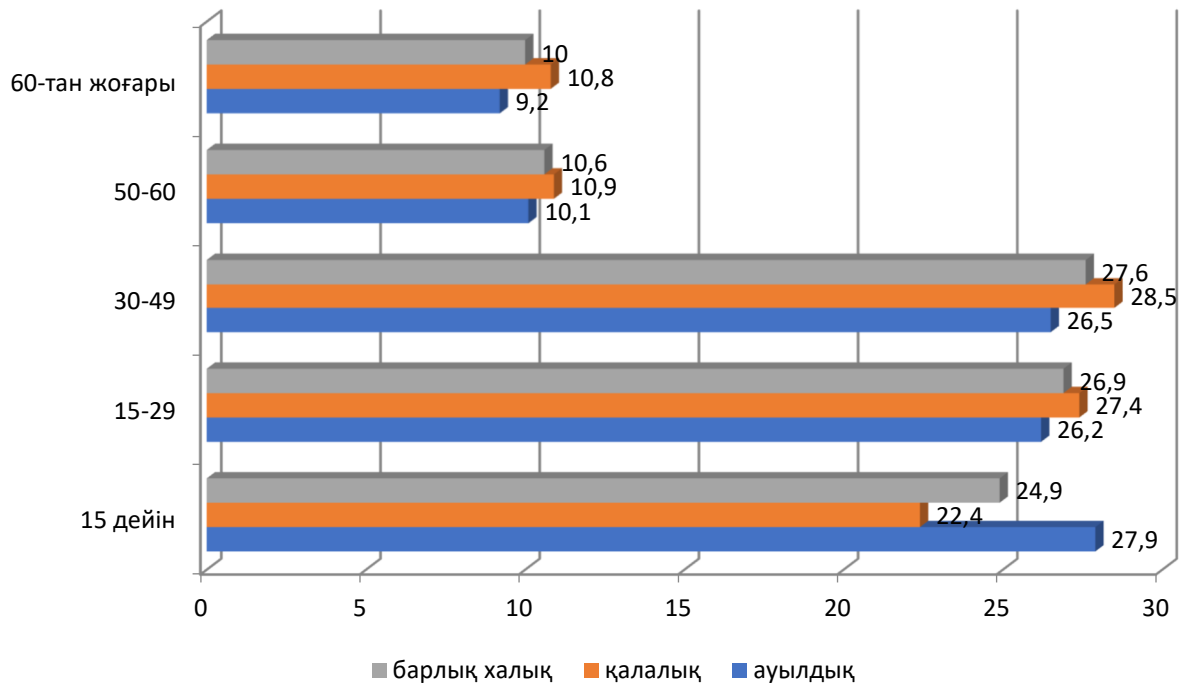
4 суретте 1991-2018 жылдардағы туудың, өлімнің және табиғи өсімнің жалпы коэффициенттері келтірілді. Туудың төмендеуі, өлім-жітімнің жоғарлауы табиғи өсімнің кері әсерін туғызғанын байқауға болады. Жоғарыдағы суретте 1991 жылдан 2003 жылдар аралығында туудың төмендеуі мен өлім-жітімнің жоғарлауы орын алып, табиғи өсімнің төмен болғанын байқауға болады. Бұл 10 жыл аумағында мемлекеттің экономикалық жүйесі шаруашылық тетігінің бұзылуы мен туудың төмендеуі мен мызғымас империя құлағаннан кейіннің өзінде бұл жағдай 8 жылда бір орында тұрғаны байқалады.

Қазақстанның демографиялық жағдайына ел экономикасының ықпалы өте қатты әсер ететінін дәлелдеуге толық негіз бар.

5 сурет - 2016-2018 жылдардағы Қазақстан тұрғындарының орташа жасы
Ескерту: [4] әдебиет көзі

Халықтың әртүрлі жас құрамы бойынша оның санына талдау жасау 1991-2018 жылдардағы Қазақстан халқының орта жасының 23,4 жастан 32 жасқа өскенін, 2016 жылдан 2018 жылдары орта жас 32 жастан ауытқымай тұрғанын (сурет 5) байқауға болады. Ауыл тұрғындарының орташа жасы қалалықтармен салыстырғанда 2,3 жылға төмен екенін көруге болады.

6 сурет - Жекеленген жас топтары бойынша тұрғындардың жастық құрылымы, 2018 жыл
Ескерту: [4] әдебиет көзі

Қазақстан халқының жекеленген жас топтары бойынша жастық құрылымына талдау жасағанда 15 жасқа дейінгілердің саны жалпы халықтың 30% жуық екендігі, ал 15-29 жас аралығындағылар 27% құраса, 30-49 жас аралығындағылар 27,6%-ды, ал 50-60 жас аралығындағылар 11%-ды, ал 60 жастан асқандар 10% құрап отыр.

Халықтың көші-қон ағыны еңбек ресурстарын және мемлекеттің тұрақты халқын есептеуде маңызды рөл атқарады.

Мемлекеттің демографиялық саясатын жүзеге асыруда ерекше ықпал ететін үдерістердің бірі халықтың көші-қоны немесе миграциясы. Ішкі көші-қон. Демографиялық үдерістердің өзгеруі мемлекеттің көші-қон саясатындағы негізгі факторы болып табылады. Қазақстанның аймақтарында демографиялық жағдай біртекті және ол табиғи ұдайы өндіріс пен халықтың көші-қон ықпалында дамиды. Қалыптасқан демографиялық трендтер ішкі және сыртқы көші-қон үдерістердің ағыны мен бағытына ықпалын тигізеді және жоспарлы дамуға сәйкес олардың түзетуін қажет етеді.

2000 жылдан бастап елдің ішіндегі көші-қон жылжу қарқынды өсіп жатыр, аймақаралық және аймақтық халықтың көші-қон көлемі ұлғаюда. Қазақстан Республикасында 2000-2010 жылдар аралығында аймақаралық мигранттардың көлемі орта есеппен 138747 адамды құрады. 2010 мен 2012 жылдар аралығында бұл көрсеткіш 18,8 % -ға өсті. Аймақтық миграцияның жылдық өсімі 3,2% құрайды.

Қорыта келгенде, экономикамыздың қарқынды өсуі мемлекеттік бюджет шығыстарының әлеуметтік салаларының біршама ұлғайтуға мүмкіндік берді, мұның өзі экономикамыздың біршама тұрақталу деңгейіне жеткендігін дәлелдейді. Сонымен қатар қазақстандық отбасылардың әл-ауқатын жақсарту, үй шаруашылығының табысын көтеру, психологиялық ахуалды жақсарту, өркениетті даму қоғамына ұмтылу жұмыстарын жасау керек.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н.Ә. Қазақстан-2050 стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жана саяси бағыты // Халыққа арнаған Жолдауы. – Астана., 2012. желтоқсан – 15.

2. Харчев А.Г., Антонов А.И. Мониторинг демографической ситуации в Российской Федерации. - М., 2008. - С. 18-19.

3. Кариева Т.А. Қазақстанның демографиялық үдерісі: дамуы мен болашағы // Оқу құралы. Семей. 2015 жыл, 165 б

4. Қазақстан Республикасы Статистика комитетінің ресми сайты: www.stat.gov.kz.

22.3. Казахстанские СМИ как фактор формирования доверия общества

Тлеулес Бауржановна Кудайбергенова

магистрант. Евразийский национальный университет
им. Л.Н. Гумилева (г. Нур-Султан, Казахстан)

В последние десятилетия активно разрабатываются теории постиндустриального общества, которые тесно связываются с функционированием массовой информации.

У. Ростоу предложил выделить в истории общества пять этапов, которые различны по уровню технологического развития [1].

Традиционное общество – аграрное с примитивным сельскохозяйственным производством, иерархической социальной структурой, властью, сосредоточенной в руках земельных собственников, «доньютоновским» уровнем науки и техники.

Переходное общество – период создания предпосылок «сдвига» (увеличение капиталовложений в расчете на душу населения, рост производительности сельскохозяйственного производства, появление

новых типов предприимчивых людей, возникновение централизованного государства).

Стадия «сдвига» (take off) – период промышленной революции, ведущий к повышению доли накопления капитала, быстрому росту промышленности.

Стадия зрелости – индустриальное общество, характеризующееся бурным ростом промышленности, возникновением новых отраслей производства, повышением уровня капиталовложений до 20% национального дохода, широким внедрением достижений науки и техники, ростом городского населения до 60–90%, увеличением доли квалифицированного труда, изменением структуры занятости.

Эра «высокого массового потребления» – когда основными проблемами общества становятся проблемы потребления, а не производства, основными отраслями – сфера услуг и производства товаров массового потребления, а не традиционные отрасли.

К основным условиям становления информационного общества можно отнести:

- степень развитости цивилизации, ее информационной зрелости;
- увеличивающуюся центробежность и самостоятельность входящих структур;
- плюрализацию социума при понимании общности цивилизационных судеб и неизбежности интеграции в единое человечество.

Эта цивилизационная потребность современного этапа развития дополняется:

- условиями экономической и технологической развитости, созданием крупных информационных ресурсов, наличием информационной индустрии, компьютерной и телекоммуникационной промышленности;
- появлением социальных, технических и правовых возможностей доступа к источникам информации разного типа и уровня, появлением глобальных информационных сетей.

Современное общество живет в перегруженном информацией постиндустриальном обществе. Сегодня каждый человек может иметь доступ к интересующим его новостям всего мира в любое время суток - тысячи новостных сайтов, а также теле- и радиокompаний делают это возможным. При этом одним из важнейших вопросов, встающих перед человеком в современной действительности, является информированность, а если быть точнее, то качество информированности, поскольку происходит столкновение не с дефицитом информации, а с ее переизбытком. В виду этого актуализируется проблема грамотной фильтрации новостей и их источников. Ограничение непрерывного и мощного информационного потока с отсеиванием дисфункциональных «шумов» приводит к формированию собственного, «доверенного» круга источников информации и, следовательно, персональной повестки дня.

Средства массовой информации не только создают и делают возможной глобализацию информационного пространства, но и благодаря техническим достижениям являются мощнейшим фактором воздействия на картину мира социальных субъектов – они способны влиять на общественное мнение, установки и ценности аудитории. При наличии возможности практически мгновенно сообщать об общественно-политических событиях благодаря телевидению и интернету, СМИ имеют критически важное значение как для властных структур, так и гражданского общества.

СМИ претендуют на статус четвертой власти благодаря обладанию таким социальным капиталом, как доверие общества, они становятся фактором формирования обобщенного доверия. Последнее считается важным для поддержания социального порядка и социальной сплоченности, особенно в крупномасштабных современных обществах, где люди, группы и учреждения постоянно находятся в ситуациях, когда им приходится принимать рискованные решения. Благодаря СМИ правительство может формировать информационно-имиджевую политику. Сегодня в условиях быстрых трансформаций коммуникационных технологий отношения общества и СМИ представлены на новом уровне, и сравнение моделей медиадобверия может служить потенциальным инструментом для более глубокого понимания взаимосвязи СМИ и общественных процессов.

Изучение показывает, что к первичным качествам СМИ, которые могут вызвать доверие, относятся правдивость, честность, неподкупность, беспристрастность. Однако хорошо известно, что особенности СМИ и степень доверия к ним во многом зависят от социально-политических и экономических условий, в которых они функционируют.

Интерес к общественно-политической ситуации в стране и мире – ключевая характеристика гражданского сознания, закладывающая основу для формирования социальной компетентности, осознанного выбора определенных политических предпочтений и ориентаций, а также для участия в самых разнообразных формах – от выборов республиканского масштаба до акций протеста. Отсутствие интереса к общественно-политической жизни общества и к политическим событиям в сочетании с уверенностью в невозможности оказывать влияние на власть и недоверием к ней приводит к общественной, политической апатии и отстраненности [2].

В рамках социологического исследования, проведенного в июне 2019 года Научно-исследовательским центром «Молодежь»¹, изучалась взаимосвязь СМИ, доверия и информационно-имиджевой политики среди казахстанцев через ряд переменных, среди которых:

---

¹ Выборочная совокупность составила 1200 респондентов. Территория проведения социологического исследования охватила 17 регионов Республики Казахстан – в том числе города республиканского значения Нур-Султан, Алматы и Шымкент.

основные источники информации, уровень доверия к ним, особенности восприятия казахстанских СМИ и освещение ими общественно-политической реальности.

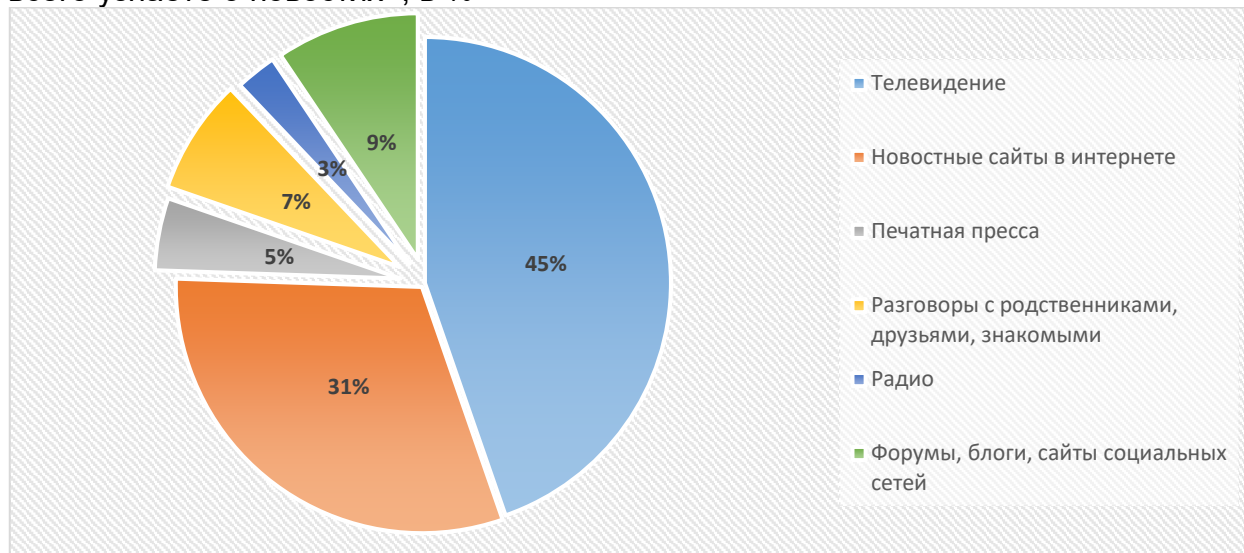
Ввиду важности отслеживания качества информационного потока, формирующего в том числе имиджевые характеристики общественно-политических систем общества, респондентам был задан ряд вопросов, первый из которых затронул каналы формирования общественного доверия. Выяснилось, что практически половина респондентов используют для получения информации телевидение (45%), еще треть респондентов – новостные сайты в Интернете (31%). На третьем месте по популярности расположились социальные сети (9%). От родственников, друзей и знакомых актуальные новости узнают 7% опрошенных, читают газеты и журналы – 5%, слушают радио – 6% (см. Рисунок 1).

В зависимости от типа населенного пункта (город/село) данный рейтинг популярных источников общественно-политических новостей идентичен лишь по первым двум позициям и отличается рядом особенностей. Два самых популярных источника – телевидение и новостные сайты в интернете, при этом телевидение среди сельчан более популярно (75,9%), чем среди горожан (66,9%), а вот новостные сайты в интернете, напротив, менее популярны (45,9% и 50,6% соответственно). Форумы, блоги, сайты социальных сетей, занимающие среди горожан третье место (18%), отстают у сельчан практически в два раза (10,3%) и оказываются на пятом месте рейтинга. Печатная пресса в два раза чаще упоминается в качестве источника информации среди сельских респондентов и занимает третье место (11,1%), нежели среди городских (5%). В сельской среде выше процент тех, кто предпочитает получать информации в процессе общения с родственниками, друзьями и знакомыми (14%), чем в городской (10,7%). Заметно, что Интернет и социальные сети более актуальны в качестве основного источника новостей в среде городского населения, чего нельзя сказать о сельском.

Анализ корреляций в разрезе социально-демографических групп населения выявил ряд зависимостей. В частности, речь идет о корреляции между возрастом респондентов и предпочтениями в выборе новостных источников – чем старше население, тем меньше оно формирует свою оценку общественно-политической ситуации в стране на основе новостей из различных сайтов в интернете и социальных сетей. Так, в возрастной группе от 60 лет и старше показатель по данным источникам информации составляет всего 32% и 9,2%, в возрастной группе 30-59 лет – 49,2% и 15,1%, в молодежной среде – 58% и 17,9%. Актуальность других источников информации напротив повышается вместе с возрастом населения (телевидение, газеты и журналы, беседы с родственниками и друзьями).

Уровень образования оказывает определенное влияние на выбор источников информации – чем он выше, тем больше респонденты склонны ее черпать из новостных сайтов в интернете и социальных сетей. Так, показатель по новостным источникам в интернете возрастает с 41,9% у респондентов с незаконченным средним образованием до 54,2% у респондентов с высшим, по социальным сетям – с 15,4% до 20,5% соответственно.

Рисунок 1. Распределение ответов на вопрос: «Из каких источников Вы чаще всего узнаете о новостях», в %

По степени доверия среди населения телевидение по-прежнему опережает все остальные источники информации (39%). Далее следуют новостные сайты в интернете, которым доверяет треть населения (29%). Десятая часть респондентов больше всего верит информации, которую получает в процессе общения с родственниками и знакомыми (11%). Форумам и блогам в социальных сетях отдают предпочтение 7% опрошенных, все остальные источники вызывают доверие у менее чем 6% населения. При этом одна шестая часть респондентов признается, что не доверяет никаким источникам (15,5%) (см. Рисунок 2).

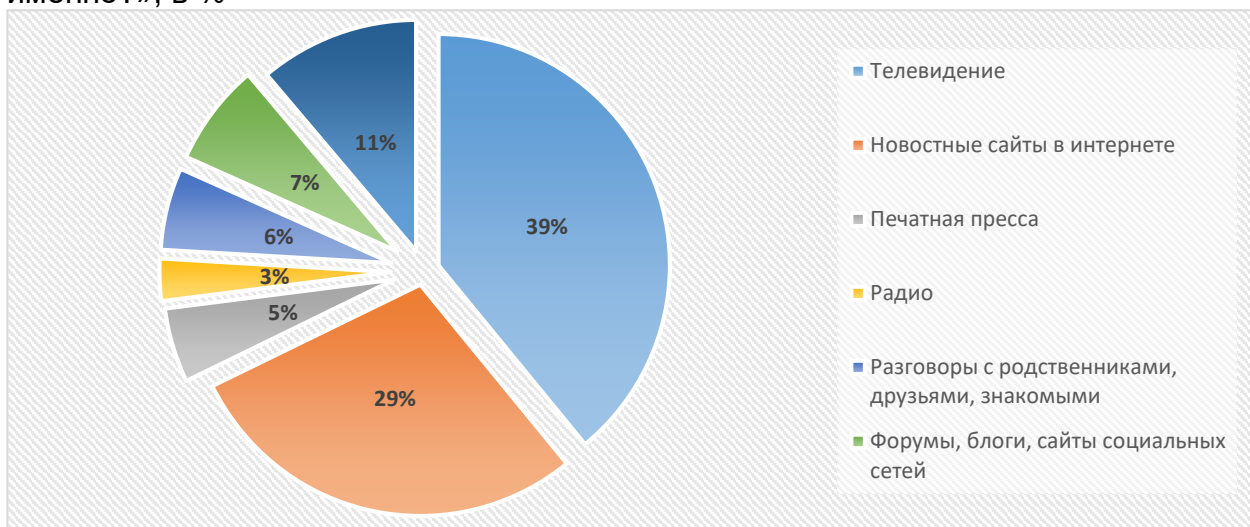
В гендерном разрезе существенные различия в степени доверия к различным источникам информации наблюдаются в отношении телевидения и новостных сайтов. Мужчины склонны больше доверять информации, полученной из новостных интернет-сайтов (42,3%), чем женщины (37,7%), последние, напротив, больше проявляют доверие к телевидению (56,4%), в отличие от мужчин (52%).

Анализ корреляций в разрезе возрастных групп показал, что по мере снижения возраста респондентов снижается и склонность доверять в целом каким-либо источникам информации. Пожилые респонденты демонстрируют полное недоверие в 13% случаев, у молодежи оно достигает 17%. Проецируется на возрастные группы

вместе с общей популярностью в них тех или иных источников информации и степень доверия к ним – чем старше респонденты, тем больше они верят телевидению (18-29 лет – 47,8%, 30-59 лет – 54,5%, 60 лет и старше - 64,6%) и меньше – новостным сайтам в интернете (18-29 лет – 47,8%, 30-59 лет – 40,8%, 60 лет и старше - 24,3%).

Сельские жители (5,4%), в отличие от городских (13%) в два раза реже испытывают доверие к информации из форумов и новостных аккаунтов в социальных сетях, а также из новостных сайтов в интернете (36,8% и 42% соответственно), больше доверяя телевидению (57,9% и 52% соответственно).

Рисунок 2. Распределение ответов на вопрос: «Есть ли источники информации, которым Вы доверяете больше, чем остальным? И если да, то каким именно?», в %

Очевидно, что телевидение продолжает лидировать на рынке информационных услуг, популярно во всех группах, привлекает зрителей визуальной картиной происходящего, оперативностью и легкодоступностью информации. Информационное пространство во многом телецентрично: телевидение не просто самое популярное СМИ, оно выстраивает вокруг себя остальные медиа [3].

Однако телевидение постепенно теряет свои позиции, с каждым годом набирают популярность интернет-медиа. Средний возраст телеаудитории неуклонно растет, и оно постепенно перестает быть транслятором общественно-политической повестки для молодежи. Молодое поколение заинтересовано не только в получении информации, но и в обмене мнениями о ней, настроено на взаимодействие с источником информации. Такие возможности традиционные СМИ предоставить не могут вообще или объем соответствующих возможностей ограничен либо неприемлем для ускоряющегося темпа жизни и информационного обмена, молодежи нужно «здесь и сейчас», т.е. информационное взаимодействие в режиме онлайн. Для удовлетворения именно таких информационно-

коммуникационных потребностей подходят новостные сайты в интернете, социальные сети, функционирующие в режиме онлайн со встроенными сервисами частного или коллективного чата, форумы для обмена мнениями в максимально широкой аудитории [4].

Исследование показало низкий уровень активности пользователей печатных изданий и радио. За последние годы печатные масс-медиа во многом утратили свои позиции в формировании общественного мнения, уступив телевидению, интернету и социальным сетям.

Средства массовой информации в Казахстане с утверждением демократических принципов в обществе, рыночной, светской ориентации, появлением и формированием плюрализма мнений, соответствующих демократических институтов внутри государства, стали относительно свободными и стремятся удовлетворить широкий круг запросов аудитории во всех политических, социально-экономических, правовых и культурных сферах жизни страны.

Поэтому у респондентов заинтересовались о неполноте информирования казахстанских СМИ, какие темы, по их мнению, допустимо умалчивать в государственных интересах. Более половины респондентов согласны с тем, что следует осторожно подходить к освещению военных тайн, обеспечения обороноспособности страны и работы спецслужб (58,5%), 45% - к безопасности и государственной тайне в целом, третья часть – к тому, что может вызвать панику (31,5%). Такие темы, как терроризм, политика, экономические проблемы, коррупция, социальная сфера и др. набрали менее 11% голосов и умалчиваться не должны в принципе (см. Таблицу 1).

Таблица 1. Распределение ответов на вопрос: «По Вашему мнению, в отношении каких общественно важных проблем и тем информацию допустимо умалчивать в государственных интересах?», в %

	%
Военная тайна, обеспечение обороноспособности страны, работа спецслужб	58,5
Безопасность, государственная тайна в целом	45,3
То, что может вызвать панику у людей	31,5
Терроризм, угроза теракта	11,0
Политика	9,6
События в Казахстане	8,0
Экономические проблемы	6,6
Коррупция	5,5
Аварии, катастрофы, преступления	4,5
Внешняя политика	4,4
Проблемы в социальной сфере	2,8
Ни о чем нельзя умалчивать	0,2
О предстоящих, готовящихся преступлениях	0,1

Таким образом, исследование показывает неоднозначность оценок казахстанских СМИ. Несмотря на подорванное доверие, казахстанские СМИ продолжают оказывать влияние на мало доверяющую им, но не отказывающуюся от них аудиторию (не стоит также упускать из виду значительную часть населения, которая затруднялась с ответами), оставаясь самым важным каналом получения информации. В условиях стабилизации социума отношения к социальным институтам, включая СМИ, становятся более взвешенными. Так, согласно У. Росту, развитие казахстанского информационного общества можно отнести к эре «высокого массового потребления», то есть, когда основными проблемами общества становятся проблемы потребления, а не производства, основными отраслями – сфера услуг и производства товаров массового потребления, а не традиционные отрасли.

Особенности СМИ, степень доверия к ним во многом зависят от политической системы, в рамках которой они функционируют, поскольку доверие – это не только необходимая предпосылка политического порядка, но и его результат. Восприятие казахстанских СМИ и отношение к ним во многом зависят от восприятия индивидом основного субъекта этого воздействия (владельца СМИ, органа власти и т.п.), а также от осознания, в чьих интересах (массовой аудитории, элитных групп, властных структур и т.п.) это воздействие осуществляется. СМИ зачастую воспринимаются не только как информационный канал, средство выражения общественного мнения, но и как орган социального управления или связанный с ним, что может еще больше снижать доверие населения к их сообщениям.

Список литературы:

1. Кузнецов, Василий Анатольевич. «Новая экономика и постиндустриальное общество: сопоставление понятий». Вестник Челябинского государственного университета (2009).
2. Нечаева, Ирина Игоревна, et al. «Методика и методология социологических исследований». (2010).
3. «Вопросы формирования информационно-имиджевой политики на современном этапе» / Нур-Султан: НИЦ «Молодежь», 2019. – 110 с.
4. Шеремет, Александр Николаевич. Интернет как средство массовой коммуникации: социологический анализ: Дис. ... канд. социол. наук: 22.00. 06. Diss. 2003.

22.4. РАС балаларының әлеуметтік жіктелімі

Гулмира Есенбековна Амирбекова

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті «Әлеуметтік жұмыс»
мамандығының PhD докторанты (Алматы қ., Қазақстан)

Гульнапис Орынбасаровна Абдикерова

Социология ғылымдарының докторы, профессор. Әл-Фараби
атындағы Қазақ Ұлттық университеті, әлеуметтану және әлеуметтік
жұмыс кафедрасы. (Алматы қ., Қазақстан)

Аңдатпа

Бұл мақалада аутистік спектрі бұзылған (әрі қарай - РАС) балалардың психикалық, коммуникациялық, өмір сүруге бейімделуі мен іс-қимыл әрекеттерінің әлеуметтік жіктелімі қарастырылған.

Көптеген зерттеу еңбектерінде РАС балаларды әр түрлі әлеуметтік топтарға бөлу олармен жұмыс жүргізуде, олардың тұлғалануы мен дамуында, білім алуы мен қалыптасуында олармен жүргізілетін жұмысты дұрыс бағдарға қою арқылы нәтижеге жетуге болатындығы тәжірибе жүзінде дәлелденген.

Қазақстандағы РАС балаларын шартты түрде төрт топқа бөлу арқылы олардың мәселелері айналыны қабылдауы, айналасындағы адамдармен қарым-қатынасын, сөйлеуі, моторикалық дамуының ерекшеліктері мен олармен жұмысты қалай ұйымдастыру керектігінің әдістеместі берілген.

***Түйін сөздер:** аутист спектрі, психикалық функциясы, сөйлеудің бұзылуы, тежелу, даму, қабылдау, қорқыныш, симбиотикалық.*

Психикалық бұзылулардың ұқсастығына қарамастан аутист балалардың әлеуметтік жіктелімі, олардағы дезадаптацияның тереңдігі, өте күрделі мәселе екендігін көрсетеді. Аутизм диагнозы қойылған балаларда сөйлеу, күйзеліс, қорқыныш және нақты қорқу сезімінің болмауы, ақыл- ойдың жеткіліксіздігі, зияткерлік қызығушылықтары, жақындарына қатысты қарым-қатынасты білмейтін, танымайтын және анасымен шиеленісті симбиотикалық байланыста болуы, ересектердің бетіне ұмтылуы – осының барлығы балалар аутизмінің күрделі мәселе екендігін көрсетеді. Сондықтан, даму бұзылуының спектрі бар аутист баламен жұмыс туралы «жалпы» айту мүмкін емес. Балалар аутизм синдромының бұзылуы ішінде жіктеуді, саралауды, ерекшеліктерін көрсету әзірлеу олармен жұмысты ұйымдастыруда әрқашан маңызды болып табылды.

РАС балалармен әлеуметтік-психологиялық-педагогикалық міндеттер нақты жағдайға байланысты түзету жұмысының стратегиясы мен тактикасын мамандандыруға мүмкіндік беретін басқа да тәсілдерді талап етеді. Ең алдымен, мұндай балалардың психикалық және әлеуметтік даму мүмкіндіктерін бағалауға мүмкіндік беретін болжамдық белгілерді іздеу жұмыстары жүргізіледі. Осы мақсаттар үшін көптеген авторлар сөйлеу және зияткерлік дамуды бағалау критерийлерін ұсынды [1]. Тәжірибе көрсеткендей, бес жасқа дейінгі сөйлеу және стандартты тест бойынша 70 балдан (100 баллдық шкала бойынша)

асатын ақыл-ой дамуының деңгейін салыстырмалы түрде қолайлы болжамдық белгілер деп санауға болады. Сонымен қатар, маманмен тілдесу мүмкіндігі, психологиялық тексеру барысында олармен қарым-қатынас жасау кезінде – аутизмнің тереңдігі, баланың аутистік дизонтогенезінің ауырлығы туралы қосымша мәліметтер бар.

Көптеген зерттеу еңбектерінде мұндай балаларды әлеуметтік дезадаптация сипаты бойынша жіктеу идеясы бар. Ағылшын зерттеушісі доктор Л. Винг (I. Wing) аутикалық балаларды әлеуметтік байланысқа түсу мүмкіндіктері бойынша «жалғыз» (араласуға тартылмайтын), «пассивті» және «белсенді-соқыр емес» деп бөледі. Әлеуметтік бейімделудің ең жақсы болжамын ол «пассивті» балалармен байланыстырады [2].

Л. Винг ұсынған жіктеу баланың әлеуметтік бейімсіздігінің сипатын оның әрі қарай әлеуметтік дамуының болжамымен байланыстырады, алайда бұзылудың туынды көріністері негізге алынады. Бұл жағдайда бөлу критерийлеріне балаға ортамен және адамдармен өзара іс – қимыл жасаудың қандай да бір тәсілдерінің қолжетімділігі және олар әзірлеген қорғаныш гиперкомпенсациясының – аутизм, стереотиптілік, аутостимуляция нысандарының сапасы жатады.

Біз аутист балалардың даму тарихына жүгінсек, ерте жаста белсенділік пен осалдықтың бұзылуы әртүрлі дәрежеде болатынын көруге болады, осыған байланысты олардың алдында түрлі мәселелер туындайды. Аутикалық балалардың мінез-құлқында бірінші орынға, әрине, компенсаторлық қорғаудың патологиялық формаларының жарқын көріністері шығады.

Балалар РАС-ын зерттеген ғалымдардың еңбектеріне сүйене отырып, әртүрлі мінез-құлық түрлері бар балалардың төрт тобын көрсетуге болады. Зерттеушілер үшін бұл топтардың ортамен және адамдармен өзара іс-қимылды дамытудағы ерекшеліктері маңызды болып табылады. Түзету жұмысы кезінде баланың осы сатылар бойынша қалай көтерілетіндігін, өзара іс-қимылдың неғұрлым күрделі және белсенді түрлерін ұйымдастыру мүмкіндігін, сондай-ақ, ішкі және сыртқы жағдайлар нашарлаған кезде, іс-әрекетті ұйымдастырудың неғұрлым қарапайым тәсілдеріне, одан әрі «қорғанысқа» көшу қалай жеңілдетілетінін және пассивке ауысатынын байқауға болады.

Балаға оның жетістіктерін көріп, алға қадам жасауға көмектесу үшін, оның әлеммен қол жетімді қарым-қатынас деңгейі қандай екенін түсінуде осындай топтарға бөлудің маңызы зор.

Бірінші топтағы балалар:

- баланың сөйлеуінің болмауы және оны ұйымдастыра алмауы: көзге тура қарамау, жауапты жымыюға қол жеткізу, шағымды, өтінішті естімеу, сұраққа жауап бермеу, тапсырманы орындауға құлықсыз болуы жатады. Мұндай балалар ерте жастан ыңғайсыздық пен белсенділіктің бұзылуын көрсетеді. Мұндай балалардың аутизмі

барынша тереңірек, ол айналадағы болып жатқан жағдайдан толық алшақ болады.

Осы топтың балалары өздерінің іс-қимылындағы өтініштерге үн қатпауы және ештеңе сұрамауы, тіпті ауырсынуға, аштық пен суыққа жиі жауап бермеуі, кез келген басқа бала қорыққан жағдайларға қорқыныш танытпауымен ерекшеленеді. Олар бөлмемен бүтін қозғалады, терезенің алдында қатып қалады, одан кейін өзінің қозғалысын жалғастырады. Оларды тоқтату, ұстап тұру, назар аудару, бірдеңе ыңғайсыздық тудыруы немесе оған реакция ретінде айқайлап, өзіне-өзі агрессия жасауы мүмкін, тек өзін-өзі тереңдететін тепе-теңдік баланы тыныштықта қалдырғаннан кейін қалпына келеді.

Мұндай балалар әлеммен қарым-қатынаста белсенді таңдаудың ешқандай формаларын іс жүзінде дамытпайды, олардың моторлы әрекеттерінде де, сөйлеуінде де – оларда өзгеріс бола бермейді.

Осы топтағы баланың мінез-құлқының артықшылығы бойынша далалық болып табылады. Бұл дегеніміз, ол белсенді ішкі талпыныспен емес, басқа адаммен өзара іс-қимыл логикасымен емес, кездейсоқ сыртқы әсермен анықталады. Шын мәнінде, оның мінез-құлқы – бөгде әсерлердің жаңғырығы: бала затқа назар аудармайды, ал зат өзінің сезімдік фактурасымен, түсімен, дыбысымен оның назарын өзіне аударады. Бала бір жерге бағыттталып емес, нысандарды кеңістіктік ұйымдастыру оны белгілі бір бағытта қозғалуға мәжбүр етеді, мысалы кілемше жол оны дәліздің түкпіріне апарады, ашық есік басқа бөлмеге апарады, орындықтар қатары бір-бірінен екіншісіне секіруге итермелейді, диван секірулер сериясын шақырады, терезеден көше қызықтырады. Бұл топтағы бала пассивті қозғалады, басқа бір нысанмен тартылып, заттарды шашыратып, допты итеріп, жарық қосқышқа соққы беріп, жарықты қосады... Шын мәнінде, егер бөлмеде заттың қашан және қалай орналасқанын білсеңіз, мұндай баланың мінез-құлқын дәл болжауға болады. Мұндай бала бір объектіден итеріп, басқалармен бетпе-бет келе жатқан ағыс бойымен ағады. Сондықтан оның мінез-құлқының сызығы, тіпті заттар мен олардың қасиеттерімен де, олардың кеңістікте өзара орналасуымен де анықталады.

Бірінші топ балаларында олардың мінез-құлқын ұйымдастырудағы кез келген әрекет қозғалысқа бағытталғаннан тайып кетеді. Олар әлеммен қарым-қатынаста барынша мүмкін болатын қашықтықты орнатады және сақтайды. Мұндай баланың назарын аударту, сөзбен немесе әрекетпен жауап беру талпыныстары табысты болмайды.

Мұндай балалардың психологиялық зерттеулер кезінде, өзінің ақыл-ойына қарамастан, интеллектуалдық дамудың ең төмен көрсеткіштерін береді. Сондай-ақ, үйде олар өздерінің әлеуетті қабілеттерін кездейсоқ көрсете алады, бірақ баланың психикалық функциялары өздігінен дамымайды.

Бала бағына отырып, пассивті түрде ересек адамға қойылатын қозғалысты қабылдай алады немесе қайталай алады, бірақ моторлы

дағдыны үлкен қиындықпен бекітеді, біреудің айтуынсыз, өздігінен пайдалана алмайды.

Кейбір жағдайларда мұндай балалар ерте жастан бастап сөйлей бастайды, күрделі сөздерді және тіпті фразаларды таза айтады, бірақ олардың сөзі коммуникацияға бағытталмаған; басқа жағдайларда сөйлесуге әрекет етпейді. Мұндай сөздер мен сөз тіркестері балалардың қандай да бір сәтте олардың дыбысталуымен немесе мағынасымен (мысалы, «сенімен не болды, менің жаным»), немесе айналасында болып жатқан нәрселерге түсініктеме («әже жойылады») бере алмайды, яғни енжар мінез-құлықтың көрінісі болып табылады.

Сонымен қатар, көп нәрсе жағдайға байланысты: оған бағытталған емес, кездейсоқ қабылданған сөйлеу ақпаратын мұндай бала тікелей нұсқауға қарағанда жиі жақсы меңгереді. Үлкен жаста мұндай бала оқуды игерген жағдайлар белгілі - онымен қарым-қатынасты жазбаша сөйлеу арқылы жолға қою мүмкін болады. Ересек адамның тікелей қысымына жауап ретінде өзін – өзі қысу сәттері ғана белсенді көрінеді. Көптеген балаларда мұндай өзін-өзі күйзелістің көрнекі нәтижесін көруге болады: қолын тістеу, киімдерін жыртып тастау, тістеуден қалған тыртықтар және т. Б.

Мұндай балаларда қоршаған ортадағы өзгерістерге белсенділігі төмен қарсылығы жоқ дәрежеде байқалады. Бұл клиницистерге бұрыннан белгілі. Доктор Б. Беттельхейм аутизмнің ең терең нысанда-ры бар балалардың өмірлік стереотиптің өзгермейтіндігін көрсетті. [3].

Басқа балалар сияқты, олар жақындарымен бөлінуден зардап шегеді және жақындарымен қарым-қатынаста олар аса қиын мінез-құлықты көрсетеді. Егер оларға бірдеңе қажет болса, олар ересектерді қызықтырған затқа ертіп апарып, оның қолын қоя алады, бұл олардың өтініші, әлеммен барынша белсенді қарым-қатынас нысаны.

Осындай баламен эмоциялық байланыстарды орнату және дамыту оның белсенділігін көтеруге көмектеседі және ересектермен бірге жалпы, тұрақты мінез-құлықты қалыптастыруға мүмкіндік береді. Айналадағы болып жатқан бірлескен тәжірибе, жалпы әдеттер мен сабақтарды қалыптастыру баланың белсенді таңдауының пайда болуын, яғни әлеммен қарым-қатынастың неғұрлым жоғары сатысына көшуді ынталандыруы мүмкін.

Екінші топ балалары ортамен қарым-қатынаста біршама белсенді, ол бала үшін қолайсыз кез келген байланыс әлемнің көп бөлігін қабылдамау арқылы әрекет етеді.

Ата-аналар көбінесе ең алдымен мұндай балалардың психикалық дамуының тежелуіне, сөйлеудің дамуына шағымданып келеді; қалған барлық қиындықтар туралы олар кейінірек хабарлайды. Ата-аналардың шағымдарындағы басқа да қиындықтар екінші жоспарға кетеді, өйткені олар көп нәрсеге кездесіп, соған бейімделді, нақтырақ айтқанда – баланы оған қажетті ерекше өмір жағдайларын сақтауға, күн тәртібі, жақындарымен қарым-қатынас жасау тәсілдері енгізілетін қалыптасқан

өмірлік стереотиптің қатаң сақталуына үйреткен. Тамақтанудағы, киім киюдегі әрекеттер, серуендеудің белгіленген бағыттары, белгілі бір сабақтарға, заттарға құмарлығы, жақындарымен қарым-қатынаста ерекше қатаң рәсімдерге бейімделуі баланың мінез-құлқын өзгертуге әкеліп соқтыратын көптеген талаптар мен тыйымдар болады.

Үйде, әдеттегі жағдайда, бұл проблемалар өткір түрде көрінбейді, үйден шығу кезінде қиындықтар болуы мүмкін және әсіресе бейтаныс жағдайда, атап айтқанда маманның қабылдауында көрінеді. Жас шамасына қарай, үй өмірінің шекарасынан шығуға тырысу қиынға соғады. Мұндай балаларды алғашқы тексеруде, жаңа жерде, жаңа адамдармен қарым-қатынасында қиындық туғызады. Сыртынан бұл ең азап шегетін аутиялық балалар: олардың беті әдетте шиеленіскен, қорқыныш бұрмаланған жиі қозғалыс болу оларға тән. Олар сөйлеу штамптарын пайдаланады, бірізді жауаптар, есімдік орнын ауыстыру, сөйлеу тілі шиеленіскен. Басқа топ балаларымен салыстырғанда олар қорқынышпен ауырады, моторлы және сөйлеу стереотипиясына тартылған, импульстік әрекеттер, генерализацияланған агрессия болуы мүмкін.

Баланың осындай айқын бейімсіздігінің жағдайын бағалай отырып, көріністердің ауырлығына қарамастан, бұл балалар бірінші топтағы балаларға қарағанда өмірге анағұрлым бейімделгенін көруге болады. Өзінің барлық қиындықтарына қарамастан, олар әлеммен қарым-қатынасқа белсенді түрде кіріседі және дәл осы олардың проблемаларының тереңдігін ашады. Олардың белсенділігі ең алдымен әлеммен байланысу қатынастарын дамытуда байқалады. Әрине, олардың осал жағдайында сөз негізінен теріс ықпал етуі мүмкін, соның салдарынан жағымсыз, қорқынышты, көптеген тыйымдар қалыптасады. Сонымен қатар, мұндай баланың қалауын көрсететін әдеттері бар. Осылайша, оның өмірлік дағдыларын қалыптастыру үшін мінез-құлықтың қарапайым стереотиптерінің кейбір арсеналы бар, оның көмегімен бала қалайтын нәрселерді алады. Нәтижесінде тұтас өмірлік стереотип құру мүмкіндігі пайда болады, оның аясында ол өзін сенімді және қорғалған сезінуі мүмкін.

Екінші топтағы баланың негізгі проблемасы оның қалауы өте тар және қатаң белгіленеді, олардың ауқымын кеңейтуге кез келген әрекет оның қорқынышын тудырады. Мұндай жағдай оның өмірінің барлық салаларын қамтиды: серуендеу бір бағыт бойынша өтуі тиіс, автобуста оны тек белгілі бір орынға ғана отырғысы келеді, үйге тек белгілі бір көлік түрінде ғана жету керек және т.б.

Тұрмыстық дағдыларды игеруі бірінші топтағы балалардан гөрі оңай. Олар да басқа адамдардың іс-әрекетіне еліктей алмайды. Мұндай балаларды қолмен әрекет ете отырып, сырттан дайын қозғалыс формасын қоя отырып, бірдеңеге үйрету оңай. Алайда, олар әлі де оны сіңіреді, тіркейді және осы нақты жағдайларда табысты пайдалануға мүмкіндік алады. Бұл өте үлкен қадам, өйткені олар үйреншікті үй

жағдайларына бейімделе алады, өзіне қызмет көрсетуді үйренеді, өз бетінше жейді, киініп, жуына алады.

Бұл балалар әлемді ерекше қабылдауға қабілетті. Мысалы, бір жылға дейін музыкаға деген ерекше махаббат байқалуы мүмкін. Олар сүйікті әуендерді өте тез бөле алады және ерте жаста, қарапайым тұрмыстық дағдысы жоқ, пианино клавишаларын өздігінен таңдап алады, радиоқабылдағыштарды, магнитофондар мен ойнатқыштарды пайдалана алады.

Олар гүлдер мен формаларға ерекше көңіл бөліп, таң қалдырады. Екі жылда олар тек негізгі ғана емес, сонымен қатар сирек кездесетін гүлдерді ажырата алады. Өздерінің алғашқы суреттерінде олар форма мен қозғалысты тамаша көрсете алады; мұндай балалар күнделікті серуендеу маршруттарында жақсы бағдарланады.

Осы топтағы балалардың сөйлеу дамуына келетін болсақ, ол да бірінші топтағы балалармен салыстырғанда алға қарай түбегейлі қадам болып табылады. Олар өз қажеттіліктерін білдіру үшін сөйлей алады. Мұндай балалардың моторлы дамуының ерекшеліктерін сипаттай отырып, сөйлеу дағдыларын меңгертеді.

Мұндай балалар бірінші топтағы балалар сияқты іс-әрекеттің апатты регрессін көрсетеді. Сонымен қатар, қалыптасқан өмірлік стереотипін ескере отырып жұмыс істеу арқылы, балаға біртіндеп оң және теріс таңдау дамуының тепе-теңдігін қалыптастыруға, онымен эмоционалдық байланыс орнатуға болады. Осындай негізде баланың әлеммен неғұрлым белсенді және икемді қарым-қатынасын жасау мүмкіндігі ашылады.

Үшінші топтағы балаларды сыртқы көріністері бойынша, ең алдымен – аутистік қорғау тәсілдері бойынша ажырату оңай. Мұндай балалар айналасындағыны жоққа шығармайды, өздерінің тұрақты мүдделерімен аса сезімтал болып көрінеді.

Бұл жағдайда ата-аналар мамандарға сөйлеу немесе интеллектуалдық дамудағы артта қалуынан емес, осындай баламен өзара іс-қимыл жасау қиындығына, оның экстремалдық қақтығысына, оның тарапынан басқаның мүддесін ескеруге, сол бір сабақтармен және мүдделермен қамтылуына байланысты көмек көрсетуге мәжбүр болады. Бала жылдар бойы бір тақырыпқа сөйлей алады, бір сюжетті сурет сала алады. Оған не ұнайтынына ата-аналарды жиі алаңдатады, оны ұрған кезде, ол бәрін атай бастайды. Оның қызығушылықтары мен қиялдарының мазмұны жиі қорқынышты, жағымсыз, бейәлеуметтік құбылыстарға байланысты.

Осы топтың балалары өз жақындарына көптеген проблемалар тудырса да, тұрақты көмекке, дамуды түзетуге мұқтаж болса да, олардың ортамен және адамдармен белсенді қарым-қатынасты дамытуда үлкен мүмкіндіктері бар. Олар әлеммен қарым-қатынаста жай ғана таңдау емес, олар өзіне мақсат қоя алады және оған қол жеткізу бойынша күрделі іс-қимыл бағдарламасын аша алады. Мұндай

баланың проблемасы-оның бағдарламасы, өзінің барлық қиындықтары кезінде өзгермелі жағдайларға икемді бейімделмейді. Бала әңгімелесушінің қатысуын мүлдем ескермейді, оны тыңдай алмайды, оған қажетті ақпарат беруге ұмтылмайды, сұрақтарды естімейді, хабарламаға жауап бермейді. Егер оның орта мен адамдарға әсер ету жоспарын іске асыру бұзылса, бұл мінез-құлқындағы деструктивті үзіліске әкелуі мүмкін.

Қабылдау сезімінің дамуы мен моторлы дамуы да бұзылған, бірақ басқа топтармен салыстырғанда аз дәрежеде бұрмаланған. Бұл моторлы ыңғайсыз балалар: бұлшықет тонусының реттелуінің бұзылуы, дене, қол және аяқ қозғалысының әлсіз үйлесуі, ауыр жүру, қолдарын қозғалтпайды. Қиындықтар «үлкен» және «жұқа» қол моторикасында да көрінеді. Бұл зияткерлік, өз білімдерімен, тұрмыстық қабілетсіздікпен таң қалдырады – тіпті алты жеті жылға дейін олар қарапайым өзіне-өзі қызмет көрсету әдеттерін жасай алмайды.

Олар оқытудан жиі бас тартады, тіпті жаңа нәрсе жасауға тырыспайды. Олардың белсенді негативтілігі қиындықтардан қорқумен де, өзін дәрменсіз сезінуге ниеттенумен де байланысты. Бірақ егер екінші топта сәтсіздікке жауапты реакция ретінде өзін-өзі күйзеліске дейін дәрменсіздіктің үрейлі қорқынышын анықтасақ, онда біз бұл жерде белсенді негативизмді кездестіреміз, ол өсіп келе жатқанда «ұтымды» негізделетін болады. Бұл ретте нақты мақсат – өз жақындарына бірдеңе істеу ниеті үшін жауапкершілікті аударуға тырысу.

Мұндай балалардың өзіндік ерекшелігі олардың сөздерінде көрінеді. Ең алдымен бұл өте «сөйлегіш» балалар. Олар ерте үлкен сөздік қорын жинайды, фразалар түрінде күрделі сөйлей бастайды. Алайда, олардың сөзі тым үлкен, «кітап» деп аталады; ол сондай-ақ аз өзгермелі түрде кеңінен қолданылатын дәйексөз (өте күрделі және кең таралған болса да) арқылы сіңіріледі. Дегенмен, жоғарыда сипатталған топтағы балалармен салыстырғанда олар сөйлеу формаларын меңгеруде белсенді. Олар екінші топтағы балалардан бұрын, бірінші адамның «Мен», «маған», «менің» формаларын дұрыс пайдалана бастайды, олармен етістік формаларын дұрыс қолданады.

Алайда, бұл мүмкіндікке бай сөз де аз дәрежеде коммуникацияға қызмет етеді. Бала қандай да бір тәсілмен өз мұқтаждықтарын білдіре алады, ниеттерін қалыптастыра алады, әсер бере алады, тіпті жеке сұраққа жауап бере алады, бірақ онымен сөйлесу өте қиын. Ол үшін өзінің монологын айту маңызды, бұл ретте ол нақты әңгімелесушіні мүлдем ескермейді.

Коммуникацияға бағытталмаушылық өзіндік интонацияда да көрінеді. Дыбыс ырғағының, биіктігінің реттелуі бұзылған. Ол интонациялық кідіріссіз, бірқалыпты, жылдам, дыбыстарды және тіпті сөздердің бөліктерін жұтып сөйлейді. Бұл – баланың әлеуметтенуінің маңызды проблемаларының бірі болып табылады.

Үшінші топтағы бала аз дәрежеде сөйлеудің сезімдік фактурасына шоғырланған, оған сөздер, дыбыстар, рифмалар, сөйлеу формаларының кезектілігі тән емес. Сөйлеу арқылы және оның ауто стимуляциясының негізгі тәсілдері жүзеге асырылады. Ол баланың аутистік қиялдарының стереотипті сюжеттерін ауызша түрде айту, тұру үшін қолданылады.

Ой операцияларын оңай жасау мүмкіндігі олар үшін ауто стимуляция үшін әсер көзі болып табылады. Олар логикалық және кеңістіктік схемаларды сызумен, математикалық есептеулермен, шахматтық композицияларды ойнатумен, астрономия, генеалогия, басқа да ғылымдар мен алаңдатқан білім бөлімдерінің мәліметтерін жинақтаумен байланысты жекелеген әсерлерді стереотиптік жаңғыртуда рахат алады.

Мұндай баланы аутистік қорғау-стереотипті қорғау. Алайда, екінші топтағы баладан айырмашылығы, ол қоршаған жағдайдың тұрақтылығын ұзақ сақтауға аса назар аудармаған, ол үшін өзінің мінез-құлық бағдарламаларына қол сұғылмаушылықты қорғау маңызды. Ол тіпті өз өміріне жаңа нәрсе енгізе алады.

Ол жақындарына өте байланысты болуы мүмкін. Олар үшін тұрақтылық- қорғалу кепілі. Алайда, олармен қарым-қатынас әдетте қиын болып келеді: бала диалогқа қабілетсіз және қарым-қатынаста толық үстем болуға, оларды қатаң бақылауға, өз еркін таңдауға ұмтылады. Бұл дегеніміз, ол өз жақындарын сүйе алады, бірақ жиі олардың тікелей реакциясына жауап бере алмайды: мұндай мінез-құлық өзі жасаған типтік сценарийді бұзар еді.

Төртінші топ балаларына оның ең жеңіл нұсқасында аутизм тән. Мұнда бірінші жоспарға қорғаныс емес, жоғары осал, байланыстағы тежеу (яғни байланыс аз кедергі немесе қарсы іс-әрекет сезгенде тоқтатылады), қарым-қатынас формаларының дамымауы, баланың зейінің шоғырлануы мен іс-әрекетін ұйымдастыру кезіндегі қиындығынан көрінеді. Сондықтан мұндай балалардың ата-аналары эмоционалдық қарым-қатынастың қиындығына емес, жалпы психикалық дамуының кідіруіне шағымдармен келеді.

Бұл физикалық нәзік, оңай шаршайтын балалар. Сыртынан олар екінші топтағы балаларды еске салады. Олар да қисық көрінеді, бірақ олардың қозғалысы аз шиеленісті және механикалық, олар бұрыштық ыңғайсыз әсер етеді. Олар үшін әлсіздік тән, бірақ ол оңай қозғалады. Олардың сөз сөйлеуі баяулайды, интонация фразаның соңына қарай өшеді – бұл басқа топтағы балалардан ерекшеленеді: екінші топ үшін әдеттегі жанжал, ал үшінші топ үшін көп сөйлеу.

Аутизмі бар басқа балалардан айқын айырмашылығы көз байланысын орнату мүмкіндігінде көрінеді, оның көмегімен олар қарым-қатынас жасау бастамасын өзіне алады. Бірінші топтағы балалардың көзқарасы адамдардан бірқалыпты сырғып кетеді; екінші топтағы балалар біреудің көзқарасын кездейсоқ кездестіріп, тез бұрылып, бетін

қолмен жабады; үшіншісі-жиі бетке қарайды, бірақ шын мәнінде олардың көзқарасы адам «арқылы» бағытталған. Төртінші топтың балалары сұхбаттасушының бетіне анық қарауға қабілетті, онымен қарым-қатынас үзік сипатқа ие: олар қатар жүреді, бірақ жартылай бас тартылуы мүмкін және олардың көзқарасы одан кейін сұхбаттасушыға қайта оралу үшін жиі басқа жаққа қарай түседі.

Бұл топтағы балалар үшінші топ балаларымен салыстырғанда, олардың сөйлеуі дамыған, интеллектуалдық қызығушылықтары бар, сонымен қатар екінші топ балаларымен салыстырғанда – олардың жеке қабілеттері мен шеберліктері бар, тіпті бірінші топтың өзін-өзі тереңдетіп, ақылды балаларымен салыстырғанда артта қалып отыр. Төртінші топтағы балалардың тұлғаларында ең алдымен роботтылық пен бір нәрсені қайталаушылық байқалады.

Олардың ықтимал мүмкіндіктері туралы түсінік олардың жеке қабілеттерін, әдетте есту қабілетімен, музыкамен немесе ән құрастырумен байланысты көрсете алады. Бұл қабілеттер стереотипті, неғұрлым шығармашылық түрде көрінетіні маңызды, мысалы, бала пианиноның клавиатурасын шын мәнінде белсенді игеріп, әр түрлі әуендерді есту арқылы ойнай бастайды.

Мұндай балалар, егер олар қалыпты жағдайда болса, арнайы аутистік қорғауды дамытпайды. Олар да жағдайдың өзгеруіне сезімтал және тұрақты жағдайда өздерін жақсы сезінеді, олардың мінез-құлқы нашар, кейде біркелкі болады. Алайда, олардың мінез-құлқының стереотипі табиғи және ерекше педантизм, тәртіпке деген құштарлық ретінде қарастырылуы мүмкін. Ол өзіне белгілі ережені ұстануға, оған жақын ересек адам үйреткендей бәрін жасауға тырысады. Бұл өте «дұрыс» балалар: сөз айту, ақталу үшін алдау, олар үшін мүмкін емес. Олардың өте ұқыптылығы, ересек адамға бағдарлануы оларды тұйық бала деп қабылданады. Әлеммен барлық қарым-қатынасы мұндай бала ересек адам арқылы құруға ұмтылады.

Төртінші топтағы балалар көбінесе психикалық дамуы тежелген қарапайым балалар ретінде бағалануы мүмкін. Алайда, олармен когнитивтік қиындықтарын түзетуге бағытталған жұмыс олардың проблемаларын шешпейді, керісінше, олардың қиындықтарын жиі белгілейді. Мұнда аффективті және когнитивті проблемалардың жалпы түйініне шоғырлануы тиіс арнайы түзету күш-жігері қажет. Еркін өзара іс-қимылды дамыту баланы ересектерден тәуелділіктен босату жөніндегі жұмыспен ұштастырылуы тиіс. Мұндай көмек баланың психикалық дамуына күшті түрткі бере алады және оны дұрыс ұйымдастырғанда мұндай балалар әлеуметтік дамудың ең жақсы болжамына ие бола алады.

Қорыта келгенде, аутистік спектрі бұзылған балаларды олардың даму мүмкіндіктері мен әлеуметтік жітелімі бойынша бөлу олармен жұмыс жүргізуде оларға арналған бағдарламаларды дұрыс таңдау

арқыдлы дамыту және элеуметтендірудің нәтижелі жұмыстарын жүргізуге болады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Баянская Е.Р. Нарушение аффективного развития ребенка в раннем возрасте как условие формирования детского аутизма. – Дисс. на соиск. уч. степени доктора психол. наук. - М.: 2008. – 240.
2. Башина В.М. Ранняя детская шизофрения (статика и динамика). – М.: Медицина. 2010. - 248 стр.
3. Винг Л. Аутистический спектр: руководство для родителей и профессионалов // 2006.
4. Feinstein A. "A History of Autism" // 2010.

SECTION 25.00.00 / СЕКЦИЯ 25.00.00

EARTH SCIENCES / НАУКИ О ЗЕМЛЕ

25.1. Solving the Problem of Desertification by Modeling

Prof. Academician **B.H. Aliyev**,

Prof. Dr. **Z.H. Aliyev**,

Dr. **K.M. Babayeva**

Institute of Soil Science and Agrochemistry.
National Academy of Sciences of Azerbaijan
(Baku, Azerbaijan)

Annotation

The article provides information on the development of erosion processes and desertification, their relationship and negative impact on soil and vegetation, on the forage base of animal husbandry, on the state economy, population density, etc. Field moisture in an arid climate and the influence of perennial grasses on its content were studied. Mathematical modeling is developed to solve this problem.

Key words: *erosion, desertification, arid climate, field moisture, perennial grasses, natural factors, anthropogenic, mathematical model.*

Introduction

The development of agriculture is inextricably linked with soil fertility - today an urgent problem. One of the tasks of agricultural production is to rationally use the soil cover, to protect it from the processes of erosion and other negative factors. As is known, with the development of erosion processes, regardless of the type of erosion, the most developed fertile upper accumulative horizon is carried away. Together with water flows and the solid phase of the soil, nutrients with a finely dispersed fraction are carried away and, depending on the degree of washing, the damage caused by erosion is different. On the other hand, climatic changes, which are based on environmental pollution, affect various spheres of life, including agriculture. The problem of climate change as a result of greenhouse gas emissions is considered as one of the important modern problems associated with long-term environmental impacts and should be considered in conjunction with other problems caused by human impacts on nature.

As noted above, global climate change also affects agriculture. This is primarily the degradation of vegetation and soil cover. In conjunction with anthropogenic activities, namely, the destruction of the forest, with the increased chemicalization of land, with the irrational use of land, irregular grazing, degradation leads to desertification of the territory. As a result, numerous areas are exposed to water, wind erosion, and subsequently desertification. These processes also capture our region.

Based on this, Professor B.G. Aliyev developed mathematical modeling at three points of Absheron: Mashtagi, Alat, Sumgayit. This model proves the development of the desertification process on Absheron.

To solve the problem of the desertification process, it is imperative to analyze all the anthropogenic and natural factors affecting the desertification process. Therefore, it is necessary to consider the main criteria for their relationship between anthropogenic and natural factors. To solve the relationship, the author specifically gave an accurate assessment of the influencing factors on the desertification process by modeling.

Formulation of the problem

Desert W combines many sites characterized by low density of vegetation p . The rate of change of the desert area has the following equation:

(I.1). Here N is a natural phenomenon; A - anthropogenic; W is the desert; S_1 - desert area.

The desert is characterized by the following formula:

Here is a characteristic of the density of vegetation; R_i - i region.

The problem represented by equation (I.1) has the following features:

- a change in the desert area as a result of natural phenomena is described by differential, algebraic and transcendental equations;
- changes that occur due to anthropogenic activity can only be described in terms of expert assessments, but the assessment of the consequences of anthropogenic activity again requires the use of mathematical modeling methods.

The influence of natural conditions on desertification. The desert area is equal to the sum of the area plots.

(I.2)

Given (I.2), the expression (I.1) should be considered in the following form:

(I.3)

in which the summation in the right-hand sides of the equation is carried out over the desertification areas of the territory in question, the desertification of the territory is connected.

- with insufficient soil moisture
- with insufficient humus in the soil
- with the development of natural erosion
- with the development of soil deflation
- with the development of anthropogenic factors
- with environmental pollution
- with an increase in average monthly air temperature.

From this it should be noted that, first of all, the construction and study of the fundamental dependence is of interest:

(1.4)

Here are the empirical coefficients that should be determined for the region in question.

G - soil erosion

□ - deflation

□a - atmospheric air humidity

Sg is the carbonation rate.

1.4□ model parameters can be easily identified by multiple regression. In this case, the parameters form a vector, which is estimated by solving a system of normal equations using experimental data.

Some are described by the differential equation of soil temperature, air, soil erosion, deflation. The density of the vegetation cover, the content of humus, etc., in the mathematical modeling of each of these processes, assesses the impact of the desertification process on the studied region and selects the parameters for its restoration.

Object and research technique

To this end, we conducted research on the winter pastures of Gobustan. To characterize the soils of the experimental site, sections were laid in the territory of Gobustan, 300 meters west of the village of Maraza on slightly washed and medium washed gray brown (chestnut) soils. The experiments were established on medium-eroded gray-brown soils in 3-fold repetition, including 9 variants.

The discussion of the results

As you know, the lack of field moisture negatively affects the development of plants in all phases of vegetation and vice versa, a sufficient amount of moisture contributes to the normal growth and development of crops. □2□. Given the foregoing, the dynamics of field moisture in various experimental variants was studied. Table 1 reflects the field moisture of the studied soils under the experiments. In the control variant, field moisture averaged 10.4% in the average spring, but under the crops of legumes and in mixed crops, the humidity slightly increases and with the introduction of mineral fertilizers in May reaches 17.2% and 16.9%.

Table 1.

The effect of legumes and cereal forbs and minerals fertilizers for field moisture eroded soils

Experience Options Depth in cm Average for 3 years

April May June averages

1. Control 0-30 10.4 11.9 11.5 11.2

2. Alfalfa sowing - 15.6 15.1 13.4 14.7

3. Sainfoin of the Transcaucasian - 15.5 14.7 14.3 14.8

4. Pasture ryegrass - 15.9 14.8 14.5 15.1

5. Meadow fescue - 16.1 14.8 14.8 15.2

6. Alfalfa + ryegrass + fescue - 16.5 15.7 14.6 15.6

7. Sainfoin + ryegrass + fescue - 16.7 15.7 15.0 15.8

8. Alfalfa + mixed sowing + N30P30K30 - 17.2 16.4 15.6 16.4

9. Sainfoin + mixed sowing + N30P30K30 - 16.9 16.4 15.7 16.4

The data in table 2 illustrate the features of the nitrogen regime of the studied soils.

Table 2.

The effect of leguminous-grass forbs and mineral fertilizers on the content of ammonia and nitrate nitrogen on eroded gray brown (chestnut) soils of winter pastures

Experience Options Depth in cm May June July

Ammonia Nitrate Nitrate Nitrogen Ammonia Nitrate Nitrate Ammonia Nitrate Nitrate Nitrogen

1. Control b / b	0-30	36.49	2.1	33.70	2.5	26.90	1.5
2. Sowing alfalfa -	43.10	3.8	37.30	3.5	30.10	2.2	
3. Sainfoin Transcaucasian -	47.70	4.8	43.10	3.9	36.90	2.5	
4. Pasture ryegrass -	44.30	3.9	43.11	4.1	34.40	2.7	
5. Meadow fescue -	44.40	4.0	41.70	4.5	31.10	2.4	
6. Lucerne + ryegrass + fescue beam. -	44.30	4.6	45.20	3.0	34.20	2.3	
7. Sainfoin + ryegrass + fescue -	45.80	3.65	43.20	2.9	35.20	3.0	
8. Alfalfa + mixed + sowing N30P30K30 -	49.50	4.05	41.90	4.2	3.1		
9. Sainfoin + mixed sowing N30P30K30 -	49.40	4.8	47.60	3.9	37.40	3.2	

Here, ammonia nitrogen in the control without fertilizers in the month of May amounted to 36.49 mg / kg of soil, nitrate nitrogen N / NO₃ - 2.2 mg / kg of soil. However, under sowing of alfalfa, the content of ammonia nitrogen in May amounted to 43.10; nitrate 3.8 mg / kg of soil. From table 2 it can be seen that, under the herbs, both the ammonia and nitrate forms of nitrogen increase in the month of May, which indicates enhanced activity of soil microflora. With the onset of the summer season, with an increase in air temperature and a drying up of the climate, when the microbiological processes are somewhat attenuated, the content of ammonia and nitrate nitrogen decreases. From table 2 it is seen that in June and July, in the control version without fertilizers, the content of ammonia nitrogen was 33.70 mg / kg; 26.90 mg / kg of soil, nitrate 2.5 and 1.5 mg / kg of soil.

In the month of July, a decrease in ammonia and nitrate nitrogen is especially observed. (see table 2). During this period, the nitrification process slows down. This phenomenon is observed in the summer season and lasts until the end of September, however, since October, soil moisture has increased and, in the autumn, all biochemical processes are activated, including soil nitrates.

Conclusions

Based on the studies, the following conclusions can be drawn: the soils of winter pastures of Gobustan are subject to erosion, the arid climate of the region, together with environmental pollution and anthropogenic impacts, including non-compliance with cattle grazing, leads to degradation of pastures and desertification of the territory. The experiments carried out on eroded ordinary gray brown (chestnut) soils of winter pastures of Gobustan under crops of perennial grasses using mineral fertilizers in mixed crops had a positive effect on the diet of the soil. The application of mineral fertilizers for sowing perennial grasses, increasing soil moisture creates favorable conditions for the microbiological process, namely, they improve nitrification processes associated with the assimilation of nitrogen nutrition. Soil Nutrition Improvement Put It responds to the vital functions of perennial grasses,

which in turn replenishes the soil with organic material and restores soil fertility, which is considered as a method of combating pasture erosion and desertification.

Literature:

1. Aliyev B.G. The problem of desertification in Azerbaijan and the ways to solve it. Baku "Zia-Nurlan", 2005.
2. Babayeva K.M. The influence of simple and complex mineral fertilizers and alfalfa sowing on the restoration of the fertility of eroded soils of the southeastern slope of the Greater Caucasus. Auto dis. Baku, 1995.
3. Shmetterer L. Introduction to Mathematics. M. Science. 1976.

25.2. Methods of Identification Models of Soil Humidity

Dr. Prof. **Zakir Huseyn-oglu Aliyev**
Institute of Soil Science and Agrochemistry.
National Academy of Sciences of Azerbaijan
(Baku, Azerbaijan)

For the operational forecasting of the dynamics of moisture reserves, it is reduced to the prediction of precipitation and total evaporation (E). The remaining elements of the balance either do not change over time, are either known or are defined as functions of P and E.

The plant's need for water E (evapotranspiration) is determined on the basis of the bioclimatic method in the modification of B.V. Danilchenko (2) by the formula:

$$E_u = E K_b K_M \quad (1)$$

Where E is the total evaporation;

To b is the biological coefficient of culture;

K_M - microclimatic coefficient.

In this case, evaporation is determined by the formula of Ivanov

$$E = k_i dt (v) \quad (2)$$

where K_i is the temperature coefficient characterizing the energy part of the evaporation;

d - elasticity vapor;

$f(v)$ is the wind function.

When calculating the volatility per day, the temperature coefficient is determined by the formula:

$$K_t = 61 \times 10^{-1} (25 + t)^{-2} i x^{-1} \quad (3)$$

where t is the air temperature;

i is the vapor pressure in mb.

Deficiency of vapor pressure is defined as

$$D = (1 - 0.1 r) \quad (4)$$

where r is the relative humidity in percent.

Wind function can be determined by

$$f(v) = 0.64 (1 + 0.19 v_r) \quad (5)$$

here v_r is the veteran's speed 2 meters above the surface of the earth, in m / s;

$$v_r = 0.1 v_f;$$

v_f is the wind speed at the height of the wind vane.

One solution is to use rolling operational forecasts.

Operational irrigation plans are calculated once or twice a week, when forecasting moisture reserves in every 1st period 10 days before. In the next 1st period, actual changes in stocks over the past day are calculated.

Given the new initial wetting, a forecast is left for the next 10 days. For two equal variables P and E, only total evaporation is predicted promptly taking into account the expected variables, and the amount of precipitation is always taken equal to zero.

This approach is associated with the organization of irrigation: the prediction of rainfall mobilizes in preparation for irrigation, in the case of the prediction of heavy rainfall is easy to stop.

Operational forecasting of total evaporation E, Starting field moisture is defined as

$$(a) \quad W = h j b \quad (6)$$

(a)

Where - h - active soil layer;

b - average soil moisture, to the mass of dry soil; F

j is the average soil density for the layer.

Moisture reserve at the end of the day

$$W_T = W_{T-1} + (P_T - \Delta P_T) - W_{Tq} + m_T - E_T \quad (7)$$

Here W_{T-1} is the moisture supply at the end of the previous and the beginning of new days in mm;

m_T - net irrigation rate (which is entered into the calculation if irrigation was carried out on the day) in mm;

W_{Tq} - capillary influx of nearby groundwater, mm

ΔP_T - precipitation loss on surface runoff and filtration, mm

P_T - the amount of precipitation, in mm

E_T - total evaporation

$$E_T = \varphi_T E_T + (1 + \varphi_T) E_{tp} ; \varphi_T \leq 1: \quad (8)$$

Daily value of total evaporation:

where - φ_T is the characteristic of the degree of field coverage by plants, determined from the relation:

a_n is the degree of coverage of the plant field observed per day;

a_{kp} is the critical value;

E_{T1} — evaporation from part of the field by vegetation, mm;

E_T - evaporation from the soil;

E_T - calculated through bioclimatic coefficient

$(k_p) / (k_p)$

$$E_{\tau} \text{ for an } \tau < \text{an } E_{\tau} \text{ for an } \tau > \text{an} \quad (9)$$

Where in

$$e^{-0.3(\tau-1)}$$

$$E_{n\tau} = E_{nt} \text{ and } E_{\tau} = K\sigma (E_{u})_{\tau} E_{ut} \quad (10)$$

E_{ut} - daily amount of evaporation from the water surface of the GTI-3000 evaporator

$K\sigma (E_{u})_{\tau}$ - biological coefficient of total evaporation, changing in phases, according to a curve specific for each culture

For the day of moistening, $\tau = 0$. Evaporation is calculated in various ways: for the first and second half of the day.

The soil moisture model known in the works of G.K. Aslanov (3) for decade data on the mountainous regions of Azerbaijan is known:

- for the rise phase of daily water consumption, the humidity model has the form:

$$W = 0.697 X - 1.788 Y - 1.412 Z + 48.428 \quad (11)$$

- for the decline phase, daily water consumption:

$$W = 0.079 X - 6.568 Y + 177.089 \quad (12)$$

The boundary between the phases of rise and fall was the end of the second decade of July.

Here W is the moisture reserve at the end of the decade, mm;

X - moisture supply at the beginning of the decade and the amount of precipitation per decade;

Z - average moisture deficit per decade mm;

0

Y - average decade temperature in C

In [2], regression equations are presented that express the statistical relationship between the GTK parameter

$$SCC = \frac{R}{0,1 \sum t} \quad (13)$$

Where $\sum t$ is the sum of air temperatures;

P is the amount of precipitation in mm.

A significant factor, impacting on water consumption crops are their biological characteristics. It is believed that each biological species of a plant is characterized by its own defined rhythm of development and the corresponding regime of water consumption.

The influence of biological characteristics of crops on the dynamics of water consumption is taken into account using biological coefficients of total evaporation of K_i , determined by the formula:

$$E = E_{\sigma} \sum d \quad (14)$$

Where E is the water consumption for the entire growing season;

$\sum d$ is the sum of moisture deficits for that period,

$K\sigma$ is the coefficient of the biological curve, determined by dividing the gross water flow rate for the interphase period by the sum of water moisture deficits.

The biological curve coefficient is influenced by many factors, in the area, weather conditions. Under different climatic conditions, their values can vary 1.5–2 times, and therefore, their refinement is required. In general, the soil moisture model has the form.

$$\frac{dW_q}{dt} = \varphi (W_q, a, T_q, T_R, R, T, V_{TR}, S, W_0, \hat{G}, T_n, Q_S, A) \quad (15)$$

Here W is the soil moisture.

It is advisable to replace such differential equations in identification problem such as above for ontogenesis with the difference ones obtained by integration. The quality of soil characteristics affecting its moisture content should be considered: Here,

T is the type of soil

T_R - in mountainous areas the time of solar radiation

a - irrigation intensity,

T_n - time after the last watering,

S is the intensity of solar radiation,

$\hat{G}$ - planting density of the plant ,

T_n - soil temperature at depths of 0.2 m , 0.4 m , 0.6 m , 1.2 m .

Q - infiltration

Culture	Regression Equation	Multiple regression coefficient
	<u>The southern slope of the Greater Caucasus</u>	
Tea	0.43 SCC + 2.62	0.740
Corn	0.12 SCC + 3.2	0.690
Winter wheat	0.28 SCC + 4.77	0.430
	<u>Southeast slope Greater Caucasus</u>	
Vineyards	0.028 SCC ÷ 0.31	0.870
Two-year-old alfalfa	0.016 GTK ÷ 0.505	0.580
Winter wheat	0.004 ÷ 0.583	0.320

A is the thickness of the active soil layer,

T_{qs} - soil surface temperature,

V_{TR} - transpiration volume or sowing volume ,

R is the precipitation intensity vector ,

T_{about} - a vector of time of rainfall.

Identification was carried out using a step-by-step regression program using the inclusion method to select variables.

These indicators are significant when a large area with different soil characteristics in different areas is considered. However, for small areas, the task of adapting the soil moisture model is not necessary, and a one-time "Start" identification of its parameters is sufficient. It should, however, consider that when "small" amounts of land in the mountainous terrain, with

heavy lateral inflow adaptation humidity models can be necessary. The estimation of the parameters of the soil moisture equation is also impossible in form (21) and requires a transition to form (25).

$$\Delta W_q = \int_{t_2}^{t_1} \mu(W_q, S) dt \quad (16)$$

In [1] B.G. Aliyev a general model of soil moisture is presented in the form:

$$W_q = W_1 e^{(H) - 0.31(\tau 1)} \quad (17)$$

where, W_1 - evaporation in the first day after watering,
 τ is the day ordinal after wetting.

The calculated ratios for the first and second half of the day are significantly different. However, this does not take into account the dependence on wind speed and temperature. In the work [3] of G.K. Aslanov the evaporation equation is given, having the form:

$$E_0 = 0,0018(25 + t^2)(100 - a) \quad (18)$$

Here t is the average temperature
 a is the average value of humidity

$$W_H = \frac{bE_0}{2y} + y_n$$

$$W_k = \frac{bE_0}{1 + \frac{bE_0}{2y}} \quad (19)$$

To estimate the moisture reserves in the soil layer one meter thick at the beginning and end of each growing season in (3) the equation is shifted:
 where b is the dimensionless empirical coefficient,
 y - food moisture reserves of the soil with less moisture
 k - filed root layer from the lower layers of soil:
 J - infiltration beyond the root layer, aeration zone soil
 y_n - runoff.

Another model is also proposed to characterize the condition of natural moisture in the mountainous territories of Azerbaijan:

$$a = \frac{(1 - \mu)X + W_\mu - W_k}{E} \quad (20)$$

where, μ is the drain coefficient,
 X is the amount of precipitation,
 W - moisture reserves in the calculated soil layer at the beginning and end of the estimated time period,
 E is evaporation.

Identification of the model soil moisture was carried out based on the data for the harvested area.

Literary source:

1. Aliyev B.H. Aliyev I.N., Aliyev Z.H. Technique and technology of low-intensity irrigation in the conditions of the mountainous region of Azerbaijan. Publishing house "Elm". Baku, 1999. 220 s.
2. Aliyev B.H. Problems of desertification in Azerbaijan and ways to solve it. Publishing House "Ziya-Nurlan», Baku, 2005, p. 670.
3. B.H. Aliyev, I.N. Aliyev Problems of erosion in Azerbaijan and ways to solve it. Publishing House ZIYA-CPI "Nurlan", Baku – 2000, p. 122.
4. Benet H.H. Fundamentals of soil protection. M.-L. 1958.
5. Kovda V.A. Problems of combating desertification, salinization of irrigated soils. M., Kolos, 1984.
6. Izyumov A.N. Erosion in the mountainous regions of Azerbaijan and the fight against it. Baku, 1954.
7. Ibragimov A.A. Some issues of accounting for flushing and mapping of eroded zones. "Complex erosion control measures in action" Volume II. Methods of accounting and evaluation of erosion and hydrological indicators. Voroshilovgrad, 1985.
8. Synchronous pulse sprinkling. Publishing house "Selhozizdat". M. Moscow – 1984, 212 p.

25.3. Scientific Validity of Approaches to Solving A Number of Agricultural Problems in Azerbaijan

Academician, Prof. **B.H. Aliyev**
Dr. Prof. **Zakir Huseyn-oglu Aliyev**
Institute of Soil Science and Agrochemistry.
National Academy of Sciences of Azerbaijan
(Baku, Azerbaijan)

Annotation

The Republic of Azerbaijan, which translates into a physically geographical area, a way to the eastern part of the Caucasus, where the Big and Small Caucasus, Tallinn Region, Kurinskaya oblast and Nakhichevan. The Republic is 86.6 ths. per km² or 40% of the landfill make up the oil, 60% of the landfill and snow. The small Caucasus and its lowlands, the complex geographical location of Azerbaijan's historic lands, have been inhabited for thousands of years and have been used extensively in agriculture and livestock. The complexity of the natural conditions here and the ineffective activities of people have led to increased anthropogenic pressures and exogenous processes, which have led to catastrophic erosion processes that have developed and developed. The results of the soil-erosion study conducted in the occupied territories of the region (2004-2012) show that all types of erosion, including surface, linear, silt, grass, as a result of the complex geological and geomorphological situation of the Karabakh region and the combined impact of anthropogenic pressure. wind and military erosion have developed

in a wide range and are measured by the following average statistics. Goranboy-40.9%; Tartar - 45.0%; Aghdam - 31.3%; Barda - 23.2%, Yevlakh - 26.4%; Kelbajar - 52.4%; Beylagan - 19.8%; Aghjabadi - 15.7%; Fizuli - 45.7%; Gabriel - 63.3%; Zinc - 57.7%; Qubately - 44.0%; Lachin - 48.0%; Serum-20.9%; Upper Karabakh - 37.0%, which means that 884,000 ha of agricultural land is in danger of being out of crop rotation.

Key words: soil types, erosion processes, pastures and hayfields, degradation, irrigation systems, vegetation cover, wash limit, erosion base depth, etc.

Introduction

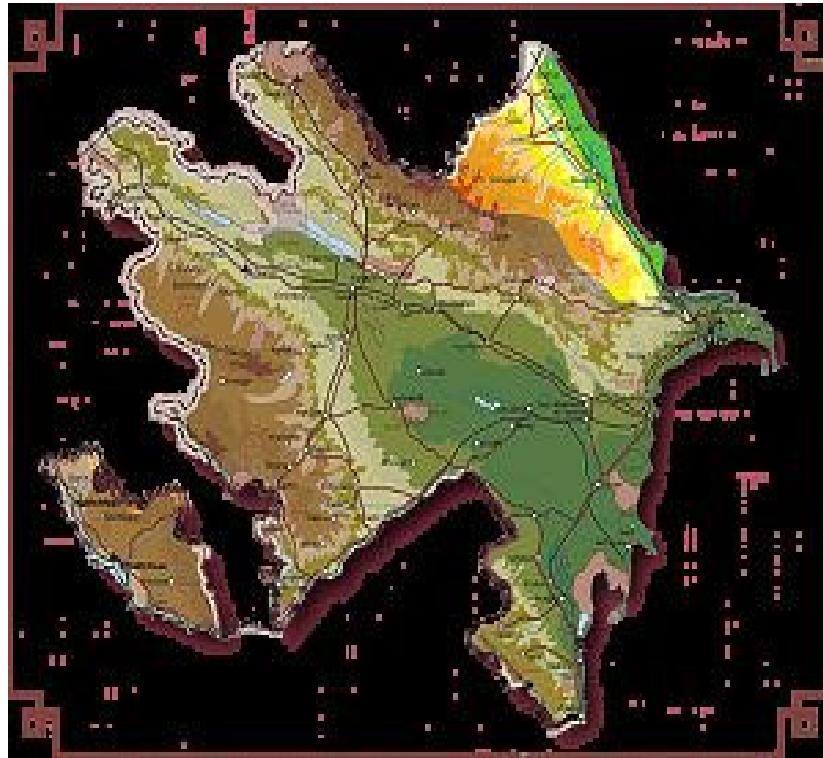

Fig. 1: Geographic map of Azerbaijan

Due to the fact that they have been eroded due to surface, linear and irrigation erosion characteristic of slopes, they have been lost due to the fact that the fertility of these lands has been lost. There is a risk of undesirable desertification and landslide. Particularly important in preventing these are the methods of progressive cultivation, including terraces, planting strips, application of alternate planting systems, phytomulatory measures, including perennial plants and grasses, corn and weeds. It is undeniable that the use of organic and inorganic fertilizers at optimal rates and proportions, as well as the inevitable natural moisture deficit in the study area, is inevitable by the use of advanced irrigation methods. The slowdown in the development of the state has, in essence, been chosen by its relevance in terms of the theme and is driven by the demands of the day. Natural grass ecosystems here are used in foothills and mountains as pastures and hay meadows and are very important for the economy of the republic. About 70% of these forage lands have degraded due to overgrazing and depletion of forage plant species. For economic reasons, the village pastures are actually

used all year round, which leads to their degradation. This situation is extremely negative, since these pastures should be used during a critical shortage of feed in the winter. The rational use of mountain pastures and hayfields is the main condition for obtaining high productivity in animals while improving land. Unfortunately, in the mountain's pastures are not used for pasture rotation, developed taking into account the biological characteristics of the mountain vegetation cover, for sowing grass in areas beaten by cattle overload, for fertilizing, etc.

The aim of this study is to investigate surface runoff and washing in widespread washed-up soils in the country as an urgent soil erosion study in terms of optimal cultivation conditions for arable land, and to determine the suitability of existing soil characteristics.

Ecology of mountain forests

The country's forest cover is 0.9% of the world's forest cover (18.5 Russian Federation, Canada), 0.11% of Brazil.

The geographical and environmental factors that are part of the forest play an important role in nature.

Clean and calm forests, springs, water resources fill the sediment with contaminated river water, and prevent and prevent flooding events.

Compared with other countries, more than 11.4% of the territory of the country is represented by low-lying trees covered with forests.

At the same time, it should be noted that at present, 261 hectares of forest, army, and their occupation by Armenian aggressors under the control of our territory.

Although a small area, it is rich with trees and shrubs. Here more than 450 wild trees and shrubs grow. 70 of them are endemic species that do not grow elsewhere in the country.

Despite the destruction of forests all over the world, the church is full of agricultural crops and pastures have been turned into forests, with large areas under fire.

At present, the planet will complete the process of forestation.

At the local, regional and global level, deforestation has a negative impact on biodiversity of flora and fauna, contributes to the sustainability of cloud biosphere, flood, flood and water erosion, strong winds and desertification.

Mountain forests of the Caucasus and the Lesser Caucasus and Talysh mountains remained.

These forests cover more than 90% of the country. Each of these regions has its own peculiar features.

Deforestation and environmental factors play a major role in mountain formation.

Climbs above sea level, changing climate (temperature, rain and humidity) and soil fertility due to changes in forest composition.

Prilipko 3 is divided in the country with a special emphasis on the forest zone. Low mountain forest area, according to the author, covers 800-900m, 500-600m above sea level.

Our studies have shown that the Balakan region to the west of the Greater Caucasus Mountain Forest starts at 350 m.

High mountain forest zone, which combines 1800-1900 m at 900 m above sea level.

It is dominated by mixed forest forests of purely peanut and fesel origin. More than 1800 meters above sea level, the mountain forest area occupies a percentage of the lower alpine zone.

In many places the boundaries of the natural climate of the forest have been artificially lowered and sometimes destroyed, over 1900-2100m above the forest area.

The eastern zone of the dominant oak tree species. In addition, mulberry, peanuts, maple, mountain cattle, black leather, conifers, etc. can be found.

Since ancient times, people have used the forest resources to meet their needs.

However, simple ways to change the process, including the nature of that time and the interference of natural complexes of the forest, were very slow.

I. Assessment of the state of water and land resources of Azerbaijan

The total area of the republic is 8641500 hectares of land, of which 55 percent of it, i.e. 4756500 ha, is made up suitable for agriculture. or 16.6 percent of the total area, or 1,432,600 ha, is irrigated land.

1808400 hectares of the total land balance is arable land suitable for agriculture. It should be noted that 181600 hectares of the available total area of arable land are under the occupation of second-hand Armenian aggressors. 224700 hectares of arable land, perennial crops, 117600 hectares of hayfields, pastures of 2560.0 thousand hectares, 45.7 hectares of fallow areas. In the country of yards, 258,100 ha (227,600 ha of arable land), 1038,800 ha are part of the forest plantation areas.

In connection with the increase in the population, now numbering about 10 million people, using land outside agricultural projects and allocated for the construction of individual buildings and structures, strongly developed certain types of soil erosion, and on the other hand, rising groundwater level as a result of rising to sea level rise, improper management of land reclamation measures of production areas in individual farms, violation of the rules without ecologically hazardous cultivation technology ulturum, and agricultural machinery, the area of arable land per capita is reduced year by year. [1, 2, 4]

If allocated to the share of one person in 1959 amounted to 0.36 hectares of arable land, this figure was 0.23 in 1970 ha, in 1979 0.21 ha, while at the same time in 2006 it decreased to 0.155 ha [3].

60% of the territory of the whole territory is located in the upland part of the republic. Due to the influence of natural and anthropogenic factors here, it is possible to meet in all types of erosion [5]. According to the results of our numerous studies in the field of studying the patterns of development of land degradation problems, as well as landforms in some regions, it was found that the erosion process is very widespread (especially in mountainous areas) in the country.

Currently, more than 42.8% of the entire territory of the republic, 70-85% in some regions suffer from various degrees of erosion [5, 6]. One of the biggest factors in water and irrigation erosion.

Dominant in the republic for irrigation with furrows and inflows, agrotechnical measures, regardless of any protection of land, agriculture, horticulture and animal husbandry, cause soil erosion [2, 7].

However, the country is facing acute water shortages.

The country's water resources are 32.5 billion m³. In dry years, this figure is reduced by 23.16 billion. m³.

The volume of water resources in the country spend only 30%, and the remaining 70% of the flow through neighboring countries [4]. It should be noted that in conditions of constant water shortage, a sharply uneven distribution of water in the country, despite the economic and environmentally efficient irrigation of crops, is not primitive, traditional or torrential, carried out by irrigation.

The results of the study revealed that up to 96% of the irrigated land is watered mainly by traditional irrigation methods (furrows and inlet) by surface methods and the rest up to 5% - while in the irrigated fields it is watered using progressive water-saving low-intensity irrigation systems. Therefore, in the fields, the groundwater level rises every day. In fact, in some areas, groundwater, arable land, suitable about 1000 thousand hectares were subjected to salinization, which caused a particular danger in violation of the country's ecological balance.

Currently, more than 53 thousand hectares of cultivated areas of the Kura-Araksin lowland endured great danger as highly saline soils according to the flood results, where household plots of the population of these regions of Azerbaijan left the crop rotation, where thorough washing of those soils from life-threatening salts of various kinds is required. [2, 4, 6].

The results of monitoring studies revealed comparative indicators for water availability, of 3 Transcaucasian states: Georgia, Armenia and Azerbaijan, a follower of water resources of 70, 25 and 10 billion km³, respectively.

The annual per capita water resources in these countries are as consistent 11,000, 3,000, and 1,500m³ / person. According to a study in 2020, the annual water resources per capita of Azerbaijan, in turn, are 2 times less than in Armenia, and 7 times less than in Georgia.

It is believed that water resources are very important in the development of the economy of each country, especially in the industrial-production sphere, and in agriculture is a key element of life.

II. Degrees of soil destruction by erosion and methods for its control in Azerbaijan

Degree of soil destruction erosion:

Grade 1 - slight erosion - occurs mainly in the form of a surface wash invisible to the eyes. ITS traces, in the form of small potholes and sediments, are easily aligned in the process of agrotechnical processing of soils.

Grade 2 - moderate erosion - manifests itself in the form of potholes, changes the level of humus in the soil, reducing its amount, and worsens the physicochemical properties of soils. This process does not affect the formation of the relief.

Grade 3 - medium erosion - intensively destroys the passive-humus layer, reaching even the mother rock. Potholes and grooves are numerous, deep and not amenable to correction as a result of the processing process, resulting in the formation of undulations of the slopes.

Grade 4 - severe erosion - destroys the entire soil profile, potholes and grooves are formed, entering more and more deeply into the layer of the parent rock. As a result, the so-called erosion landscape appears with a characteristic dissection of the soil cover and the formation of ravines.

Grade 5 - very strong erosion - erodes the entire soil profile, along with part of the foot. This leads to severe fragmentation of the soil cover, the creation of a dense network of ravines, and to the transformation of agricultural land into waste land.

Degree of soil destruction by wind erosion:

Grade 1 - slight erosion is caused by slight blowing from the soil of the best and most valuable colloidal, clay and dust particles. Blowing it practically does not affect the condition of the soil;

Grade 2 - moderate erosion already begins, to some extent, to limit soil humus due to the blowing of a large number of mineral and organic components, compared with weak erosion.

Grade 3 - medium erosion can significantly reduce the humus content due to the significant amount of mineral and organic particles and cause damage to crops.

Grade 4 - severe erosion leads to changes in soil profile. These soils are subject to strong blowing, have a clearly reduced level of humus, which accumulates in wind deposits.

Grade 5 - very strong erosion leads to the formation of dunes. Heavily eroded lands must be completely covered by forests.

Such ideas became the basis for developing a program to protect land from erosion degradation for the whole country. This is shown by the corresponding erosion maps (see Fig. 2) in the example of Sheki-Zakatal zone of Azerbaijan.

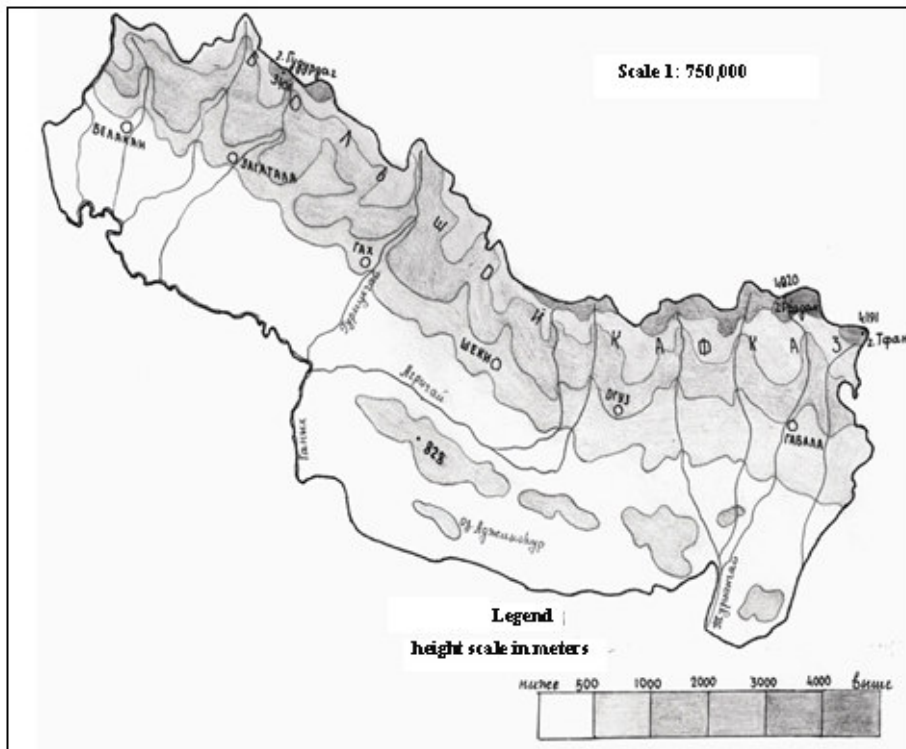

Fig. 2. Soil-erosion map of Sheki-Zagatala administrative district

Large-scale accounting was carried out only in those places for which plans or projects for the development and organization of the economy are being developed. This model does not account.

Research methodology

Degree of soil destruction by wind erosion:

In order to study the areas of distribution and the intensity of the development of erosion processes, we used field and laboratory research methods.

The phenomenon of soil erosion and the areas of its distribution were described comparatively-geographically, stationary and semi-stationary methods.

The decisive role of the terrain in the manifestation and development of soil erosion is well known. The most pronounced factors of the nature of mountain regions are the surface slope, the depth of local bases and the exposure of the slopes. Therefore, on the basis of topographic maps on a scale of 1: 50,000, a map of the same name erosion factors for the study area was compiled.

When compiling a map of surface slopes, the following gradations were adopted: 0-30; 3-50; 5-70; 7-100; 10-150; 15-200; 20-250; 25-300; 30-450; and more than 450.

For the distribution of land along surface slopes, we used the indicators of the average weighted value of slopes proposed by M.N. Zaslavsky (1979)

$$Z_{hsr.vzv} = \frac{i_1 s_1 + i_2 s_2 + \dots + i_n s_n}{100}$$

where $Z_{hsr.vzv}$ - average weighted value of slopes

- i_1 ; and i_2 ; i_n - bias of the allocated contours,
- c_1 ; c_2 ; s_n - the area of the allocated contours, % of the total area.

A depth map of local erosion bases was compiled to determine the excess of watersheds over riverbeds and their tributaries, as well as large ravines and depressions. To compile this map, the following gradation was adopted: 0-50; 50-100; 100-150; 150-200; 200-250; 250-300; 300-400; 400-500 and more than 500 m. [5]

The map of the slope exposition was compiled on a topographic basis and highlighted: northern, northeastern, northwestern, eastern, southern, southeast, southwest exposure.

When conducting soil erosion studies, the classification of S.S.Sobolev was used (a description of which is given in the book of I.F.Sadovnikov 1954). Given this classification, soils according to degree of erosion were distinguished as follows:

1. Unwashed soils - there are all genetic horizons, destruction is not observed;
2. Weakly washed soils - no more than half of the humus horizon A is washed out, formation of streaky erosion is observed on the soil surface.
3. Medium-washed soils - more than half of genetic horizon A is absent.
4. Highly washed away soils - horizon A is completely washed away, and horizon B partially passes.

III. Improving the eroded soils of pastures in Azerbaijan

The territory of the Azerbaijan Republic is located in the eastern part of Transcaucasia, this includes the regions of the Greater and Lesser Caucasus, the Talysh zone, and the Kurinsky Depression. The total area of the republic is 86.6 thousand km², about 40% of the land area is plains, the remaining 60% is foothill and mountainous territories.

The climatic conditions of the republic are varied being a mountainous country, the republic at the same time has vast lowlands, valleys and, due to the diversity of the relief surface, has a diverse climate. The republic is protected from the invasion of cold air masses from the north by the main Caucasian ridge.

Depending on the altitude, climatic conditions vary. With the rise in the mountains, the average air temperature drops. Of the 11 under the types of climate established on the Globe, we have 9 under the types of climate, there is no savannah climate and tropical rainforest climate.

Typical and Kish cay soil types are mountain meadow Soddy, further mountainous soils, gray brown in the foothills and foothill plains, gray-brown in the arid zone, yellow earth in the Talysh and Sheli-Zakatal zone.

Despite the small area, the republic has a variety of natural conditions and rich natural resources. One of the natural resources in Azerbaijan is pasture. The area of pastures in the republic is 22.3% of the total area.

Summer pastures make up 621 thousand hectares, winter pastures 1.5 million hectares, village pastures and hayfields make up about 1 million hectares.

It is known that the Republic of Azerbaijan has long been distinguished by the livestock industry.

Our land with rich natural pastures and pastures located in the alpine zones is a natural resource. However, due to various circumstances, including soil erosion, these natural feed resources lose their potential fertility. One such circumstance is soil erosion.

Erosion is destruction, erosion, as the geological term is destruction of the upper fertile soil layer under the influence of wind and water.

The upper layer of the earth's crust as a result of processes occurring in nature, undergoes various changes. This process can proceed as a normal natural phenomenon, also intensively as a result of anthropogenic stress. In any of 2 cases, the topsoil is washed away.

Regardless of the type of erosion, the most developed fertile upper accumulative horizon is carried away.

Together with water flows and the solid phase of the soil, nutrients with a finely dispersed fraction are carried away and, depending on the degree of washing, the damage caused by erosion is different. It should also be noted that along with water erosion, the manifestation of wind erosion — deflation — is also great.

Wind erosion is intensively manifested in the arid zone, where a dry climate, enhanced wind regime, and insignificant precipitation contribute to the degradation of vegetation.

The intensity of the development of wind erosion compared to water is low. However, the damage caused by wind erosion to agriculture is colossal.

Wind erosion, on the one hand, contributes to the blowing of the soil, on the other hand, the accumulation of particles in the form of a hill, moving sands cover vegetable and melon crops, roads, construction sites, squally winds tear off the roofs of houses.

Natural fodder land located on eroded slopes has low productivity.

Scientific concept of solving various problems in Azerbaijan Agro The system of surface improvement of natural hayfields and pastures is to improve fodder land in the state of economic value by improving the water, air and food regimes, caring for the grass stand, for the longest time.

Surface improvement is advisable in meadows, where 20-25% of valuable forage grasses are preserved in the grass.

On hayfields and pastures with the worst grass stand, surface improvement does not give the desired effect, and a radical study should be carried out on them.

Literary sources:

1. Z.H. Aliyev Aerospace monitoring of soil cover dynamics // Aerospace methods in soil science and their use in agriculture. - M.: Nauka, 1990. - S. 55-60.

2. B.H. Aliyev, A.C. Musayev, A.A. Ibrahimov Ways to increase the efficiency of farming in erosion-prone and eroded soils in the mountainous area of the Republic of Azerbaijan. Baku, 2003. 80 p.

3. A.B. Jafarov Agroecological assessment and grouping of pasture lands of Azerbaijan, Sat. scientific works of the Research Institute of GT and M. 29th volume of Iflu - 2009, p. 133-139.

4. Vinogradov B.V. Aerospace monitoring of ecosystems // M.: Nauka, 1984. 320.

5. S.S. Sobolev. On the spread of erosion in the European part of the USSR and on measures to combat it. Soil Science No. 7 M-1959

6. Zaslavsky M.N. Erosion Studies, Moscow, Higher School Publishing House, 1963, pp. 212.

7. F. Sadovnikov, The physiology of heat and drought tolerance of plants. M.: Nauka, 1982.– 280 p.3. Improving the eroded soils of pastures in Azerbaijan

25.4. Comprehensive Approach of the Decision Existing Problems of Protection and Stabilization of Water and Soil Resources in Azerbaijan

Dr. Prof. **Zakir Huseyn-oglu Aliyev**
Institute of Soil Science and Agro-chemistry.
National Academy of Sciences of Azerbaijan
(Baku, Azerbaijan)

Annotation

The article considers the issues of solving the problems of the development of the erosive danger of soil in Azerbaijan, which is why it should be understood that the human mind is unable to change the force of nature, but can only learn and correctly use the laws of nature, use the acting natural force and improve the ways of controlling them. At the same time, in the process of development, methods are struggling with soil erosion in the first stage, which is necessary for studying the causes of occurrence and patterns in its development

Key words: *laws of nature, terrain relay, methods of struggle, erosion of soils, areals, patterns of development of water-physical properties, basin, water regime, water balance, etc.*

Introduction

In purpose of the rational use water resource in condition of the sharp deficit of irrigation water and all increase water consumption agriculture production, sets the problem of immediate regulation of the sewer in river pool in Azerbaijan.

The known that water balance to republic basically depends on hydrology of the mode of the mountain rivers.

Hydrographic network of the republic counts 8359 rivers, which divide on 5 groups: including - a most small yard, having length less 25 km, small yard with length from 26 before 50 km, average yard with length 51-100 km, greater yard 101-500 km, the most greater yard with length 500 km. Also known that hydrology mode is basically connected with condition of the vegetable cover of ground. Follows to take into account that one of the main factors, promoting deterioration of the condition, hydrology of the mode of ground is process degradation topsoil which, broadly widespread on mountain declivity of the republic.

Topsoil of the Azerbaijani Republic differs the broad range and will comply with the law horizontally - vertical zonal. In this region of the particularities of the climate, the vegetable cover, relief has imposed its imprint on shaping of topsoil. Follows to note that all-natural facility is closely bound with each other and change the condition and amount one of the influence on condition all rest.

Coming there of natural facility in particular soil, vegetable cover and water facility must be considered in complex, rather than in take-off friend from friend.

Relies on that in complex approach of the rational use and guard water resource excessively necessary, since water mode rather sensitive on all change, in surrounding ambience. Herewith it on them powerfully affects.

Topsoil and his actual condition are one of main acting factor of the geographical ambience, in which are formed elements of the water balance.

Consequently, the interaction of the lithosphere occurs through ground with atmosphere and this is defined by track record of the water mode. Also it must be assumed that water permeability and water retaining ability of ground are characterized with his hydrology importance. Under than specified characteristic renders the essential influence upon change the water balance in ground. These characteristics finally define the intensity of the forming the surface sewer, degree of the development and geometries of the spreading erosion processes on territory, amount to losses of water on evaporation and on infiltration and underground water spare.

In mountain and foothill region republics under influence anthropogenic factor topsoil subject to in one or another degree erosion process.

At present erosion landform 41,8% from the whole area of the lands of the republic.

The fight with speed destructive erosion of ground, guard of ground by warning and eliminating the reasons origin wash off and blower ground, by checking on already developing process to erosions, recovering the fertility damaged water and wind erosion ground must be built, coming from naturally-history natural regularities, changed and changing under influence of production activity of the person, coming from knowledge of the regularities in development erosion processes, knowledge's of the laws of the development of the soil fertility.

In decision of the problems of increasing of the fertility erosion ground follows to understand that human reason unable to change power of the nature, but only can learn and it is correct to use the laws of the nature, use acting natural power and improve the ways of management them. Herewith in step of development methods fights with erosion of ground in the first queue necessary to study the reasons of the origin and regularities in her development.

We know that developments erosion process to bring about deterioration water-physical characteristic of ground, promoting breach water balance element.

The known that, in mountain zone of the republic are found headwaters of the rivers, water mode beside which basically hang from actual conditions water assembly pool. Follows to note that river sewer is formed mainly in is blazed-meadow, is blazed-timber and in is blazed-husbandry zone. Herewith founding result of the studies of the row scientist (E. Salaev, R. Mamedov, K. Mamedov, H. Mustafaev, G. Mamedov, B. Budagov, M. Babaev and row others), these zones of the following groups divides on typical factor. So, for instance:

It is Blazed-meadow zone - on relief and gradient to surfaces, differs presence rather extensive areas with steepness declivity 20-400 and more. Here depth local base to erosions varies in value 800- 1000 m, but in some places 1000 - 1500 m. Scientist have proved; proven that for is blazed-meadow zone typical alpine and subalpine vegetation, which forms denominated turfy layer, being important factor guard to surfaces of ground from destruction and demolition, but in the same way promotes the regulation of the water mode.

Founding result called on multiple studies, becomes firmly established that at present before 60 % is blazed-meadow ground in one or another degree to subject to erosions. In consequence of escalated fall out, which is accompanied the intensive development erosion process on these lands.

Productivity rubbed on year pasture very low, flora composition to grassy vegetation grew worse. Here many valuable and juicy stern plants are changed rubbish, poisonous and uneatable animal, which as a rule and weakly protect the surface of ground from wash off and erosion.

The studies are proved that that in alpine zone of the mountain part of republic erosion processes run enough intensive, than in sub alp to width. Under small power of topsoil in given zone vegetation is characterized rather low grass stand.

Unlike alpine, in sub alp to width significant development has gained plane and ravine erosion.

The studies called on taught (H. Mustafaev, K. Alekperov) becomes firmly established that on south-east declivity by steepness 200, where fall out was conducted in accordance with rate, surface of ground was covered sod, at intensities rain 2,74 mm/min. sewer 5,6 mm and factor his 0,20 wash off ground did not exist. In the opinion of authors, the small sewer and

absence wash off are explained in the same way presence sod layer, which enlarges the roughness to surfaces, lengthens the contiguity layer water and ground.

In year pasture of the republic under intensive pasturage, sod a decay that bring about wash off surfaces of ground, in consequence of which grows worse and her water permeable, herewith falling out atmospheric precipitation weakly seep deep and occurs shaping the surface sewer that promotes the reinforcement erosion processes.

Accepting in attention of the development erosion processes in timber zone to happen to the conclusion that, our republic, being few forests by mountain country, differs from nearby.

As of SSD general area all timber arrays in republic (the report material 1995) formed before 1 mln. ha i.e. takes up to 11% whole territory, under than here 90% forests are located in mountain terrain.

Consequently, for growing agriculture cultures on these lands, is required 9-10 thou.m³/ha irrigation of water.

Relies on that mountain wood of the republic gain using high effective water protect and soil protect action, which is proved result of the called-on studies of the row scientist (B.H. Aliyev, 2000) of the Republic. Author becomes firmly established that on essences of urgency water save and soil protect importance wood appears in many events by more essential economic factor, than their direct use.

In meadow-forest to width, at presence on surfaces of ground of the timber bedding and vegetation, due to good water permeable, precipitation intensive seep in ground. The destruction and demolition of ground occurs here rather moderate.

The studies called on under the direction of prof. H. Mustafaev is installed that on south-west declivity mountain in region by steepness before 200 at presence of grassy vegetation and timber bedding by power 1,2 sm, when presenting 25,2 m/min. water, surface sewer has formed 3,6 mm and at factor his 0,14; closed ground was absent. Meantime, in consequence of escalated fall out and fighter vegetation, timber bedding and sod layer to here subject to destruction. Under intensive anthropogenic influence, under fighter wood in particular and escalated fall out, timber bedding and grassy cover are oppressed on steep declivity of the surfaces of ground, getting, under direct influence of the atmospheric precipitation herewith and exists his closed.

On south-west declivity of the mountains of the republic by steepness 200 where vegetation and timber bedding were removed, at intensities rain 2,52 mm/min. surface sewer has formed 16,8 mm and at factor of the sewer 0,66 closed was is 3,3 t/ha.

Analyzing result called on by author of the studies possible to note that only when removing the vegetable cover in meadow-forest belt, sewer increased in 5 once and closed was significant.

Characteristic of that lower is blazed-timber width is characterized presence of the greater areas with declivity in 15-200 limits and steep slope, depth local base to erosions which, varies in value (400-800) m and more. Here timber vegetation fighter to a considerable extent and is presented rare sprouts wood. In many places on south and west steep declivity, timber vegetation is destroyed completely, and ground protects from wash off only rare grass vegetation, falling summer. In consequence of which, here erosion processes in contrast with the other zone wide-spread more broadly.

Also, it is necessary to note that on steep declivity often exists formation a ravine, shower, dispoists, topsoil is presented fair - and powerfully erosion difference.

In rare oak-hornbeam wood and on abandoned area, because of sharply lowered water permeable, precipitation weakly seep in ground: is formed surface sewer, which destroys and take ground.

Follows to note that in wood by fullness 0,7 at factor of the sewer 0,11, closed ground did not exist. Herewith in rare oak-hornbeam wood, sewer was significant, where ground is powerfully washed off (the factor of the sewer 0,76) and closed forms 14,4 t/ha.

Thence possible draw a conclusion that chop down wood, destruction year pasture and plough lands on declivity sharply reduce erosion stability of ground and lead to intensive wash off; grow worse the fertility of ground and water mode. In purpose guard resource and fights with powerfully developing process to erosions on these area necessary most quick development and introduction complex actions in particular few intensive irrigation, agro ameliorative, phyto ameliorative, agro techniques and others

Findings

1) Deforestation, destruction of summer pastures and plowing of the land on the slopes dramatically reduce the erosion resistance of the soil and lead to intensive flushing; soil fertility and water regime deteriorate.

2) In order to combat erosion, the introduction of complex measures in particular phytomeliorative, agrotechnical and hydrotechnical is necessary.

Literature Source:

1. Abduev M. Speed land reclamation clay saline soil Azerbaijan. Pub.-in "Ozan". Baku, 2003, 250 p.

2. Aliyev R.A. Rational use winter pasture Azerbaijan and way of their improvement, Baku.1955.32 p.

3. Aliyev B.H. and others. Drip irrigation in Azerbaijan. Pub-in. "Elm", 1994, 189 p,

4. Aliyev Z.H. The intensity of the development of biological processes in the soil of the southeastern slope of the Greater Caucasus and their pathology under the influence of erosion processes (in the example of the Shamakh-Agsun zone of Shirvan), Proceedings of the Institute of Erosion and Irrigation of the Ministry of Agriculture of the Republic of Azerbaijan Baku, 2006, pp. 43-51.

5. Bashirov N.B. and others Efficiency drip and under soil-centre of the irrigation grapes and small disperse of moisture culture of tea on declivity lands in Azerbaijan. Obzor. inform. AZNIIIGIM. 1982. p. 9-16.
6. The general scheme of the complex use and guard water resource Azerbaijan SSR. Second pub. consolidated that. Baku branch SRI named. S.Y. Jika. Baku. 1966.
7. Scheme complex use and guard water resource pool r. Samur and adjoining rivers find time; seize a moment-Sumgaitchay in Azerbaijan SSR. The Association "Soyuzvodproekt". Moskva.1983
8. Zakharov P.S. The erosion of ground and measures of the fight with her. Pub-in "Ear". M. 1971. 191 s.
9. Zakharchenko I.G. and others. The rotation and balance of the nutrients and change physics' characteristic main types of ground of the country in husbandry. VASHNIL, 1978. p.5
10. Mamedova S.Z. The models of the fertility tea suitable ground Lenkoran area Azerbaijan. Pub.-in "Elm" Baku. 2002. 174 p.
11. Mamedov G.S. Degradation topsoil in Azerbaijan. (on Azerb. lan.), The methodical recommendation. Pub.-in "Elm", Baku, 2003, 31 p.
12. Mirkin V.M., Hagieva F.M. Management fertility ground agro sistem approach. "Pochvovedenie" # 1, 2001. p. 216.
13. Mustafayev H. Efficiency of the mineral fertilizers on background ceolit under winter barley on mountain erosion grey-brown ground. The south-east declivity Big Caucasus.: Avtoref. Dis. A.c.s.d.. Baku, 1990, 20 p.
14. Mustafayev H.M. - A fights with erosion of ground in Azerbaijan. Baku, 1968.
15. Awls L.A. The Modern concepts of management fertility ground, Fertility of ground: Problems of the study, models. M. 1985, p.3-12.:

25.5. Scientific Rationale for the Development of Low-Intensity Irrigation Systems in Azerbaijan

Dr. Prof. Zakir Huseyn-oglu Aliyev
Institute of Soil Science and Agrochemistry.
National Academy of Sciences of Azerbaijan
(Baku, Azerbaijan)

Abstract

The results of the study revealed that the mismatch intensity rain rate of water absorption into the soil formation of a surface relief and soil erosion, uneven and shallow soaking imperfection open irrigation system at a superficial irrigation, the need for different irrigation methods in the growing and not growing periods, low coefficient land utilization, high cost of irrigation and other features are, to a certain extent in conflict with the requirements of watering cultivated with techniques for / of crops in an area at the deep groundwater.

Keywords: *irrigation interval, irrigation, water capacity, groundwater, loam, a count unit, slope, soil fertility, and others.*

Introduction

The increase in the production of agricultural crops is one of the priorities of agrarian production in Azerbaijan, both for meeting domestic needs and for exporting them. In solving this problem, a significant role belongs to the regions, the natural and climatic and economic and economic conditions of which are favorable for the successful development of irrigated agriculture.

And taking into account the long traditions and high level of professional training of agricultural specialists, the experience of the population and the transfer of this direction to the private sector, we can safely assert not only the development of mountain-irrigated agriculture in Azerbaijan in the coming years, but its revival based on the introduction of high-performance modern technologies Irrigation, as pulsed sprinkling, micro-irrigation, pulsed sprinkling of self-oscillating action, combined irrigation, impulse rain Self-oscillating action with automated control and a number of others.

Taking into account that the territory of Azerbaijan, which is the most favorable for cultivation of various types of crops by natural conditions, is located in zones of unstable and insufficient moisture, the intensification of fruit growing is possible only with the use of low-intensity irrigation systems. The necessity of using this kind of irrigation is also due to the increased demand of agricultural crops for moisture supply.

Course of research and discussion of results:

At the research facilities on the territory of the Republic, irrigation with micro-irrigation was carried out on medium and large slopes with a deep level of groundwater in the period 2005-2011.

At the same time, the cultivation of fruit trees with an irrigation device of the IDAD type and a micro-diver of various modifications was studied in the experimental site of the OEB of the Institute of Erosion and Irrigation of ANAS in the village of Malakh of the Shemakha district with an area of 4.82 hectares, in the period 2006-2010, in the Guba RWC in the Shahdag foothills on an area of 2.8 hectares, in the period 2004-2006, the work was also carried out in the Ganja district of the PAC in the village of Ganja, Bagmanly with an area of 4.45 hectares, in the period 2007-2011.

On irrigated light chestnut soils with a maximum moisture capacity of 3000-3100 m³ / ha and on deep-seated serozems Groundwater in the Alazansky valley of the Zakatala district in the period 2004-2006. 49 irrigations (500-650 m³ / ha) with an irrigation rate of 1890 m³ / ha were carried out. Only the upper layer of the soil (28-30 cm) was moistened.

In the middle of July, the moisture content of the soil in the 30 cm layer decreased to 40% (from PPW), and in early September to 40-60% (in the meter layer), which led to drying and a decrease in maize yield for silage and

winter wheat. At the control plot (five irrigation on furrows with an irrigation rate of about 16,000 m³ / ha), the humidity was 80-100% of PPV.

As a result of the research it was recommended to optimize the irrigation norm, the number of irrigation and the reduction of inter-irrigation periods; It was pointed out that it was expedient to use sprinkling with the use of the design developed by the author for the various modifications of microirraners tested at the experimental site, where watering along the furrows proved to be difficult, and in general impossible at all.

At the Institute of Erosion and Irrigation of ANAS with the participation of the author, experiments on irrigation with the IDAD apparatus and other modifications of the micro-irrigation irrigation technique of various types of agricultural crops on newly developed rainfed lands have been continued. On the example of the objects of research on which the experiments on the problems of the development of mountain-irrigated agriculture in the zones of Guba-Khachmas, Ganja-Gazakh, Garabagh, Upper Shirvan, Sheki-Zagatala and other regions of the republic were laid. It should be noted that in the zones of the experiment the soils are overlying, felling, loam (sierozem), and so on. Land with different soil characteristics, and in all these zones of the experiment the groundwater table is deep. With all this, it was planned to increase the density of plants and not to conduct inter-row treatments. From the experimental sites on the territory of the research objects, from which a "registration site" with more amicable shoots was isolated, divided into plots located at the site of the Shemakha OEB Institute of Erosion and Irrigation of ANAS in the village of Malham and Guba RAN in the foothills of Shahdag in the Guba area with a total area of 4,82 hectares. (See Table 1).

Table 1.

Variants Width	Between rows, m	Density of standing Plants, thousand pieces / ha
I	4,5-5,0	198
II	2,8-3,0	280
III	2,2- 2,5	383

During the vegetation period, 94 irrigation operations were carried out with an estimated irrigation rate of 4590 m³ / ha, which did not ensure normal soaking of the soil.

The height of the fruit tree plants (about 5.0 m) and the area along the humidification contour (8-10 m²), which was less than in furrow irrigation. The root system spread in the depth of the layer 2.0-2.5 m, and with furrow irrigation in the depth of the layer more than 3.0 m.

Moistening of such a small area was uneven and yields in more moistened areas in apple orchards in the Guba region amounted to 210.9 centners per hectare and 189 centners per hectare at the Ganja RCAN, and on drained respectively 147.3 and 113.9 centner / ha.

The absence of cultivation of crops under the narrowed between rows led to a strong compaction of the soil and a decrease in water permeability, which increased the surface runoff during irrigation. The increase in the density of standing did not have a noticeable effect on the suppression of weeds. The development and growth of fruit (apple, pear, peach, persimmon, etc.) passed at a relative soil moisture of 20-40%, soaking did not exceed 35 cm. Originally in 2007-2008. In order to select the object of the study, we chose an experimental site in the OEB of the Erosion and Irrigation Institute of ANAS in the village of Malham of the Shemakha district, on the OEP of the Guba RUCN in the Guba district. On the Shahdag foothills with a common.

With an area of 2.8 hectares and on the EIA of Gyandja RUCN in the village. B / Bagmanli with an area of 4.45 hectares. It has been proven by the results of numerous experiments and researches, when choosing the right crop irrigation technology, it is imperative that we study the agro-soil, natural-economic, geographical relief of the territory and the degree of natural moisture and other characteristics based on the monitoring of multi-year data on the object of research, which we should study. specified in the example of the Shamakhi region, where it was decided to set up experiments in the period 2007-2009. for which it is shown in the table! water-physical and agro-chemical properties of the soil of the object of research, experiments that were carried out on the territory of the village Malham of the Shamakhi region. The results of our analysis showed that on the territory of the Shamakhi region widespread mainly degraded mountain brownish-brown soils are mainly widespread.

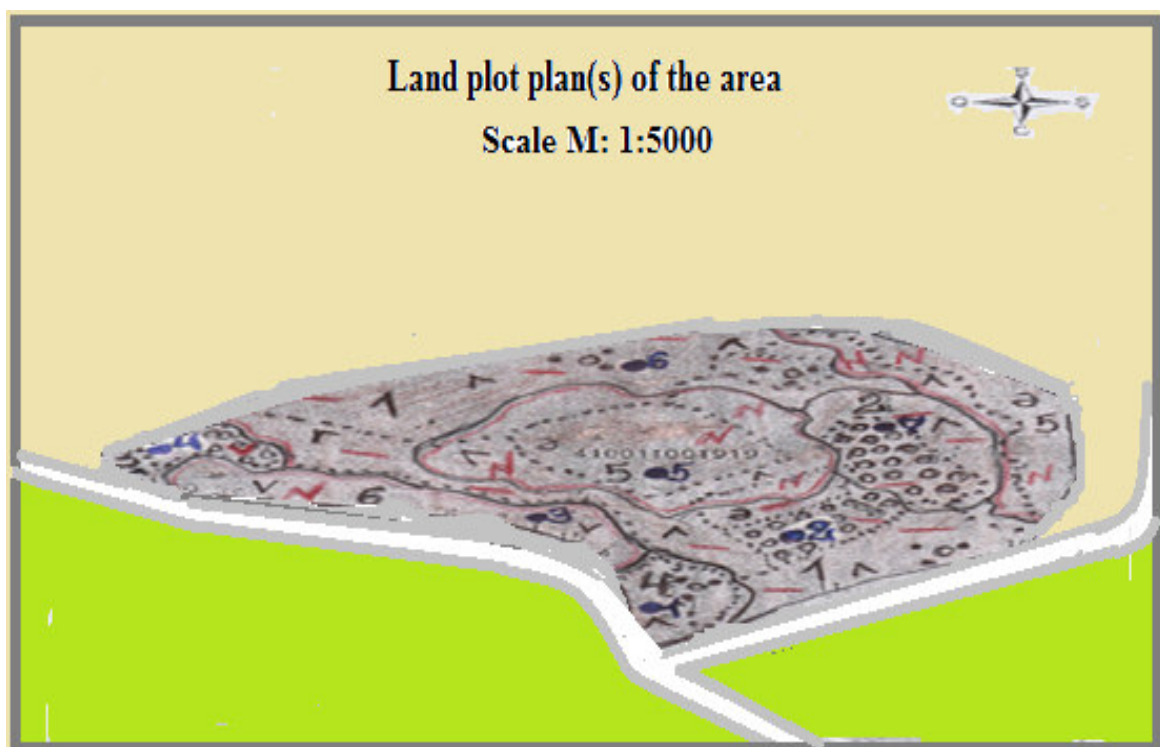

Fig. 1. Land plot plan (s) of the areo the village Malham of the Shamakhi

The climatic and climatic conditions of the Aral rocks are favorable for the cultivation of algae. Lacquer and high-quality products are also available due to climate change and agricultural technology, taking into account the climatic conditions and biological characteristics of the plant. During their studies, they studied and studied the peculiarities of the local agrarian nature, the land plot, the armagic boy and the development of dynamics, macro-and microelement droppers applied using micro-irrigation technologies, drip irrigation, predominantly traditional irrigation dominant technology that allows the issuance of mineral fertilizers along with irrigation water for local nutrition of plants. As a result of the research, the most effective yields and indicators of macro and microclimate used in sewage treatment plants.

Macro and Macro elements together with irrigation water are provided as follows.

I. In the case of non-profit

1. Restless (without fertilizer)
2. N120P120K90-fnn
3. fund + B3Zn3

II. Do not drain

1. Restless (without fertilizer)
2. N120P120K90-fnn
3. fund + B3Zn3

III. Don't waste

1. Restless (without fertilizer)
2. N120P120K90-fnn
3. fund + B3Zn3

Each visitor has 3 dishes.

The soils of these massifs are medium-thick (30-40 cm), with slopes greater than -0.02-0.025. Carrying out watering on the furrows is difficult, because of the complex terrain. Therefore, it was planned to sprinkle with small norms, using micro-razors of various modifications.

Water supply for irrigation in these areas (with a total area of more than 8 hectares) was carried out from hydrants installed through 85, 120, 200 m on the corresponding transport pipelines, into open sprinklers (at a rate of 60, 80, 100 120 l / sec), cut Perpendicular to it. It was found that at irrigation rates of 300-420 m³ / ha the soil is soaked to insignificant depth (20-30, sometimes up to 40 cm). The low absorption rate of the upper soil layer and large slopes provided a significant surface discharge (30%), increasing from irrigation to irrigation. The addition of moisture in the soil was only 100-300 m³ / ha. Small irrigation rates require private watering (after 5-6 days). The supply of large irrigation norms (600-700 m³ / ha and more) is difficult due to a mismatch in the intensity of the rain (2-3 mm / min) and the rate of water absorption into the soil. Large drops of rain destroy the structure of the soil, and the upper 2-3 cm are swollen; The absorption rate decreases, resulting in a surface discharge. Then, an experimental site for micro-irrigation for

watering vineyards, soybeans, sugar beet, corn for silage, fruit trees was organized, in the territory of Ganja RACC of the village. B / Bagmanli with an area of 4.1 hectares and AIA of the Agricultural Research Institute of the Terter region with an area of 1.5 hectares.

The soils of the site (with a total area of more than 30 hectares) are average loams, gradients of 0.005 (Fig.). And so in 2007-2009 irrigation norm was performed with irrigation norm of 3700 - 4200 m³ / ha (irrigation norms from 350 to 550 m³ / ha). Moisture in the 60 cm layer did not drop below 60% of the PPV, and after irrigation, it was 80-90% of the PPV. Soaking of the soil was no more than 30-50 cm (most of the water in the 20 cm layer).

The yield for soybean production was 14-17 c / ha. In 2010, late-spring water recharge was performed on the upper part of the site (with an area of 0.6 hectares) (the groundwater level here was deep, and the rest of the site varied from 2 to 5.5 m).

Reserves of moisture in the soil were insufficient to produce shoots, so in mid-May, the reseeding was carried out after the presowing irrigation with the norm of 250-300 m³ / ha.

Where, irrigation was conducted in this period with an irrigation rate of 3800-4200 m³ / ha. Further all this work was expanded in the Samukhian area of corn on the trees and mulberry trees, in the Shamakhi district in vineyards, in the Guba district of fruit gardens, Khachmas district of vegetable crops (cabbage, eggplant). Studies on sprinkling in this facility have shown that the rainfall in the IDAUD (3 mm / min) is greater than the rate of water absorption into the soil of the research object. Therefore, when feeding 500 m³ / ha, puddles and surface discharges were formed at the site.

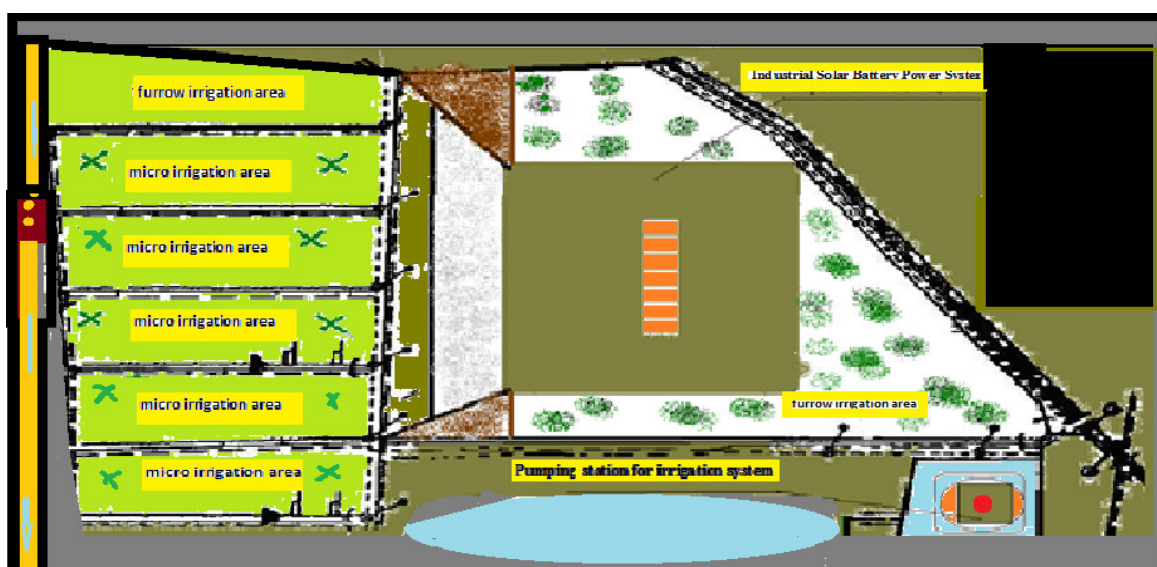

Fig. 2. Scheme of the irrigation sprinkling station on the experimental part of the Terter RACS in the Garabagh land in the period 2006-2010 with the use of the Idad and MDR sprinklers.

Fig. 3. Demonstration of the micro-irrigation regime using drip irrigation of fruit trees in the conditions of the EIA of the Research Institute of Erosion and Irrigation in the Shamakhi district in the village of Malkham.

The discharge was 20-30%, which led to uneven moistening. At the beginning of vegetation due to timely treatments, the surface discharge decreased (up to 8-10%). When the treatment of crops ceased, the discharge again reached 16-17%.

Soaking of the soil during watering did not exceed 30-60 cm. Greater wetting and better uniform moisture distribution under these conditions is achieved with irrigation rates of more than 300-400 m³ / ha. At such rates about 60-70% of water remains in the upper (20 cm) layer, and the plants are not completely supplied with moisture. A big drawback with the irrigation of the Idad apparatus in the presence of an irrigation network, impassable for machining mechanisms. It was found out that sprinklers and roads along them occupy 6-8% of the area; For example, in this case, water losses in irrigation systems built in the Guba RRCN were 30-35% per 1 km, and in Terter AOS 20-25%

Table 2. **Conditions for microregulation of vehicles of irrigation systems in the territory objects study**

Indicators of the	"Guba RATSN"	"Terter RATSN"	"Ganja RATS"
Type of soil.....	Loess-like loams	Pebble-gravel (low-power)	Loess-like loam
Limit-field moisture, m ³ / ha (PPV) ...	2970	1100	2500
Water permeability in the 1st hour, m / h.....	0,03-0,05	0,06	0,04
Slopes.....	0,001	0,02-0,03	0,004-0,007
Depth of occurrence of groundwater, m.....	0,0001	More than 10	2,5-7-10
Mineralization. G / l.....	1-4		13-14
Surface discharge from irrigated area,%	3-10	Up to 30	As much as possible
Wet-charge irrigation.....	no		10-20
Watering, m ³ / ha.....	Carried out in winter	Conduct inappropriate	Held in the late-sen. perd
Productivity, q / ha	2500-3000 30-40	5-10	1500 15-20

The distribution of water in micro-irrigation according to calculations (according to B.H. Aliyev's method) was as follows (Table 3).

At the same time, the greatest losses occurred in the discharge and evaporation.

Table 3. Water balance during sprinkling in the experimental areas of Terter, Shamakhi and Ganja RACS

Balance sheet items	Ganja RATSN		Terter RATSN		Shamakhi RATSN	
	m ³ /ha	%	m ³ /ha	%	m ³ /ha	%
Coming.....	644	100	693,7	100	657,2	100
Total:.....	644	100	693,7	100	657,2	100
Including						
- filtration into the soil	16,2	2,6	55,7	8,0	49,7	22,9
- exact volume	7,1	1,1	10,0	1,4	14,7	1,23
Evaporation when rain drops fall to the ground...	81,2	12,6	88	12,7	86,3	14,1
"Reset from the field.....	86,5	13,4	162	23,4	183,4	197
Left on the field.....	453,0	70,30	378	54,5	484,8	42,07

Irrigated standards for various soils and slopes, under which the runoff of water begins, where the results of the study are shown in Table. 4.

Table 4. Irrigated norms (m³ / ha) before the appearance of runoff based on the results of the conducted study in the regions of Guba-Khachmaz and Ganja-Gazakh zone

Soil	Slopes			
	0,0002-0,0005		0,002-0,007	
	First watering	Last watering	First watering	Last watering
Sandy loam	450	230	400	170
Light loam	340	150	290	100
Medium loamy.....	290	90	170	80

According to prof. B.H. Aliyev, the surface discharge in the Guba RNCN zone during watering of apple gardens on the territory of the experimental plot is 7-8% until August, and in August -20%, which testifies to the results of the research in the period 2006-2011.

It should be noted that even according to the results of the studies carried out in the Terter region on small slopes and fertile soils, where fields are leveled annually, even after feeding 350-400 m³ / ha, puddles appear on the surface of the field. When testing the IDAA with deflector nozzles both in the Guba-Khachmaz RADS and in the Terter AOS (rain intensity 0.7-1.2 mm / min), positionally, the formation of puddles and runoff on medium and heavy soils at irrigational norms of 250 -300 m³ / ha.

Small irrigation rates (before the formation of runoff) require a large number of irrigations.

Thus, in the Shemakha region, in the experiments carried out by the Shamakhi EIA of the Institute of Erosion and Irrigation of ANAS (4.8 ha) on heavy soils with a deep bedding of groundwater at the same irrigation rate (7000-7500 m³ / ha), the number of irrigations with micro-irrigation (42-53) Was significantly larger than in the case of furrows along furrows (6-8). To combat cortex and compaction, it was necessary to sharply increase the number of interrow treatments (up to 10), which did not completely destroy the crust near the stem. Shallow and uneven soaking of the soil and untimely processing of crops led to a marked reduction in yield during sprinkling.

Production experiments on micro-irrigation were carried out in the Zakatala district. The tests of sprinkler technology such as IDAD, MDP, MDR and developed by us have established that with a deep level of groundwater and a complex relief, the use of IDA, on watering tobacco and corn, apple, etc. is more promising than other dominant traditional (surface) methods of irrigation.

The results of the test revealed that to reduce the intensity of rain on the sprinkling heads of the apparatus, special nozzles-vichrators were mounted for sprinkling up to 40 m in radius and more than the action and added additional devices for regulating the rain layer, which helped to suppress pressure in the pump discharge port

All this allowed to reduce the intensity of rain and give irrigation rates of 600-700 m³ / ha (with a daily mode of operation) without significant surface discharge and soil erosion. Such measures can reduce run-off, but

this reduces labor productivity in watering. However, it is also difficult to equip sprinklers with a higher water delivery rate in the range of 800-1000 m³ / ha, where significant planning work is required.

The proposed nozzles installed on the ISAD sprinkler have a relatively low rain intensity, which is explained by the desire to create a microclimate over plants with low water consumption, with limited geometry of the irrigated area.

Experience proves that with increasing capture width, it would be possible to reduce the intensity of rain while retaining labor productivity.

The experimental work carried out by us at the above-mentioned research facilities in Terter, Zagatala and Ganja on irrigating soybeans, sugar beet, maize and tobacco makes it possible to give an approximate average rain intensity (mm / min) at irrigation rates of 300-500 m³ / ha, depending on the soils: Sandy -0,3 0,4, light loamy -0,2 0,3, medium and heavy loam -0,1 0,2. Apparently, a wide production check of this irrigation technology, taking into account the recommended rain intensity, will allow us to clarify the technical and economic indicators and the conditions for the application of micro-irrigation.

Conclusions:

The analysis has shown that irrigation with micro-irrigation can also find its spread in conditions of close lying of non-saline groundwater.

At a high level of groundwater, high yields of agricultural crops can be achieved, however, technical and economic indicators at the given level of development of sprinkling equipment in the presence of socio-economic conditions of life of farming and other farms of the republic are less favorable than surface furrow irrigation.

Further improvement of sprinkler systems with higher technical and economic indicators, possibly, will allow to expand irrigation area of micro-irrigation in conditions of mountain-irrigated agriculture in Azerbaijan. For this purpose, in the future, micro irrigation systems of the type IDAD and others proposed for serial production were not tested in the republic for any more (except for research objects) for sprinkling.

Literary Sources:

[1]. Aliyev Z.H., Aliyev B.H. "Impulslo Su Burakhyo." Patent No. P 20020196, Baky 2002, III.

[2]. Aliyev Z.H., Aliyev B.H., Nuriev Ch.Sh. / "Asta yağışyağdıran qurğular systems" Patent No. R.990100 Baka 1999-s il.

[3]. Aliyev Z.H. "Suvarma sistemlərinin optimallaşdırılması" / Patent No. I. 99001624.

[4]. Aliyev Z.H., Aliyev B.H. "Impulslu suburaxıcı" / Patent No. I. 20000152.

[5]. Aliev ZH. Development and implementation of a pulse-sprinkling device for auto oscillatory action in the mountainous and foothill region of

Azerbaijan: Abstract of the dissertation. Candidate of Agricultural Sciences. Baku, 2003.

[6]. Aliev B.H. Aliev ZH, "Irrigation techniques for farmers and peasant farms in Azerbaijan" / Monograph, "Azerneshr" Publishing House Baku, 1998.113

[7]. Aliev B.H. Aliyev ZH, Zoning of the territory of the Republic of Azerbaijan for the selection of progressive irrigation technology. / Monograph, Ziyaya Publishing House. Baku, 2001. 297.

[8]. Aliev B.H. Aliyev ZH, Irrigated agriculture in the mountain and foothill regions of Azerbaijan. / Monograph Publishing house "Ziya-Nurlan EPP LLC", Baku, 2003. 330 p.

[9]. Aliyev Z.H.– A research report on the model-experimental study of runoff and runoff from rainwater using various soil protection techniques on winter pastures with dissected relief of the southeastern part of the Greater Caucasus, manuscript of the Research Institute of Erosion and Irrigation, Baku - 2004, p. 76.

ПРЕЗИДИУМ РЕГИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ МЕНЕДЖМЕНТА

приглашает научных работников, ученых, исследователей,
преподавателей вузов, руководителей и специалистов
образования, науки, производства и бизнеса
пройти независимую аттестацию с присвоением академических званий
ассоциированного профессора (доцента) и профессора РАМ

**Квалификационные требования к соискателям академического звания
ассоциированного профессора (доцента):**

- ученая степень доктора или кандидата наук или академическая степень доктора PhD (в виде исключения звание ассоциированного профессора может присуждаться крупным специалистам образования, науки, производства и бизнеса, имеющим квалификацию специалиста или академическую степень магистра);
- стаж научно-педагогической, научной или административно-управленческой деятельности не менее 5 (пяти) лет;
- не менее 5 (пяти) научных трудов, опубликованных после присуждения ученой или академической степени.

**Квалификационные требования к соискателям академического звания
профессора:**

- ученая степень доктора или кандидата наук;
- ученое звание доцента (ВАК) или старшего научного сотрудника;
- стаж научно-педагогической, научной или административно-управленческой деятельности не менее 7 (семи) лет;
- не менее 5 (пяти) научных трудов (в том числе — как минимум 1 монография, или учебник, или учебное пособие), опубликованные после присвоения ученого звания.

**Соискатель академического звания представляет на E-mail:
inf.academ@gmail.com следующие документы в электронном виде:**

- заявление (образец см. на сайте);
- анкета ученого (образец см. на сайте);
- автобиография, в которой должна быть отражена научно-педагогическая, научная или административно-управленческая деятельность соискателя;
- копия трудовой книжки или выписка из трудовой книжки о работе на научно-педагогических, научных или административно-управленческих должностях;
- копии дипломов и аттестатов о наличии ученых (академических) званий и степеней;
- список научных трудов, с выделением работ, опубликованных после присуждения ученой (академической) степени или присвоения ученого звания;
- оттиски 3 (трех) наиболее значимых опубликованных научных работ (если работы большие, то – первые и последние страницы с выходными данными);
- фотографию 3 x 4;
- копию удостоверения личности (или паспорта);
- копию квитанции об оплате организационного взноса.

**Подробности на нашем сайте: www.regionacadem.org в разделе
«Аттестация кадров»**

ПРЕЗИДИУМ РЕГИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ МЕНЕДЖМЕНТА
объявляет конкурс среди докторов и кандидатов наук, докторов PhD
на избрание членов-корреспондентов и действительных членов (академиков) РАМ

Квалификационные требования, предъявляемые к участникам конкурса

Для действительных членов (академиков):

- ученая степень доктора наук;
- ученое звание профессора (ВАК) или академическое звание члена-корреспондента РАМ;
- стаж научной, научно-педагогической или административно- управленческой деятельности не менее 10 (десяти) лет;
- не менее 3 (трех) значительных научных трудов (монографий, учебников, учебных пособий), опубликованных после присвоения ученого звания профессора или избрания членом-корреспондентом РАМ.

Для членов-корреспондентов:

- ученая степень (доктора или кандидата наук, доктора PhD);
- ученое звание доцента (ВАК) или академическое звание ассоциированного профессора РАМ;
- стаж научной, научно-педагогической или административно-управленческой деятельности не менее 10 (десяти) лет;
- не менее 5 (пяти) научных трудов (в том числе — как минимум 1 монография, или учебник, или учебное пособие), опубликованные после присвоения ученого или академического звания.

**Для участия в конкурсе представляются следующие документы
в электронном виде на E-mail: inf.academ@gmail.com:**

- заявление (образец см. на сайте);
- анкета ученого (образец см. на сайте);
- автобиография, в которой должна быть отражена научная, научно-педагогическая или административно-управленческая деятельность соискателя;
- копия трудовой книжки или выписка из трудовой книжки о работе на научных, научно-педагогических или административно- управленческих должностях;
- копии дипломов и аттестатов о наличии ученых (академических) званий и степеней;
- список научных трудов, с выделением работ, опубликованных после присуждения ученой степени и присвоения ученого (академического) звания;
- оттиски 3 (трех) наиболее значимых опубликованных научных работ (если работы большие, то – первые и последние страницы с выходными данными);
- цифровая фотография 3 x 4 см;
- копия удостоверения личности (или паспорта);
- копия квитанции об оплате организационного взноса.

Подробности на нашем сайте: www.regionacadem.org в разделе «Членство в Академии»

РЕГИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ МЕНЕДЖМЕНТА

объявляет конкурс по награждению наиболее выдающихся научных работников, ученых, исследователей, преподавателей, успешных руководителей, управленцев, инженеров и предпринимателей-инноваторов

Вы можете быть удостоены следующих наград:

Золотая медаль им. Ф. Тейлора

«За заслуги в развитии управленческой мысли»

Награждение Золотой медалью им. Ф. Тейлора «За заслуги в развитии управленческой мысли» производится, прежде всего, за последовательную деятельность по развитию системы образования, науки, культуры, здравоохранения, государственной службы, внедрение новых технологий и инновационных методов управления в бизнесе, вклад в поддержку позитивного имиджа своей страны, отечественной управленческой науки и практики на международной арене. Для награждения рассматриваются кандидатуры наиболее выдающихся ученых, преподавателей, руководителей организаций образования, науки, здравоохранения и культуры, общественных деятелей и бизнесменов-инноваторов. Основными принципами отбора кандидатов для награждения являются: инновационность, профессионализм, общественная репутация, академическая репутация и эффективность управленческой деятельности.

Золотая медаль им. Яна Амоса Коменского

«За вклад в развитие педагогической науки»

Золотой медалью им. Яна Амоса Коменского «За вклад в развитие педагогической науки» награждаются руководители организаций образования, профессорско-преподавательский состав высших учебных заведений, педагогические работники организаций повышения квалификации педагогических кадров, а также ветераны педагогического труда:

- за заслуги в области педагогической науки;
- за решение важных научно-педагогических задач или разработку новых направлений в педагогике;
- за подготовку высококвалифицированных научно-педагогических кадров (докторов и кандидатов наук, докторов PhD);
- за выдающиеся достижения в научно-педагогической деятельности.

К награждению Золотой медалью им. Яна Амоса Коменского «За вклад в развитие педагогической науки» могут быть представлены авторы значимых научных работ по педагогике:

- статей, опубликованных в сборниках материалов зарубежных международных научно-практических конференций;
- статей, опубликованных в международных рецензируемых научных журналах с ненулевым импакт-фактором (входящих в базы Скопус, Томсон Рейтер);
- монографий, учебников или учебных пособий, изданных в любом отечественном или зарубежном издательстве, или размещенных на постоянной основе в открытом доступе в сети Интернет.

Золотая медаль им. А. Маслоу

«За вклад в развитие гуманитарных наук»

Золотая медаль им. А. Маслоу «За вклад в развитие гуманитарных наук» учреждена в целях признания заслуг ученых в области гуманитарных наук (07.00.00 - исторических, 08.00.00 – экономических, 09.00.00 - философских, 10.00.00 - филологических, 12.00.00 - юридических, 13.00.00 - педагогических, 17.00.00 – искусствоведения, 19.00.00 - психологических, 22.00.00 - социологических, 23.00.00 - политических, 24.00.00 - культурологии). Основными принципами отбора кандидатов для награждения являются: инновационность, профессионализм, общественная репутация, академическая репутация и приверженность идеалам гуманизма.

Золотая медаль им. Н. Тесла

«За вклад в развитие техники и технологии»

Золотая медаль им. Н. Тесла «За вклад в развитие техники и технологии» учреждена в целях поощрения наиболее выдающихся ученых в области инженерно-технических, физико-математических и других точных наук; успешных предпринимателей, внедряющих инновационные производственные технологии; а также передовых руководителей производства, инженеров, изобретателей и рационализаторов-практиков.

Диплом Почётного доктора наук (Doctor of Science, Honoris Causa)

Академическая степень Почётного доктора наук (Doctor of Science, Honoris Causa) присваивается ученым, достигшим больших успехов и получившим известность в какой-либо области научных знаний, без прохождения курса обучения в докторантуре и без защиты докторской диссертации.

Почётные доктора наук привлекаются к научной и преподавательской деятельности и читают лекции в лучших вузах многих стран мира.

Нагрудный знак «Почетный доктор наук (Doctor of Science, Honoris Causa)»

С целью возрождения академических традиций и повышения авторитета ученых и преподавателей, внесших значительный вклад в науку, и удостоенных академической степени Почетного доктора наук (Doctor of Science, Honoris Causa), учрежден нагрудный знак «Почетный доктор наук (Doctor of Science, Honoris Causa)», изготовленный из драгоценных металлов: золота и серебра. Он предназначен для ношения на правой стороне груди.

Нагрудный знак «Профессор»

С целью возрождения университетских традиций и повышения авторитета ученых и преподавателей, имеющих ученые или академические звания ассоциированного профессора (доцента) или профессора, учрежден почётный нагрудный знак «Профессор», изготовленный из драгоценных металлов: золота и серебра. Он предназначен для ношения на правой стороне груди.

Нагрудный знак «Доцент»

С целью возрождения университетских традиций и повышения авторитета ученых и преподавателей, имеющих ученое или академическое звание доцента, учрежден почётный нагрудный знак «Доцент», изготовленный из драгоценного металла: серебра с позолотой. Он предназначен для ношения на правой стороне груди.

Подробности на нашем сайте: www.regionacadem.org в разделе «Награды Академии»

Regional Academy of Management
European Scientific Foundation Institute of Innovation
Regional Center for European Integration
National Institute of Economic Research
Batumi Navigation Teaching University
Sokhumi State University
Ukrainian Assembly of Doctors of Sciences in Public Administration
East European Institute
International Toktomamatov University in Jalal-Abad
Taraz Innovation and Humanities University

"Prospects for the
Development of Modern Science"
Materials of the V International
Scientific-Practical Conference

March 11-13, 2020
(Seoul, Korea)

Volume II

Seoul, 2020

All materials are published in author's edition.

The authors are responsible for the content of articles and for possible spelling and punctuation errors.

Все материалы опубликованы в авторской редакции.

Ответственность за содержание статей и за возможные орфографические и пунктуационные ошибки несут авторы.

© Regional Academy of Management, 2020